323
M16

II-338.028

BIBLIOTECA CENTRALĂ UNIVERSITARĂ
"M. EMINESCU" IAȘI
II-338.028

BCU IAȘI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Joseph de Maistre

CONSIDERAȚII ASUPRA FRANȚEI

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

II 338.028

ALBATROS

BIBL. CENTR. UNIV.
„M. EMINESCU" IAŞI
II 338. 028

BCU IAŞI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

66-71

Joseph de Maistre

CONSIDERAȚII ASUPRA FRANȚEI

Urmat de:
Eseu asupra principiului generator al constituțiilor politice și al altor instituții omenești

BCU IAȘI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

323.27.
44a17

Coperta: Mircea Muntenescu
Lector: Alina Beiu-Deşliu

Revoluții
Istorie
Franța
sec. 18

Revoluții
Filosofie politică
Instituții politice

Joseph de Maistre
Considérations sur la France
Suivi de:
Essai sur le principe générateur
des constitutions politiques
Editions Complexe, 1988

© Editura Albatros, 2000
Piaţa Presei Libere, Nr.1, Sector 1,
71341 – Bucureşti

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

328(44)
M16

II 338028

Joseph de Maistre

CONSIDERAȚII ASUPRA FRANȚEI

Urmat de:
Eseu asupra principiului generator
al constituțiilor politice și al altor
instituții omenești

Traducere de Șerban Velescu

228163

018929
B.C.U. - IAȘI

ACU

Editura Albatros
București • 2000

BCU IAȘI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

ISBN 973-24-0659-3

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Prefață

Joseph de Maistre este primul gânditor important al Dreptei franceze, ale cărei idei esențiale se regăsesc în scrierile sale. La inițiativa Editurii Albatros, intră astăzi în circuitul culturii românești una dintre cărțile clasice ale filosofiei politice din toate timpurile[1]. Ea îndeamnă la reflecție asupra sensului și urmărilor revoluțiilor în istorie, este o carte deosebit de incitantă și de actuală prin întrebările pe care autorul și le pune. *Considérations sur la France* a fost scrisă în toiul evenimentelor revoluționare din Franța, fiind publicată întâia oară în 1796, la Lausanne. Cartea are, așadar, avantajul unei mărturii și al unei reflecții *contemporane* asupra revoluției franceze, pe care, totuși, Joseph de Maistre, trăind în Savoia, a privit-o de la oarecare distanță.

Dacă istoria universală a fost marcată de-a lungul ultimelor trei secole de ideea de revoluție, de răsturnare a ordinii sociale existente, Joseph de Maistre oferă o viziune de pe partea cealaltă a baricadei, paradoxală și inedită pentru noi. După cum observa François Furet, autoritatea cea mai prestigioasă în studiul revoluției franceze, istoricul acestui eveniment „trebuie să producă alte titluri decât competența sa. El trebuie să-și anunțe culoarea politică. E necesar să spună din ce parte a spectrului politic vorbește, ce gândește, ce cercetează; și ceea ce scrie despre revoluție are un sens prealabil însăși muncii sale: este *opinia* sa, această formă de judecată, care nu este cerută despre merovingieni, dar care este indispensabilă despre 1789 sau 1793. Dându-și această opinie, totul este spus, iată-l pe autor regalist, liberal sau iacobin. Iată că prin acest cuvânt de trecere, istoria sa are o semnificație, un loc, un titlu de legitimitate"[2]. Istoricii sunt de acord în a considera revoluția franceză ca evenimentul fondator al lumii

moderne, iar în Franța, conform periodizării unanim acceptate a istoriei sale, epoca contemporană începe sub auspiciile revoluției. Valorile politice pe care se sprijină Franța contemporană sunt cele care i-au animat pe revoluționarii de la 1789, după cum România modernă s-a înfăptuit sub semnul revoluției de la 1848. De aceea, dezbaterea asupra revoluției franceze, atitudinea istoricului față de ea, îmbracă în mod inevitabil o coloratură politică.

Istoriografia franceză a ultimelor decenii, în fruntea căreia – în acest domeniu – s-a distins numele lui François Furet[3], a regândit și a rediscutat toate fațetele revoluției franceze, nuanțând considerabil modalitatea adeseori triumfalistă și superficială în care acest eveniment a fost recreat pe cale istoriografică. Numeroasele excese ale terorii iacobine, abuzurile săvârșite în numele unor idealuri nobile par să dea dreptate adversarilor revoluției, între care un loc de seamă îl ocupă Joseph de Maistre. De aici și voga acestui autor, revenirea sa spectaculoasă în actualitate, felul în care el este perceput ca un precursor al viziunii critice asupra revoluției franceze. Reeditarea lui Joseph de Maistre pune problema demitizărilor în istorie, a nevoii de a ne apleca cu cât mai multă obiectivitate asupra faptului istoric. Mărturia unui contemporan scânteietor ca inteligență și cultură, cum a fost Joseph de Maistre, vine să echilibreze balanța entuziasmelor suscitate de revoluția franceză.

Citirea acestui gânditor este de natură să provoace însă și alte întrebări: până unde poate merge procesul de demitizare a istoriei? Oare depășirea unor limite ale sale nu prezintă chiar riscul altor deformări ale trecutului? Sau, cu alte cuvinte: o demitizare „fără margini" nu duce și ea tocmai la o nouă mitizare? În peisajul românesc de idei de astăzi, aceste riscuri au apărut în cărțile istoricului Lucian Boia, al cărui demers critic se justifică în principiu[5]. Spiritul critic face parte dintre armele principale ale istoricului, raportarea distanțată la fapte definește gradul de profesionalism al acestuia. Dacă însă spiritul disociativ se transformă într-un relativism absolut, demersul istoricului se află în pericol de disoluție. În ultimă instanță, nu s-ar mai putea afirma nimic valabil despre trecut și sensul însăși al istoriografiei ca știință ar putea dispărea,

deoarece ea ar părea neputincioasă în încercarea de a reconstitui trecutul.

Chiar dacă, aşa cum remarca François Furet, în judecarea revoluţiei franceze, opinia politică a istoricului care scrie despre ea este esenţială, chiar dacă, în general, obiectivitatea totală este o iluzie, istoriografia trebuie să-şi asume riscuri, care sunt, în cele din urmă, ale însăşi cunoaşterii umane, cu toate limitele sale. A „demitiza" istoriografia nu înseamnă, aşadar, a-i nega scopul, utilitatea, rezultatele, după cum a „demitiza" istoria nu trebuie să conducă la a pulveriza trecutul însuşi, ci a-l reconstrui cu mijloace mai adecvate şi mai rafinate. În această ordine de idei, a-l citi şi a intra în rezonanţă cu Joseph de Maistre trebuie oare să conducă la a lua în considerare numai partea tenebroasă şi regretabilă a revoluţiei franceze? Este Joseph de Maistre „antidotul" lui Jules Michelet?

A accepta şi viziunea Dreptei asupra revoluţiei franceze înseamnă mai degrabă a completa un tablou plural, a adăuga şi nu a înlocui o interpretare existentă cu o alta. A-l cunoaşte şi a-l asimila pe Joseph de Maistre nu înseamnă a înceta să considerăm revoluţia franceză drept momentul de referinţă al Republicii Franceze de astăzi. Revoluţia rămâne un mit colectiv şi necesar, aşa după cum – schimbând ceea ce este de schimbat – figura lui Mihai Viteazul, de pildă, nu îşi poate pierde valoarea de simbol pentru naţiunea română, în ciuda interpretărilor demitizatoare care s-au făcut. Poate nu este lipsit de sens să repetăm ceea ce poate părea un truism, dar care reprezintă o realitate foarte greu de acceptat pentru mulţi: cultura, deci şi istoriografia, constituie un teren al libertăţii, care îşi justifică existenţa în măsura în care permite confruntarea ideilor şi interpretărilor diferite. Înainte de 1989, Joseph de Maistre nu a fost editat în limba română[6], din motive lesne de înţeles. Concepţia sa asupra revoluţiei franceze venea în contradicţie flagrantă cu optica oficială, care vedea în ea precursoarea revoluţiei comuniste. În acest sens, îl putem cita din nou cu folos pe François Furet: „Revoluţia franceză nu este numai instaurarea republicii. Este şi o promisiune indefinită de egalitate şi o formă privilegiată a schimbării. Este de ajuns să vedem în ea, în locul unei instituţii naţionale, o matrice a

istoriei universale, pentru a-i reda dinamica şi puterea sa de fascinaţie. Secolul XIX a crezut în republică. Secolul XX crede în revoluţie. Există acelaşi eveniment fondator în ambele imagini"[7].

Regimul instaurat în România după cel de-al doilea război mondial şi-a căutat legitimitatea, în ultimă instanţă, în iacobinismul revoluţiei franceze, deşi această filiaţie este cu adevărat paradoxală. Evenimentele începute în 1789 au dus la pierderea puterii politice de către nobilime şi la victoria burgheziei, aceasta din urmă fiind, la rândul său, clasa socială pe care revoluţia comunistă a înlăturat-o de pe scena politică şi economică. În identificarea acestei legitimităţi, diferenţa de esenţă dintre societatea burgheză şi cea comunistă trecea pe planul doi. Importantă rămânea ideea revoluţiei, ca răsturnare violentă şi totală a unei ordini sociale. În acest sens, „revoluţia franceză a devenit matricea [«la mère»] unui eveniment real, datat, înregistrat, care este octombrie 1917. [...] bolşevicii ruşi nu au încetat să aibă în spiritul lor această filiaţie, înainte, în timpul şi după revoluţia rusă. Dar istoricii revoluţiei franceze proiectează, de asemenea, în trecut sentimentele sau judecăţile lor despre 1917 şi tind să privilegieze, în prima revoluţie, ceea ce pare să o anunţe, să o prefigureze pe cea de-a doua"[8]. O dată cu descoperirea închisorilor comuniste, cu conştientizarea caracterului represiv al regimului socialismului real, viziunea lumii occidentale asupra revoluţiei franceze a suferit o modificare foarte însemnată. „Astăzi – scria Furet în 1978 –, Gulagul conduce la a regândi teroarea, în virtutea unei identităţi a scopului lor [al celor două revoluţii]. Cele două revoluţii rămân legate; dar în urmă cu o jumătate de secol, ele erau sistematic absolvite prin scuza «circumstanţelor», adică a fenomenelor exterioare şi străine naturii lor. Astăzi, din contră, ele sunt acuzate de a fi, în mod consubstanţial, sisteme de constrângere meticuloasă asupra trupurilor şi spiritelor"[9]. Căderea regimurilor comuniste în Europa de est a adus, aşadar, în actualitate, opera lui Joseph de Maistre. Ceea ce s-a întâmplat în 1989 pare să se potrivească, în chip tulburător, frazei finale, pline de miez, din *Considérations sur la France*: „... restabilirea monarhiei, care este numită *contrarevoluţie*, nu va fi o *revoluţie contrară*, ci *contrariul revoluţiei*". Dacă prin

„monarhie", în acest context se poate înțelege ordinea capitalistă, evenimentele din 1989 ar reprezenta contrariul revoluției comuniste și, deci, pe o nouă spirală a istoriei, revenirea la societatea prefigurată prin căderea Bastiliei. Toate acestea, pentru a spune că Joseph de Maistre nu este un autor desuet, ci o sursă permanentă de idei actuale, de observații pertinente, dar foarte adesea provocatoare și chiar cinice.

Emil Cioran, care a prefațat o antologie din scrierile sale, îl numea un „teoretician al ordinii și al autorității, care, dacă ar fi avut șansa de a fi fost mai cunoscut, ar fi fost inspiratorul tuturor formelor de ortodoxie politică, geniul și providența tuturor despotismelor secolului nostru"[10]. Există, cred, într-adevăr, acest risc al lecturii lui Joseph de Maistre, și este cunoscut faptul că Napoleon I l-a citit cu interes. Audiența de astăzi a lui Joseph de Maistre are însă mai degrabă cauze asemănătoare aceleia a lui Cioran însuși. Cei doi autori, atât de talentați literar, au în comun scepticismul violent, spiritul provocator, plăcerea uriașă a paradoxului. Ei pot fi puși sub semnul unei devize comune: „épater le bourgeois", atitudine care a avut și are mult succes în societatea occidentală actuală. Ca stil și ca viziune, Cioran își găsește un precursor ilustru în Joseph de Maistre, căci – scria celebrul scriitor francez de origine română – „cu cât îl frecventezi mai mult, cu atât te gândești mai mult la deliciile scepticismului și la urgența unei pledoarii pentru erezie"[11]. Într-o societate întemeiată pe principiile revoluției franceze, contestarea ei de către Joseph de Maistre are farmecul nonconformismului, al ieșirii din tipare prestabilite. Este o mărturie „la cald", care emoționează prin retorică și prin stil. Joseph de Maistre elogiază tribunalele inchiziției și cauționează inegalitatea dintre oameni. De aceea, cred că lectura sa presupune maturitate de gândire și un sistem de valori bine stabilit. Altfel, Joseph de Maistre riscă să sporească confuzia într-o lume în care, și așa, deruta pare să fie regula. Sau poate, dimpotrivă, Joseph de Maistre ar putea fi privit ca un „profet al trecutului", care, pe aceeași linie de gândire cu Berdiaeff și cu Nichifor Crainic, îndeamnă la reînvierea evului mediu, a valorilor care au guvernat ordinea feudală? Până la urmă, opțiunea trebuie să aparțină fiecărui cititor, care să ia din opera gânditorului savoyard ceea ce

corespunde propriei sale formații culturale și opiniilor sale politice. Rândurile de față nu au în nici un fel menirea de a direcționa citirea lui Joseph de Maistre, ci reprezintă câteva reflecții născute la întâlnirea cu un gânditor important.

Pentru a avea fundalul istoric și cultural al cărții publicate azi de Editura Albatros, ar fi poate folositor să rememorăm câteva fapte legate de viața și opera lui Joseph de Maistre[12]. În ciuda faptului că s-a constituit în apărător înfocat al vechiului regim și al nobilimii, Joseph de Maistre nu s-a născut în sânul acestei clase sociale. Când tatăl său a fost înnobilat, fiul avea treizeci de ani[13]. Dacă au existat nobili care s-au alăturat Stării a treia – și exemplul cel mai renumit este, desigur, contele Mirabeau –, iată că s-a petrecut și fenomenul simetric invers: burghezul (e-adevărat, înnobilat), ca apologet fervent al regalității și al feudalității. Această schimbare a condiției sociale inițiale a avut probabil un rol esențial în formarea convingerilor sale, dar aici nu este locul explicațiilor psihanalitice și nu voi continua, deci, pe această linie.

Pentru a înțelege însă personalitatea lui Joseph de Maistre, se cuvine menționat și faptul că gânditorul nu a trăit în Franța, ci în Savoia, parte a regatului Sardiniei. S-a născut la 1 aprilie 1753, la Chambéry, iar studiile de drept le-a urmat la Torino, capitala regatului natal. Fiu de magistrat, Joseph de Maistre a început aceeași carieră ca și cea a tatălui său, fapt care îl va fi influențat în opțiunea sa de apărător al ordinii și al autorității. Paradoxală apare însă apartenența sa la francmasonerie, într-un timp când acest ordin a constituit un laborator de pregătire a revoluției. Joseph de Maistre a activat în loja „des Trois Mortiers", din Chambéry, întemeiată în 1749 de marchizul de Bellegarde. Conflictul profund dintre francmasonerie și Biserica romano-catolică nu l-a împiedicat pe autorul scrierii *Du Pape* să concilieze ceea ce părea incompatibil. Chiar dacă francmasoneria de rit scoțian înclina spre dreapta, discursul ei filantropic și iluminist propaga ideea eliberării omului de constrângeri, în numele dreptului la libertate și la egalitate cu semenii săi. Se regăsește acest spirit în scrierile lui Joseph de Maistre? Chestiunea sensului adeziunii lui Joseph de Maistre la francmasonerie este susceptibilă de noi clarificări. Conform unei ipoteze – este adevărat, oarecum dezamăgitoare –

formulate de principalul său biograf, Robert Triomphe, Joseph de Maistre ar fi intrat în francmasonerie din raţiuni pragmatice, ţinând de progresul în carieră şi de posibilitatea de a stabili relaţii folositoare. Oare este vorba numai de atât, sau după 1789 a avut loc o schimbare fundamentală în traiectoria de idei a gânditorului savoyard?

În septembrie 1792, trupele revoluţionare ocupă Savoia, fapt care îl forţează pe Joseph de Maistre să-şi părăsească, împreună cu familia, provincia natală. De fapt, întreaga sa viaţă este marcată de acum încolo de dorinţa de îndepărtare de spaţiul geografic al revoluţiei. Itinerariile sale îl duc în Elveţia, în regatul Sardiniei şi, ca diplomat, la Sankt-Petersburg, unde a petrecut ani numeroşi. Joseph de Maistre părea să caute vechiul regim acolo unde el a continuat să existe. Educat de iezuiţi, concepţia sa religioasă şi politică era strâns legată de mediul în care s-a format şi în care a trăit. Posesor al unei culturi întinse, Joseph de Maistre era un cunoscător al limbilor clasice, precum şi al câtorva limbi moderne – italiana, spaniola, germană, engleza şi rusa[14] – ceea ce i-a facilitat, firește, cariera diplomatică aflată în slujba regelui Sardiniei.

Ca urmare a invadării Savoiei de către trupele franceze conduse de generalul Montesquieu, Joseph de Maistre se refugiază, aşadar, împreună cu familia sa, la Aosta. După o scurtă revenire la Chambéry, unde exista pericolul de a i se confisca averea, Joseph de Maistre pleacă singur în Elveţia. La Lausanne întâlneşte câteva personalităţi care îl vor influenţa: istoricul Edward Gibbon, doamna de Staël, marchizul Costa de Beauregard. În 1793 apare prima sa scriere importantă, *Lettre d'un royaliste savoisien*, care prefigurează *Considérations sur la France*, prin apărarea pasionată a vechiului regim. Scrierile care condamnă revoluţia se înmulţesc: este vorba de cea a englezului Edmund Burke, *Reflecţii despre revoluţia franceză*, care îl va influenţa puternic pe Joseph de Maistre, precum şi de *Considérations sur la nature de la Révolution de France* (1793), de elveţianul Mallet du Pan. În aceeaşi ordine de idei trebuie amintit, de asemenea, Louis de Bonald, cu a sa *Théorie du pouvoir politique et religieux dans la société civile*, publicată în 1796[15].

Scrierile contrarevoluționare iau în considerare „toată revoluția, pentru a o respinge în întregime, fără a permite să se distingă Constituanta de Convenție și Drepturile Omului de teroare; derularea evenimentelor exprimă consecințele unor principii nefaste"[16]. Perspectiva contrară este reprezentată în primul rând de doamna de Staël și de Benjamin Constant, pe care entuziasmul revoluției îi împiedică să-i vadă atrocitățile. Spre deosebire de autorii „contrarevoluționari", după François Furet, „liberalii, dimpotrivă, trebuie să despartă ideile revoluției de desfășurarea sa. Primele sunt cele ale filozofiei Luminilor, și aduc lumii libertatea; cea de-a doua comportă episoade deplorabile, pentru că libertatea însăși este batjocorită"[17].

Revenind la Joseph de Maistre, el a lucrat în anii exilului său elvețian la un tratat despre suveranitate, în care punea sub semnul întrebării unul dintre principiile esențiale ale revoluției franceze: cel al suveranității poporului. „Poporul este suveran, se spune, și asupra cui, ne întrebăm? Aparent asupra lui însuși. Poporul este deci supus. Există cu siguranță aici un anume echivoc, dacă nu o eroare: căci poporul care comandă nu este poporul care se supune. Este de ajuns să se enunțe propoziția generală: «poporul este suveran», pentru a simți că ea prezintă cel puțin o idee suspectă"[18]. Ceea ce poate atrage la Joseph de Maistre este această punere sub semnul îndoielii a unor principii și adevăruri unanim recunoscute și repetate uneori până la sațietate.

În același an cu *Considérations sur la France*, „capodopera" contrarevoluției (Jean Tulard), apărută prima dată în 1796, Joseph de Maistre a publicat și *Mémoire sur les prétendus émigrés savoisiens*, scriere în care comportarea revoluționarilor francezi este înfierată dur. Joseph de Maistre petrece în Elveția trei ani, după care revine în regatul Sardiniei. Ocuparea orașului Torino de către trupele franceze îl obligă pe rege să se retragă la Cagliari, iar Joseph de Maistre pleacă împreună cu familia sa la Veneția, pe atunci sub stăpânire austriacă. Șederea în orașul Lagunei este o perioadă de privațiuni materiale, motiv pentru care Joseph de Maistre revine în Sardinia, devenind un om de încredere al regelui. Numit mai întâi administrator al cancelariei regale, el este trimis apoi la Petersburg, ca plenipotențiar al regelui Sardiniei.

Din 1803 şi până în 1817, Joseph de Maistre trăieşte la curtea ţarului, această perioadă fiind foarte rodnică pe plan literar. *Les Soirées de Saint-Pétersbourg, Quatre chapitres inédits sur la Russie*, ambele opere apărute postum, ca şi *Du Pape*, publicată la Lyon în 1819, au fost elaborate în timpul misiunii sale diplomatice în Rusia. *Les Soirées de Saint-Pétersbourg* este în general considerată ca lucrarea sa principală, având în centru ideea preeminenţei Providenţei în istorie. Joseph de Maistre nu este un creator de filozofie. Concepţia sa despre lume şi despre istorie este expresia fidelităţii sale faţă de religia catolică, ce dă răspuns la toate întrebările omului. „Om al credinţei, el pleacă de la principii *a priori*, de la postulate care i se par deasupra oricărei demonstraţii. Acest contemporan al lui Voltaire pare supravieţuitorul unei epoci psihologice anterioare, un scolastic dintr-o rasă pierdută, rătăcit într-o lume transformată"[19]. „Om al evului mediu"[20], el este contemporanul în timp al enciclopediştilor, fără a fi şi în spirit. În concepţia sa despre rolul Providenţei în istorie, Joseph de Maistre se apropie de Bossuet, care trăise cu un secol mai devreme. Joseph de Maistre este de fapt un mare credincios, pentru care raţiunea are sens numai în măsura în care justifică religia[21]. Ostilitatea sa faţă de filozofia lui Francis Bacon, căreia i-a consacrat o scriere polemică, reflectă dezaprobarea sa radicală faţă de orice demers filozofic întemeiat pe raţiune şi pe observaţie.

Dacă în *Les Soirées de Saint-Pétersbourg* şochează elogiul călăului, în *Quatre chapitres inédits sur la Russie* contrariază atitudinea sa împotriva eliberării şerbilor. Opiniile sale ultraconservatoare, rolul precumpănitor acordat Providenţei au făcut ca Joseph de Maistre să fie receptat cu întârziere, chiar dacă, în 1814, reeditarea cărţii *Considérations sur la France* a avut un real succes, pentru că desfăşurarea evenimentelor confirma previziunile gânditorului savoyard. Concepţia acestuia despre istorie şi despre societate nu corespunde deloc opticii romantice sau, mai târziu, celei pozitiviste a istoriografiei franceze despre revoluţie, în care noţiunea de Providenţă nu îşi găsea locul. De aceea, reintrarea lui Joseph de Maistre în atenţia publicului nu a avut loc pe calea receptării sale istoriografice, ci prin literatură, datorită calităţilor sale remarcabile de scriitor. *Considérations sur la France* a fost

elogiată cu entuziasm de Lamennais, de Sainte-Beuve şi de Barbey d'Aurevilly[22], dar nu a fost preţuită de istoricii revoluţiei franceze[23]. Explicarea istoriei prin finalitatea divină nu putea să corespundă viziunii raţionale a acestora. Pentru Joseph de Maistre, revoluţia franceză fusese un rău necesar, menit să ducă la renaşterea în forţă a vechiului regim. Dumnezeu pedepsise o lume pentru a o resuscita la o viaţă nouă, îmbunătăţită, fără decăderea care se făcuse simţită înainte de 1789. Este de remarcat unitatea de idei a operei lui Joseph de Maistre, care, de la primele sale opere şi până la *Les soirées de Saint-Pétersbourg*, lucrare pe care moartea autorului, în 1821, a lăsat-o neterminată, a profesat aceeaşi „Weltanschauung". Între scrierile pe care le-a lăsat şi care stau sub semnul aceloraşi idei, trebuie menţionată *De l'Eglise gallicane dans son rapport avec le Souverain Pontif* (1821), ca şi corespondenţa sa diplomatică (1860).

Viziunea asupra revoluţiei franceze a cunoscut îmbogăţiri şi nuanţări succesive. Dacă Jules Michelet, istoricul romantic prin excelenţă, exalta rolul poporului care îşi luase soarta în propriile sale mâini în numele idealurilor revoluţionare, contemporanul său Alexis de Tocqueville impresionează şi astăzi prin subtilitatea interpretărilor din *L'Ancien Régime et la Révolution*. Pentru Tocqueville, revoluţia nu a constituit o cezură, ci un element de continuitate în istoria Franţei, pentru că ea a consfinţit un model de stat impus încă de pe vremea monarhiei absolutiste: cel al statului administrativ care îşi domină supuşii. François Furet observa că istoricii revoluţiei franceze au de ales între două moduri de abordare a evenimentului: cel al lui Michelet, care a privit revoluţia din interior (tatăl său participase chiar la ea), şi cel al lui Tocqueville, care presupune privire critică şi interogaţie asupra „distanţei pe care o bănuieşte între intenţiile actorilor şi rolul istoric pe care îl joacă"[24]. Au urmat Thiers, Quinet, Taine, Aulard, Cochin, Mathiez, Jaurès, Georges Lefebvre, fără a-l uita pe Albert Soboul, care cu al său *Précis d' histoire de la Révolution française* (1962), a dat „un fel de vulgată leninopopulistă" (Fr. Furet) asupra evenimentului. Istoria revoluţiei franceze oferă un spectacol de idei pasionant, în care s-au confruntat principalele curente de gândire ale Franţei ultimelor

două secole. În acest tumult de interpretări şi de viziuni mai mult sau mai puţin diferite asupra momentului fondator al lumii moderne, Joseph de Maistre este vocea Franţei tradiţionale, catolice şi regaliste, care revine în actualitate prin cartea sa publicată de editura „Albatros".

MIHAI SORIN RĂDULESCU

NOTE

1 Fragmente din *Considérations sur la France* au mai apărut în limba română, în două antologii din opera lui Joseph de Maistre, *Istorie şi masonerie*, Timişoara, Editura Amarcord, 1995 şi *Istorie şi Providenţă*, Bucureşti, Editura Anastasia, 1997.

2 François Furet, *Penser la Révolution française*, Paris, Gallimard, 1978, pag. 13 (traducerea mea – M.S.R.)

3 François Furet et Denis Richet, *La Révolution*, 2 vol., Paris, 1965–1966; idem, *La Révolution française*, Paris, 1973; François Furet et Mona Ozouf, *Dictionnaire critique de la Révolution française*, Paris, 1988. Bibliografia recentă despre revoluţia franceză este uriaşă, dar ne-am oprit asupra acestor câtorva lucrări reprezentative.

4 Lucian Boia, *Istorie şi mit în conştiinţa românească*, Bucureşti, Humanitas, 1997; idem, *Jocul cu trecutul, Istoria între adevăr şi ficţiune*, Bucureşti, Humanitas, 1998.

5 Vezi prezentarea mea la cartea lui Lucian Boia, *Istorie şi mit în conştiinţa românească*, în „Revue Roumaine d' Histoire", 3–4/1997, pag. 343–344.

6 Joseph de Maistre a fost foarte puţin tradus în limba română şi înaintea celui de-al doilea război mondial. În acest sens poate fi citată prelucrarea lui M. Theodorian-Carada, *Papa*, ed. I, Bucureşti, 1915; ed. a II-a, Iaşi, 1938.

7 François Furet, *Penser la Révolution française*, pag. 18–19.

8 *Ibidem*, pag. 19–20.

9 *Ibidem*, pag. 29.

10 E.M. Cioran, prefaţă la Joseph de Maistre, *Textes choisis et présentés par E.M. Cioran*, Monaco-Ville, Editions du Rocher, 1957, pag. 51 (traducerea mea – M.S.R.).

11 *Ibidem*, loc. cit.

12 Principala monografie despre acest gânditor este cea a lui Robert Triomphe, *Joseph de Maistre. Etudes sur la vie et sur la doctrine d'un matérialiste mystique*, Geneva, Librairie Droz, 1968. Cu folos poate fi consultată, de asemenea, cartea lui George Cogordan, *Joseph de Maistre*, ed. a II-a, Paris, Librairie Hachette, 1922.

[13] Jean Tulard, introducere la J. de Maistre, *Considérations sur la France*, Paris, Editions Garnier Frères, 1980, pag. 10.
[14] George Cogordan, *op. cit.*, pag. 130.
[15] Despre aceste scrieri, vezi Massimo Boffa, *La Révolution et la Contre-révolution*, în vol. *L'héritage de la Révolution française, sous la direction de François* Furet, Paris, Hachette, 1989, pag. 85–111.
[16] În acelaşi volum citat în nota 15, introducerea lui François Furet, pag. 29 (traducerea mea – M.S.R.).
[17] *Ibidem*, pag. 29–30.
[18] Apud Jean Tulard, *op. cit.*, pag. 12. (traducerea mea – M.S.R.).
[19] George Cogordan, *op. cit.*, pag. 134 (traducerea mea – M.S.R.).
[20] *Ibidem*, pag. 189.
[21] *Ibidem*, pag. 136.
[22] J. Barbey d' Aurevilly, *Joseph de Maistre, Blanc de Saint-Bonnet, Lacordaire, Gratry, Caro*, Paris, Librairie Blond et Cie, 1910, pag. 15.
[23] Jean Tulard, *op. cit.*, pag. 22.
[24] François Furet, *Penser la Révolution française*, pag. 34–35.

BCU IASI CENTRALA UNIVERSITARA

Scrisoarea adresată domnului conte de Maistre de către un gentilom rus căruia îi trimisese un exemplar din Considerații asupra Franței.

Domnule conte,

Am onoarea de a vă restitui lucrarea dumneavoastră despre Franța. Lectura ei mi-a pricinuit o impresie atât de vie, încât nu mă pot stăpâni să vă comunic ideile pe care le-a zămislit.

Lucrarea dumneavoastră, domnule conte, este o axiomă de categoria celor care nu se demonstrează, fiindcă nu au nevoie de demonstrație, dar care se simt, deoarece sunt raze ale științelor naturii. Să mă explic: când mi se spune: „Pătratul ipotenuzei este egal cu suma pătratelor catetelor triunghiului dreptunghi", cer să mi se facă demonstrația, o urmăresc și mă las convins. Însă când se strigă: „Există Dumnezeu!", rațiunea mea îl vede sau se pierde într-o mulțime de idei, dar sufletul meu îl simte în mod irezistibil. La fel se întâmplă și cu marile adevăruri de care lucrarea dumneavoastră este plină. Aceste adevăruri sunt de rang înalt. Cartea aceasta nu este defel, după cum mi-a fost definită înainte de a o fi citit, *o bună lucrare de circumstanță*, ci, dimpotrivă, circumstanțele sunt cele ce au dictat singura lucrare bună despre revoluția franceză pe care am găsit-o.

Îndreptarul este expunerea cea mai voluminoasă a cărții dumneavoastră. Acolo sunt consemnate eforturile oamenilor în fapte și în cuvinte și nimicnicia acestor eforturi. Dacă s-ar putea da un titlu filozofic, l-aș numi, firesc, „Culegere de înțelepciune umană și dovadă a puținătății ei". Cartea dumneavoastră, *Îndreptarul*, istoria sunt expunerea acestui proverb devenit comun, dar care cuprinde în el legea cea mai rodnică în aplicații și consecințe: „Omul propune și Dumnezeu dispune".

Da omul nu poate decât să propună, acesta este un adevăr uriaş. Însuşirea de a combina i-a fost lăsată omului cu forţa liberului arbitru; dar evenimentele au fost sustrase puterii lui, iar mersul lor nu ascultă decât de mâna creatoare. Zadarnic, aşadar, oamenii se agită şi *deliberează*, pentru a guverna sau a fi guvernaţi aşa sau altfel. Naţiunile sunt asemenea persoanelor particulare; se pot frământa, dar nu se pot constitui. Atunci când nici un principiu divin nu le guvernează eforturile, convulsiile politice sunt rezultatul liberei lor voinţe; însă puterea de a se organiza nu este o putere omenească: ordinea derivă din sursa oricărei ordini.

Epoca revoluţiei franceze este o epocă mare, este vârsta omului şi a raţiunii. Sfârşitul este şi el vrednic de a fi remarcat: este mâna lui Dumnezeu şi secolul credinţei. Văd ieşind din adâncul acestei uriaşe catastrofe o lecţie sublimă pentru popoare şi regi. Este o pildă care se dă pentru a nu fi imitată. Face parte din categoria marilor plăgi care au lovit specia umană şi formează continuarea elocventului dumneavoastră capitol ce tratează distrugerea violentă a speciei umane. Capitolul acesta, chiar şi singur, este o lucrare: este vrednic de pana lui Bossuet.

Partea profetică a lucrării m-a uimit şi ea. Iată ce înseamnă a-l studia pe Dumnezeu într-o manieră speculativă: ceea ce pentru raţiune nu este decât o consecinţă obscură, devine revelaţie. Totul se înţelege, totul se explică atunci când se ajunge la marea cauză. Totul se ghiceşte, atunci când te bazezi pe ea.

Mi-aţi făcut onoarea de a-mi spune că, în momentul în care vă scriu, lucrarea aceasta se retipăreşte la Paris. Cu siguranţă că va fi foarte folositoare aşa cum este, dar dacă îmi îngăduiţi să vă spun părerea mea, o să vă fac o singură observaţie. Pornesc de la principiul că lucrarea dumneavoastră este o lucrare clasică, pe care n-o putem studia îndeajuns; este clasică pentru mulţimea de idei profunde şi mari pe care le conţine. Este de circumstanţă prin unul sau două capitole, care tratează despre Declaraţia Regelui Franţei, din 1797, când se credea în contrarevoluţie. Acum, ce mulţime de idei noi se înfăţişează! Ce consecinţe mari oferă Istoria principiilor dumneavoastră! Revoluţia aceasta, concentrată într-un singur cap şi căzută o dată cu el; mâna lui Dumnezeu, care a sfinţit până şi greşelile

aliaților; inerția ce a cuprins o națiune cândva atât de activă și de cumplită; regele acesta, necunoscut la Paris până în ajunul intrării noastre; acest mare general, învins în însăși arta lui; generația nouă, crescută în principiile noii dinastii; fățarnica nobilime care trebuia să-i fie cel dintâi sprijin și a fost prima care l-a părăsit; Biserica istovită și gâfâind în urma loviturilor ce i-au fost date; conducătorul ei umilit până într-atât încât a sfințit uzurparea și care, de atunci, a urcat până la forța martiriului; geniul cel mai puternic, înzestrat cu forța cea mai cumplită, folosit zadarnic pentru a consolida edificiul oamenilor: iată tabloul pe care aș vrea să-l văd schițat de pana dumneavoastră și care ar fi demonstrația limpede a principiilor pe care le-ați enunțat. Aș vrea să-l văd în locul acestor capitole pe care vi le-am indicat, și atunci, lucrarea ar prezenta cititorului atent cauzele și efectele, faptele oamenilor și reacția divină. Însă vă revine numai dumneavoastră, domnule conte, să trageți această concluzie impresionantă, conform propriilor dumneavoastră principii. Ceea ce mi-am luat libertatea de a schița aici poate deveni, sub mâna dumneavoastră, o culegere de adevăruri sublime; și dacă am reușit prin scrisoarea mea să vă încurajez la munca aceasta importantă, cred că, fie și prin atât, fac serviciu celor care citesc pentru a se instrui.

În ceea ce mă privește, mă mărginesc să vă urez a binevoi ca, printr-un nou *Eseu*, să-mi oferiți iarăși posibilitatea de a mă lumina, și sunt convins că de sub pana dumneavoastră nu va ieși nimic care să nu conțină mari și puternice învățăminte.

Vă rog să primiți asigurarea înaltei considerații și a profundului respect, cu care am onoarea de a fi,

Domnule conte,
al Excelenței voastre
prea supus și prea plecat slujitor

M.O.
General în slujba M. Sale Împăratul întregii Rusii

Sankt Petersburg, 24 decembrie 1814

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Capitolul I

Despre revoluții

Suntem cu toții legați de tronul Ființei Supreme cu un lanț suplu, care ne ține fără să ne subjuge.

Ceea ce este mai minunat în ordinea universală a lucrurilor este acțiunea ființelor libere sub mâna divină. Sclave de bunăvoie, ele acționează în mod voluntar și totodată necesar: fac cu adevărat ceea ce doresc, însă fără să stăpânească planurile generale. Fiecare dintre aceste ființe ocupă centrul unei sfere de activitate al cărei diametru variază după voia *veșnicului geometru*, care știe să extindă, să restrângă, să oprească sau să conducă voința, fără a-i vătăma firea.

În lucrările omului totul e sărac, întocmai ca autorul; opiniile sunt strâmte, mijloacele – nefirești, resorturile – rigide, mișcările-greoaie, iar rezultatele – monotone. În lucrările dumnezeiești, bogățiile infinitului se dezvăluie până în cel mai mărunt element: puterea lui înfăptuiește jucându-se, în mâinile sale totul e suplu, nimic nu-i stă împotrivă, pentru ea totul este un mijloc, chiar și obstacolul, iar ilegalitățile produse de acțiunea agenților liberi se încadrează în ordinea generală.

Dacă ne închipuim un ceas al cărui mecanism ar prezenta variații permanente de forță, de greutate, de dimensiune, de formă și de poziție, și care ar arăta totuși ora, ne putem face o idee cu privire la acțiunea ființelor libere față de planurile creatorului.

În lumea politică și morală, ca și în lumea fizică, există o ordine comună și există excepții de la această ordine. De obicei, vedem o înșiruire de efecte produse de aceleași cauze, dar, în unele epoci, vedem acțiuni oprite momentan, cauze paralizate și efecte noi.

Miracolul este un efect produs de o cauză supraomenească, sau divină, care oprește sau contrazice o cauză umană. Dacă în toiul iernii un om poruncește unui copac, în fața a mii de oameni, să înfrunzească și să rodească pe loc, iar copacul îi dă

ascultare, toată lumea va spune că e o minune şi se va pleca în faţa taumaturgului. Însă revoluţia franceză şi tot ce se petrece în Europa în clipa de faţă sunt la fel de minunate, în felul lor, precum rodirea instantanee a unui pom în luna ianuarie: cu toate acestea, oamenii, în loc să se entuziasmeze, privesc în altă parte sau bat câmpii.

În plan fizic, unde omul nu intră ca o cauză, el vrea să admire ceea ce nu înţelege, dar în sfera activităţii sale, în care simte că este cauza liberă, trufia lui îl împinge lesne să vadă dezordine peste tot unde acţiunea sa e oprită sau stânjenită.

Unele măsuri care sunt în puterea omului produc cu regularitate anumite efecte în desfăşurarea obişnuită a lucrurilor; dacă nu îşi atinge ţinta, omul ştie de ce sau crede că ştie; cunoaşte piedicile, le apreciază şi nu-l miră nimic.

Însă în timpul revoluţiilor, lanţul ce-l leagă pe om se scurtează brusc, acţiunea lui scade, iar mijloacele sale îl induc în eroare. Atunci, purtat de o forţă necunoscută, se supără pe el şi, în loc să sărute mâna care-l strânge, o dezaprobă sau o insultă.

„*Nu pricep nici o boabă*" este cuvântul la ordinea zilei. El este foarte înţelept dacă ne conduce la cauza iniţială, care oferă în clipa aceasta oamenilor un spectacol atât de măreţ, şi este o prostie dacă nu exprimă decât dezamăgirea sau o tristeţe stearpă.

„Cum se poate – se strigă din toate părţile – ca oamenii cei mai vinovaţi din univers să biruie universul? Un regicid cumplit cunoaşte tot succesul la care se puteau aştepta cei ce l-au săvârşit! Monarhia e paralizată în toată Europa, vrăjmaşii ei îşi găsesc aliaţi până şi pe tronuri! Cei răi izbutesc în toate. Îşi duc lesne la îndeplinire planurile cele mai mari, în timp ce tabăra celor drepţi este lipsită de noroc şi caraghioasă în tot ce înfăptuieşte. Opinia publică urmăreşte credinţa în întreaga Europă! Cei dintâi oameni de stat se înşală sistematic! Cei mai mari generali sunt umiliţi etc."

Fără îndoială, întrucât prima condiţie a unei revoluţii decretate este ca tot ce o putea preîntâmpina să nu existe şi ca nimic să nu le izbutească acelora care vor să o împiedice. Dar niciodată ordinea nu este mai vădită, niciodată Providenţa nu este mai palpabilă decât atunci când acţiunea superioară se substituie celei a omului şi se realizează singură. Este ceea ce vedem în clipa aceasta.

Ceea ce este mai uimitor în revoluția franceză este forța ei de convingere, care încovoaie orice obstacol. Vârtejul ei mătură ca pe un pai tot ce i-a putut pune împotrivă puterea omenească: nimeni nu i-a stânjenit nepedepsit mersul. Puritatea motivelor a putut ilustra piedica, dar aceasta e totul; iar forța invidioasă, mergând necontenit spre țel, îi respinge și pe Charette, Dumouriez și Drouet.

S-a remarcat pe bună dreptate că revoluția franceză îi conduce pe oameni mai mult decât o conduc oamenii pe ea. Această observație este foarte corectă și, deși o putem aplica la toate marile revoluții, nu a fost niciodată mai izbitoare decât în epoca aceasta.

Înșiși ticăloșii, care par să conducă revoluția, nu iau parte la ea decât ca simple unelte și, de îndată ce au pretenția de a o conduce, se prăbușesc în chip abject. Cei care au instaurat republica au făcut-o fără să vrea și fără să știe ce fac; au fost conduși la aceasta de evenimente; un plan întocmit dinainte n-ar fi izbutit.

Niciodată Robespierre, Collot sau Barère n-au avut de gând să instaureze guvernul revoluționar și regimul de teroare; au fost împinși la aceasta, pe nesimțite, de împrejurări, și niciodată n-o să mai întâlnim ceva asemănător. Acești oameni extrem de mediocri au exercitat asupra unei națiuni vinovate cel mai îngrozitor despotism pomenit în istorie, și cu siguranță că, din tot regatul, ei erau oamenii cei mai mirați de puterea lor.

Dar, chiar în momentul în care acești tirani netrebnici au întrecut măsura crimelor necesare acestei faze a revoluției, un suflu i-a dat peste cap. Această putere uriașă care făcea să tremure Franța și Europa nu a rezistat primului atac și, întrucât într-o revoluție criminală nu putea fi nimic mare, nimic sfânt, Providența a vrut ca prima lovitură să-i fie dată de către *septembriști*[1], pentru ca justiția însăși să fie ticăloasă[2].

---

[1] Participanții la masacrele din septembrie 1793 (n.tr.).

[2] Prin aceeași judecată, onoarea este dezonorată. Un ziarist (*Le Républicain*) a spus cu mult spirit și cu multă dreptate: „Înțeleg prea bine cum se poate *depanteoniza* Marat, dar nu o să pricep vreodată cum se va putea *demaratiza* Panteonul". Unii s-au plâns că văd corpul lui Turenne uitat într-un colț de muzeu, alături de scheletul unui animal. Ce nesăbuință! Era de ajuns pentru a da naștere ideii de a arunca în Panteon aceste rămășițe vulnerabile.

Ne-am mirat adesea că oameni mai mult decât mediocri au judecat revoluția franceză mai bine decât oameni foarte înzestrați și că au crezut cu tărie în ea, în timp ce politicieni versați încă nu credeau. Deoarece această convingere era una dintre piesele revoluției care nu putea izbuti decât prin extinderea și energia spiritului revoluționar sau, dacă ne este îngăduit să ne exprimăm astfel, prin *credința* în revoluție. Astfel, oameni lipsiți de înzestrare și de cunoștințe au condus foarte bine ceea ce numeau carul *revoluționar*; au îndrăznit orice, fără teamă de contrarevoluție, au mers mereu înainte fără să privească în urmă, și totul le-a izbutit, deoarece nu erau decât uneltele unei puteri care știa mai multe decât ei în această privință. Ei n-au săvârșit greșeli în cariera lor revoluționară, deoarece fluieraşul lui Vaucanson[3] n-a cântat niciodată vreo notă falsă.

Torentul revoluționar s-a îndreptat, pe rând, în diferite direcții, iar oamenii cei mai importanți în revoluție nu și-au putut dobândi genul de celebritate care le putea aparține decât urmând cursul momentului: de îndată ce au voit să meargă împotriva lui, sau doar să se depărteze de el, izolându-se, lucrând prea mult în folosul lor, au dispărut de pe scenă.

Priviți-l pe Mirabeau[4], care a lăsat o urmă atât de adâncă în revoluție: de fapt, era *regele halei*. Prin crimele săvârșite și prin cărțile care a pus să-i fie scrise, el a secondat mișcarea populară. Marat se plasa în urma unei mase deja aflată în mișcare și o împingea în direcția hotărâtă. Puterea lui nu s-a întins niciodată mai departe: el împărțea cu alt erou al revoluției darul de a agita mulțimea, fără să-l aibă și pe acela de a o stăpâni, ceea ce constituie adevărata pecete a mediocrității în tulburările politice. Răzvrătiți mai puțin strălucitori și, de fapt, mai iscusiți și mai puternici decât el, se

---

[3] Vaucanson, Jacques de (1709–1782), inginer mecanic francez. A inventat mai multe mașini, printre care primul război de țesut automatizat în întregime, și o pompă hidraulică (n.tr.).

[4] Mirabeau, Honoré Gabriel Riqueti, conte de (1749–1791) orator și om politic francez. A jucat un rol hotărâtor în revoluția franceză, contribuind la instaurarea libertății presei și la redactarea Declarației drepturilor omului și cetățeanului (n.tr.).

slujeau de influența lui în folosul lor. La tribună, el tuna și fulgera, iar ei îl trăgeau pe sfoară. Murind, spunea că *dacă ar mai fi trăit, ar fi adunat bucățile împrăștiate ale monarhiei*; iar când a voit, în momentul culminant al influenței lui, să obțină doar un minister, subalternii lui l-au refuzat ca pe un copil.

În sfârșit, cu cât examinăm mai mult personajele cele mai active ale revoluției, cu atât mai mult găsim în ele ceva pasiv și mecanic. Nu vom obosi să repetăm că nu oamenii sunt cei care conduc revoluția, ci revoluția e cea care-i conduce pe oameni. Spuneam bine când afirmam că *ea merge singură*. Această frază înseamnă că niciodată divinitatea nu s-a arătat atât de limpede în nici un eveniment uman. Dacă ea se folosește de uneltele cele mai josnice, înseamnă că pedepsește ca să regenereze.

BCU IASI CENTRALA UNIVERSITARA

Capitolul II

Presupuneri cu privire la căile Providenței în revoluția franceză

Fiecare națiune, asemenea fiecărui individ, a primit o misiune pe care trebuie să o îndeplinească. Franța exercită asupra Europei o adevărată magistratură, pe care ar fi zadarnic să o contestăm, și de care a abuzat în modul cel mai vinovat. Era, mai cu seamă, în fruntea sistemului religios, și degeaba regele ei se numea *prea-creștin*: Bossuet nu a spus prea mult în această privință. Însă, întrucât Franța s-a slujit de propria-i influență pentru a-și contrazice vocația și a demoraliza Europa, să nu ne mirăm că este adusă iarăși aici, prin mijloace cumplite.

De mult nu s-a mai văzut o pedeapsă atât de înfricoșătoare, aplicată unui număr atât de mare de vinovați. Există, fără îndoială, și nevinovați printre aceștia nefericiți, dar mult mai puțini decât ne închipuim de obicei.

Toți cei care au muncit pentru a elibera poporul de credința lui religioasă, toți cei ce au opus sofisme metafizice legilor proprietății, toți cei ce au spus: „Loviți, măcar de-am avea câștig de cauză"; toți cei care s-au atins de legile fundamentale ale statului, toți cei ce au dat sfaturi, au aprobat și înlesnit măsuri violente împotriva regelui etc., toți aceștia au voit revoluția, și toți cei care au voit-o i-au fost pe bună dreptate victime, chiar de ne-am lua după opiniile noastre mărginite.

S-a plâns atunci când savanți vestiți au căzut sub securea lui Robespierre. Din punct de vedere uman, nu-i putem regreta de-ajuns, însă justiția divină nu are nici cel mai mic respect pentru geometri sau fizicieni. Prea mulți savanți francezi s-au aflat printre autorii principali ai revoluției, prea mulți savanți francezi au iubit-o și au înlesnit-o atâta vreme cât nu a doborât, asemenea nuielei lui Tarquinius, decât capetele

stăpânitoare. Ei spuneau, asemenea multor altora: *„Este cu neputință ca o mare revoluție să se petreacă fără să aducă nenorociri"*. Dar când un filozof acceptă aceste nenorociri în vederea rezultatelor, atunci când își spune în sinea lui: *„Întâmple-se și o sută de mii de crime, cu condiția să fim liberi"*, iar Providența îi răspunde: *„De acord, dar te vei număra și tu printre ele"*, unde este nedreptatea? Am judeca oare altfel în tribunalele noastre?

Amănuntele ar fi odioase, dar cât de puțini sunt printre cei pe care-i numim *victime nevinovate ale revoluției* francezii cărora conștiința nu le-a putut spune:

„Văzând atunci tristele roade ale greșelilor voastre,
Recunoașteți faptele pe care le-ați săvârșit."

Ideile noastre despre bine și rău, despre vinovăție și nevinovăție sunt prea adesea alterate de prejudecăți. Îi declarăm vinovați și ticăloși pe doi bărbați care se bat cu o lamă de oțel lungă de trei degete, dar dacă lama are trei picioare lungime, lupta devine onorabilă. Îl înfierăm pe cel care fură o *centimă* din buzunarul prietenului său; dacă nu-i ia decât nevasta, nu-i nimic. Toate crimele strălucite care presupun cultivarea unor calități mari sau plăcute, mai cu seamă pe cele onorate de succes, le iertăm, chiar dacă nu facem din ele virtuți, în timp ce calitățile sclipitoare care-l înconjoară pe vinovat îl înnegresc în ochii adevăratei justiții, pentru care cea mai mare crimă este să abuzezi de însușirile tale.

Fiecare om are anumite îndatoriri de îndeplinit, iar extinderea îndatoririlor lui este în legătură cu poziția pe care o are în societate și cu amploarea mijloacelor sale. Trebuie mult pentru ca aceeași acțiune înfăptuită de doi oameni diferiți să fie la fel de criminală. Pentru a nu ne abate de la scopul nostru, voi spune că o faptă care nu a fost decât o greșeală sau o sminteală săvârșită de un om neînsemnat, învestit deodată cu puteri nemărginite, ar putea fi o crimă uriașă dacă ar fi săvârșită de un episcop sau de un duce și pair.

În sfârșit, există fapte scuzabile, chiar lăudabile după părerea oamenilor și care, în fond, sunt cât se poate de criminale. Dacă, de pildă, ni se spune: *„Am înțeles cu bună-credință cauza revoluției franceze, din dragoste curată pentru libertate și patrie; am crezut sincer că ea o să ducă la*

înlăturarea nedreptăților și la fericirea publică", nu avem nimic de răspuns. Însă ochiul pentru care toate inimile sunt curate vede grăuntele de vinovăție, descoperă în ciorovăiala caraghioasă, într-o măruntă rană a trufiei, într-o pasiune josnică sau criminală, primul mobil al acestor hotărâri pe care unii ar dori să le justifice în fața oamenilor; iar minciuna și fățărnicia, altoite pe trădare, constituie încă o crimă. Dar să vorbim despre rațiune în general.

Una dintre cele mai mari crime ce se pot săvârși este, fără îndoială, atentatul împotriva *suveranității*. Nimic nu are urmări mai cumplite. Dacă suveranitatea este reprezentată de o persoană, iar capul persoanei acesteia cade în urma unui atentat, atrocitatea crimei sporește. Dar dacă suveranul nu și-a meritat soarta prin nici o crimă, dacă înseși virtuțile lui au înarmat împotrivă-i mâna celor vinovați, crima nu mai are nume. După aceste caracterizări recunoaștem moartea lui Ludovic al XVI-lea, dar ceea ce este important de remarcat este faptul că *niciodată o crimă mai gravă nu a avut mai mulți complici*. Moartea lui Carol I a avut mult mai puțini, și totuși, acestuia i se puteau aduce învinuiri pe care Ludovic al XVI-lea nu le merita defel. Și cu toate acestea, i s-au dat dovezi de interes afectuos și cât mai curajos; însuși călăul, care nu făcea decât să dea ascultare unor dispoziții, nu a îndrăznit să se arate la față. În Franța, Ludovic al XVI-lea a mers la moarte în mijlocul a 60.000 de oameni înarmați, care nu au tras nici un foc de pușcă în Santerre[1]: nici o voce nu s-a ridicat în apărarea nefericitului monarh, iar provincia a fost la fel de mută ca și capitala. Se spunea că *s-ar fi expus*. Francezi! Dacă socotiți că motivul acesta este bun, nu mai vorbiți atâta despre curajul vostru, sau recunoașteți că îl folosiți foarte rău.

Indiferența armatei nu a fost mai puțin vrednică de mirare. Aceasta i-a slujit pe călăii lui Ludovic al XVI-lea mult mai bine decât l-a slujit pe rege însuși, pentru că îl trădase. Din partea ei nu s-a arătat nici cel mai mic semn de nemulțumire.

---

[1] Santerre, Antoine Joseph (1752–1809), om politic francez, participant la revoluție. A fost numit șef al Gărzii naționale a Parisului, însărcinat cu paza închisorii Temple, unde era întemnițată familia regală, și l-a condus pe Ludovic al XVI-lea la eșafod (n.tr.).

În sfârşit, niciodată o crimă mai mare ca aceasta nu a fost săvârşită (e drept, cu o mulţime de gradaţii), de un număr mai mare de vinovaţi.

Mai trebuie făcută o observaţie importantă, aceea că orice atentat săvârşit împotriva suveranităţii *în numele naţiunii* este întotdeauna mai mult sau mai puţin greşeala naţiunii, dacă un număr oarecare de răzvrătiţi a ajuns în stare să înfăptuiască acea crimă în numele ei.

Astfel, fără îndoială că nu toţi francezii *au voit moartea lui Ludovic al XVI-lea*, dar imensa majoritate a poporului *a voit*, timp de peste doi ani, toate nebuniile, toate nedreptăţile, toate atentatele care au dus la catastrofa din 21 ianuarie.

Dar toate crimele naţionale împotriva suveranităţii sunt pedepsite fără zăbavă şi în chip cumplit; aceasta este o lege care nu a cunoscut nici o excepţie. La puţine zile execuţia lui Ludovic al XVI-lea, cineva scria în *Le Mercure Universel*: „Poate că n-ar fi trebuit să ajungem până aici, dar, din moment ce legiuitorii noştri şi-au asumat răspunderea pentru evenimentul acesta, să ne unim în jurul lor: să stingem orice ură şi să nu mai vorbim despre el". Foarte bine: poate că ar fi trebuit să nu-l asasinăm pe rege, dar, întrucât lucrul acesta s-a petrecut, să nu mai vorbim despre el şi să fim cu toţii buni prieteni. Ce nebunie! Shakespeare ştia ceva mai mult atunci când spunea: „Viaţa oricărui individ este preţioasă pentru el, însă viaţa de care depind atâtea vieţi, cea a suveranilor, este preţioasă pentru toţi. O crimă face oare să piară maiestatea regală? În locul pe care ea îl ocupa se formează o prăpastie îngrozitoare, şi tot ce o înconjoară se prăbuşeşte în ea".[1]

Fiecare picătură din sângele lui Ludovic al XVI-lea va costa Franţa fluvii de sânge; patru milioane de francezi vor plăti cu capul marea crimă naţională a unei insurecţii antireligioase şi antisociale, încununate printr-un regicid.

Unde sunt primele gărzi naţionale, primii ostaşi, primii generali care au depus jurământ în faţa naţiunii? Unde sunt conducătorii, idolii acestei prime Adunări atât de vinovate, pentru care epitetul de *Constituantă* va fi o epigramă veşnică?

---

[1] *Hamlet*, actul III, scena 8.

Unde este Mirabeau? Unde este Bailly[1], cu *zâna lui frumoasă*? Unde este Thouret[2], care a născocit cuvântul *a expropria*? Unde este Osselin, raportorul la prima lege care i-a proscris pe cei emigraţi? Am putea numi astfel mii de unelte active ale revoluţiei, care au murit de moarte violentă.

Şi tot aici putem admira ordinea în dezordine, pentru că este vădit, dacă ne gândim puţin, că marii vinovaţi ai revoluţiei nu puteau să cadă decât sub loviturile complicilor lor. Dacă doar forţa ar fi înfăptuit ceea ce se numeşte *contrarevoluţie* şi l-ar fi repus pe rege pe tron, n-ar fi existat nici o cale de a se face dreptate. Cea mai mare nefericire care i s-ar putea întâmpla unui om sensibil ar fi să trebuiască să-l judece pe asasinul tatălui său, al unei rude, sau al unui prieten, sau doar pe cel care i-a furat bunurile.

Era exact ce s-ar fi întâmplat în cazul unei contrarevoluţii, aşa cum era de aşteptat, pentru că judecătorii superiori, prin însăşi firea lucrurilor, ar fi fost aproape cu toţii membri ai clasei ofensate, iar justiţia, chiar şi atunci când n-ar fi făcut altceva decât să pedepsească, ar fi părut că se răzbună. De altfel, autoritatea legitimă păstrează întotdeauna o oarecare moderaţie în pedepsirea crimelor care au numeroşi complici. Când trimite cinci sau şase vinovaţi la moarte pentru aceeaşi crimă este un măcel, iar dacă depăşeşte anumite limite, devine odioasă. În sfârşit, marile crime cer, din nefericire, mari suplicii, şi aici limitele pot fi lesne depăşite când e vorba de lezmaiestate, iar linguşirea se preface în călău. Omenirea nu i-a iertat încă vechii legislaţii franceze înfricoşătorul supliciu[3] al lui Damiens[4].

---

[1] Bailly, Jean-Silvain (1736–1793), savant şi om politic francez. A fost membru al Academiei de Ştiinţe şi al Academiei franceze, deputat în Statele generale, primar al Parisului, preşedinte al Adunării naţionale, condamnat la moarte şi executat în 1793 (n.tr.).

[2] Thouret, Jacques-Guillaume (1746–1794) om politic francez. A fost deputat în Statele generale, preşedinte al Tribunalului de casaţie; s-a pronunţat împotriva exceselor regimului de teroare. Executat în 1794 (n.tr.).

[3] Avertere omnes a tanta foeditate spectaculi oculos. Primum ultimumque illud supplicium apud Romanos exempli memoris legum humanarum fuit. (Titus Livius, I, 28, de suppl. Mettii)

[4] Damiens, Robert François (1715–1757). Ostaş, apoi slujitor, l-a lovit pe Ludovic al XV-lea cu un cuţit, pentru a-i aminti că trebuie să se gândească mai mult la îndatoririle lui. A fost executat prin rupere în bucăţi (n.tr.).

Aşadar, ce ar fi făcut magistraţii francezi cu trei sau patru sute de Damiens şi cu toţi monştrii de care era plină Franţa? Spada sacră a justiţiei ar fi lovit oare fără odihnă, asemenea ghilotinei lui Robespierre? Ar fi fost oare convocaţi la Paris toţi călăii din regat şi toţi caii artileriei, pentru a rupe oamenii în bucăţi? S-ar fi pus la topit plumb şi smoală în cazane mari, care ar fi fost apoi turnate peste membrele sfârtecate cu cleştii înroşiţi în foc? De altfel, cum să caracterizăm diferitele crime? Cum să gradăm torturile? Şi, mai cu seamă, cum să pedepseşti fără legi? Ni se va spune că *s-ar fi ales câţiva mari vinovaţi, iar toţi ceilalţi ar fi dobândit iertarea.*

Tocmai asta n-ar fi voit Providenţa. Întrucât ea poate ceea ce vrea, nu cunoaşte iertarea determinată de neputinţa de a pedepsi. Trebuia ca marea curăţenie să se înfăptuiască, iar ochii oamenilor să se minuneze; trebuia ca metalul francez, epurat de zgura coclită şi impură să ajungă mai curat şi mai maleabil în mâinile viitorului rege. Fără îndoială, Providenţa nu are nevoie să pedepsească în timp, ca să-şi justifice căile; dar, în epoca aceasta, ea ni se pune la îndemână şi pedepseşte ca un tribunal omenesc.

Au existat naţiuni condamnate la moarte, la propriu, ca nişte indivizi vinovaţi, şi ştim de ce[1]. Dacă Dumnezeu ar avea de gând să ne dezvăluie planurile sale faţă de revoluţia franceză, am citi pedeapsa francezilor ca şi cum ar fi sentinţa unui parlament. Dar ce am şti în plus? Pedeapsa aceasta nu se vede? N-am văzut oare Franţa dezonorată de peste o sută de mii de omoruri? Şi întregul teritoriu al acestui frumos regat acoperit de eşafoduri? Şi nefericitul pământ udat cu sângele copiilor lui prin măceluri judiciare, în timp ce tirani neomenoşi îl vărsau în afară sprijinind un război crud, purtat în propriul lor interes? Nici despotul cel mai sângeros nu s-a jucat vreodată cu viaţa oamenilor cu atâta insolenţă şi niciodată poporul pasiv nu s-a prezentat la măcel cu mai multă bunăvoinţă. Focul şi sabia, frigul şi foamea, lipsurile, suferinţele de tot felul, nimic nu-l scârbesc de chinul lui, cine este devotat trebuie să-şi

---

[1] *Levitic*, XVIII, 21 şi urm. XX, 23; *Deuteronom*, XVIII, 9 şi urm.; I *Regi*, XV, 24; IV Regi, XVII şi urm. şi XXI, 2; Herodot, lib. III, par. 46 şi nota domnului Larcher, referitoare la aceasta.

împlinească ursita, nu se va vedea nici o răzvrătire până când judecata nu se va fi îndeplinit.

Şi totuşi, în războiul acesta atât de crud, de dezastruos, câte puncte de vedere interesante întâlnim! Şi cum trecem, pe rând, de la tristeţe la admiraţie! Să ne transpunem în perioada cea mai cumplită a revoluţiei, să presupunem că sub guvernarea infernalului comitet, armata, printr-o metamorfoză subită, devine deodată regalistă: să presupunem că va convoca alături de ea adunările primare, că-i numeşte liberi pe oamenii cei mai luminaţi şi mai vrednici de respect ca să-i traseze calea pe care trebuie să o urmeze în această împrejurare dificilă; să mai presupunem, în sfârşit, că unul dintre aceşti aleşi ai armatei se ridică şi spune: „Bravi şi curajoşi războinici, există împrejurări în care toată înţelepciunea omenească se reduce la a alege dintre diferite rele. Este greu, fără îndoială, să lupţi pentru Comitetul salvării publice, însă şi mai dăunător ar fi să întoarcem armele împotriva lui. În clipa când armata se va amesteca în politică, statul va fi distrus, iar vrăjmaşii Franţei, folosindu-se de această clipă a distrugerii, vor intra în ţară şi o vor diviza. Nu pentru momentul acesta trebuie să acţionăm, ci pentru ceea ce va urma: este vorba, mai cu seamă, să păstrăm integritatea Franţei, şi nu o putem păstra decât luptând pentru guvernare, oricare ar fi ea, pentru că, în felul acesta, Franţa, în pofida sfâşierilor interne, îşi va menţine forţa militară şi influenţa externă. Judecând bine, nu pentru guvern luptăm, ci pentru Franţa şi viitorul rege, care ne va datora un imperiu mai mare, poate, decât acela pe care l-a găsit revoluţia. Aşadar, este de datoria noastră să învingem sila care ne face să şovăim. Contemporanii noştri o să rostească poate calomnii pe seama purtării noastre, dar posteritatea ne va face dreptate".

Omul acesta ar fi vorbit ca un mare filozof. Ei bine, armata a realizat ipoteza aceasta himerică, fără să ştie ce face, iar teroarea, pe de o parte, imoralitatea şi nesăbuinţa – pe de alta, au înfăptuit exact ceea ce o înţelepciune desăvârşită şi aproape profetică ar fi dictat armatei.

Să ne gândim bine la aceasta şi vom vedea că, o dată ce mişcarea revoluţionară a prins rădăcini, Franţa şi monarhia nu puteau fi salvate decât de iacobinism.

Regele nu a avut niciodată vreun aliat, iar faptul că inte-

gritatea Franței nu era agreată de coaliție este un lucru destul de vădit ca să-l putem rosti fără a săvârși vreo nesăbuință. Dar cum să te împotrivești coaliției? Prin ce mijloc supranatural să înfrângi efortul Europei ce complota? Doar geniul infernal al lui Robespierre putea înfăptui minunea aceasta. Guvernul revoluționar înrăia sufletul francezilor, scăldându-l în sânge, învenina mintea ostașilor și le sporea puterile printr-o disperare feroce și un dispreț față de viață asemănător turbării. Groaza de eșafoduri, împingându-l pe cetățean la granițe, alimenta forța exterioară pe măsură ce nimicea chiar și cea mai mică împotrivire în interior. Toate viețile, toate bogățiile, toate forțele erau în mâinile puterii revoluționare, și acest monstru de putere, beat de sânge și de succes, fenomen îngrozitor cum nu s-a mai văzut niciodată și, fără îndoială, nu o să se mai vadă vreodată, era o pedeapsă cumplită pentru francezi și, totodată, singura cale de a salva Franța.

Ce voiau regaliștii atunci când cereau o contrarevoluție așa cum și-o închipuiau ei, adică înfăptuită brusc și prin forță? Ei cereau cucerirea Franței, așadar divizarea ei, distrugerea influenței ei și umilirea regelui, adică măceluri care ar fi putut dura trei secole, urmare sigură a unei astfel de rupturi a echilibrului. Dar nepoții noștri, cărora le va păsa foarte puțin de suferințele prin care am trecut, se vor juca pe mormintele noastre, vor râde de ignoranța de care dăm dovadă în prezent; ei se vor consola lesne de excesele pe care le-am văzut și care vor fi păstrat integritatea *celui mai frumos regat, după cel al Cerului*[1].

Toți monștrii pe care i-a zămislit revoluția, după cum se pare, nu au lucrat decât pentru regalitate. Prin ei, strălucirea victoriilor a stârnit admirația universului și a înconjurat numele de francez cu o slavă de care crimele revoluției nu l-au putut despuia pe deplin. Prin ei, regele va urca din nou pe tron, cu toată strălucirea și toată puterea sa, poate chiar cu un spor de putere. Și cine știe dacă nu cumva, în loc să ofere în chip vrednic de milă câteva dintre provinciile sale pentru a dobândi dreptul de a domni peste celelalte, el va înapoia, poate, cu

[1] Grotius, *De Jure belli ac pacis*, „Epist. ad Ludovicum", XIII.

mândria puterii care dăruieşte, ceea ce poate păstra? Cu siguranţă că s-au petrecut şi lucruri mai puţin probabile.

Aceeaşi idee, că totul se face în folosul monarhiei franceze, mă convinge că orice revoluţie regalistă este cu neputinţă mai înainte de a se face pace, căci restabilirea regalităţii ar da drumul brusc tuturor resorturilor statului. Magia neagră care operează acum ar dispărea asemenea ceţii când se iveşte soarele. Bunătatea, mila, dreptatea şi toate virtuţile plăcute şi liniştite ar reapărea deodată şi ar aduce cu ele o anume blândeţe generală în caractere, o anumită voioşie cu totul potrivnică severităţii posomorâte a puterii revoluţionare. Nu ar mai avea loc rechiziţionări, hoţii disimulate, nici violenţe. Generalii, cu steagul alb înainte, i-ar numi oare *răsculaţi* pe locuitorii ţărilor ocupate, care s-ar apăra în mod legitim? Şi i-ar îndemna să nu se agite, că, de nu, vor fi împuşcaţi ca răzvrătiţi? Aceste grozăvii, foarte folositoare viitorului rege, nu ar putea fi totuşi folosite de el; acesta nu s-ar putea sluji decât de căi *omeneşti*. El ar fi la egalitate cu vrăjmaşii săi, şi ce s-ar întâmpla în momentul de suspensie care însoţeşte neapărat trecerea de la o guvernare la alta? Nu ştiu. Simt că marile cuceriri ale francezilor par a pune integritatea regatului la adăpost (chiar cred că ating aici motivul acestor cuceriri). Cu toate acestea, pare tot mai prielnic Franţei şi monarhiei ca pacea, o pace glorioasă pentru francezi, să se facă prin republică, şi ca, în momentul în care regele va urca din nou pe tron, o pace trainică să înlăture orice primejdie care-l ameninţă.

Pe de altă parte, este vădit lucru că o revoluţie izbucnită pe neaşteptate, departe de a vindeca poporul, i-ar fi confirmat greşelile, iar acesta n-ar fi iertat niciodată puterea care i-ar fi răpit himerele. Întrucât răzvrătiţii, pentru a tulbura Franţa, aveau nevoie de *poporul* propriu-zis sau de mulţime, este limpede că, în general, ei trebuia să-l cruţe, iar marile abuzuri trebuia să se exercite mai întâi asupra clasei înstărite. Aşadar, trebuia ca puterea uzurpatoare să asuprească îndelung poporul, pentru a-l scârbi. Acesta nu văzuse decât revoluţia; trebuie să-i simtă, să-i savureze, ca să spunem aşa, consecinţele amare. Poate că în momentul când scriu, încă nu este de ajuns.

De altfel, reacţia trebuind să fie egală cu acţiunea, nu vă

grăbiți, oameni nerăbdători, și gândiți-vă că însăși durata îndelungată a răului anunță o contrarevoluție pe care nici nu v-o închipuiți. Potoliți-vă resentimentele, mai cu seamă nu vă plângeți împotriva regilor și nu cereți alte minuni decât cele pe care le vedeți. Cum! Pretindeți că niște puteri străine luptă pe căi filozofice ca să redea tronului Franței locul de odinioară, și asta, fără nici o speranță de răsplată? Așadar vreți ca omul să nu fie om, cereți imposibilul. Veți spune poate că sunteți de acord cu sfârtecarea Franței, *pentru a reinstaura ordinea*; dar știți oare ce este ordinea? Este ceea ce vom vedea peste zece ani, poate mai devreme, poate mai târziu. De altfel, cine vă dă dreptul să puneți condiții regelui, monarhiei franceze și posterității voastre? Atunci când niște răzvrătiți orbi decretează indivizibilitatea republicii să nu vedeți decât Providența, care o decretează pe cea a regatului.

Să aruncăm acum o privire asupra persecuției nemaiîntâlnite stârnite împotriva cultului național și slujitorilor lui; este una dintre *fețele* cele mai interesante ale revoluției.

Nu se poate tăgădui că sacerdoțiul, în Franța, avea nevoie să fie regenerat și, cu toate că sunt foarte departe de a adopta declamații vulgare cu privire la cler, mi se pare incontestabil că bogăția, luxul și înclinarea generală a minților spre desfrânare făcuseră ca această mare categorie să intre în declin, că adeseori era cu putință ca sub reverendă să afli un cavaler în locul unui apostol și că, în sfârșit, în perioada care a precedat revoluția, clerul coborâse, aproape tot atât cât și armata, de pe locul pe care-l ocupase în opinia generală.

Prima lovitură dată Bisericii a fost cotropirea proprietăților ei; a doua a fost jurământul constituțional; iar aceste două acțiuni tiranice au început regenerarea. Jurământul i-a copleșit pe preoți, dacă pot spune astfel. Cei ce l-au depus, cu câteva excepții, de care ne îngăduim să nu ne ocupăm, s-au văzut târâți treptat în prăpastia crimei și necinstei: părerea este unanimă cu privire la acești apostați.

Preoții credincioși, care au ilustrat această părere printr-un act de curaj, s-au remarcat și mai mult prin curajul cu care au știut să înfrunte suferințele și moartea, pentru apărarea credinței lor. Măcelărirea carmelitelor poate fi asemuită cu tot ce oferă mai sublim, în acest domeniu, istoria ecleziastică.

Tirania care i-a izgonit din patrie cu miile, împotriva oricărei dreptăți și oricărei rușini, a fost, fără îndoială, tot ce se poate închipui mai revoltător, însă în această privință, ca și în toate celelalte, crimele tiranilor Franței deveneau uneltele Providenței. Trebuia pesemne ca preoții francezi să fie arătați națiunilor străine; ei au trăit în mijlocul unor națiuni protestante, iar această apropiere a redus mult ura și prejudecățile. Emigrarea masivă a clerului și, mai cu seamă, a episcopilor francezi în Anglia îmi pare o epocă remarcabilă. Cu siguranță se vor fi rostit cuvinte de pace, cu siguranță se vor fi făcut planuri de apropiere cu prilejul acestei întruniri extraordinare. Dacă doar și-ar fi exprimat dorința împreună și tot ar fi însemnat mult. Dacă vreodată creștinii se vor apropia unii de alții, așa cum totul îi îndeamnă, se pare că gestul trebuie să pornească de la Biserica Angliei. Presbiterianismul a fost o operă franceză și, prin urmare, o operă exagerată. Suntem prea departe de adepții unui cult prea puțin substanțial și nu există nici o cale de a ne înțelege. Dar biserica anglicană, care ne atinge cu o mână, îi atinge cu cealaltă pe cei pe care noi nu-i putem atinge și, cu toate că, dintr-un anumit punct de vedere, este expusă loviturilor din ambele părți și ne prezintă spectacolul întrucâtva caraghios al unui răzvrătit care predică ascultarea, este, cu toate acestea, foarte prețioasă sub alte aspecte și poate fi socotită drept unul dintre catalizatorii în stare să apropie elementele firii lor ce nu pot fi asociate.

Bunurile clerului fiind risipite, nici un motiv vrednic de dispreț nu-i poate oferi acestuia, de multă vreme, noi membri, astfel încât toate împrejurările contribuie la ridicarea acestei comunități. Se cuvine, de altfel, să credem că faptul de a contempla lucrarea pe care se pare că are sarcina de a o îndeplini îi va conferi gradul de exaltare ce îl înalță pe om deasupra sa însuși și îl face în stare a săvârși fapte mari.

Adăugați la aceste împrejurări efervescența minților în unele locuri din Europa, ideile exaltate ale câtorva oameni de seamă și acest gen de neliniște, care afectează caracterele religioase, mai cu seamă în țările protestante, și le împinge pe căi extraordinare.

Priviți, totodată, furtuna care amenință Italia, Roma, amenințată în același timp cu Geneva de puterea care nu vrea

nici un cult, şi supremaţia naţională a religiei, abolită în Olanda printr-un decret al Convenţiei naţionale. Dacă Providenţa *şterge*, fără îndoială că face aceasta pentru a *scrie*.

Observ, în plus, că atunci când în lume s-au instalat mari credinţe, ele au fost înlesnite de mari cuceriri, pentru întemeierea unor mari imperii: se vede motivul.

În sfârşit, ce trebuie să se întâmple, în epoca în care trăim, cu aceste combinaţii extraordinare, care au înşelat orice prudenţă omenească? Într-adevăr, am fi ispitiţi să credem că revoluţia nu este decât un obiect secundar al marelui plan care se desfăşoară în faţa noastră cu o cumplită maiestate.

Am vorbit la început despre această magistratură, pe care Franţa o exercită asupra restului Europei. Providenţa, care potriveşte întotdeauna mijloacele cu ţelul şi oferă naţiunilor, ca şi indivizilor, organele necesare pentru a-şi îndeplini menirea, a dăruit anume naţiunii franceze două instrumente şi, ca să spun aşa, două braţe cu care ea mişcă lumea – limba şi spiritul de prozelitism ce-i formează esenţa caracterului, astfel încât ea are în permanenţă nevoia şi puterea de a-i influenţa pe oameni.

Puterea – aproape că am spus *monarhia* limbii franceze – este vădită; cel mult ne putem preface că ne îndoim de ea. Cât despre spiritul de prozelitism, el este cunoscut precum soarele; de la modistă până la filozof, aceasta este partea cea mai reprezentativă a caracterului naţional.

Acest prozelitism este socotit, de obicei, caraghios, şi adeseori el îşi merită numele, mai cu seamă prin forme; în fond, este, totuşi, o *funcţiune*.

Dar o lege veşnică a lumii morale prevede că orice funcţiune produce o îndatorire. Biserica galicană era o piatră unghiulară a edificiului catolic sau, mai bine zis, *creştin*, căci, în realitate, nu există decât un edificiu. Bisericile vrăjmaşe ale Bisericii universale nu trăiesc totuşi decât prin ea, deşi ele poate că nu bănuiesc asta, asemenea unor plante parazite, cum este vâscul sterp, care nu trăiesc decât din seva copacului ce le îndură şi pe care-l sărăcesc.

De aici rezultă că reacţia între puterile opuse fiind întotdeauna egală cu acţiunea, cele mai mari eforturi ale *zeiţei Raţiunea* împotriva creştinismului s-au făcut în Franţa: vrăjmaşul ataca citadela.

Aşadar, clerul Franţei nu trebuie să adoarmă; el are mii de motive să creadă că este chemat să îndeplinească o mare misiune, şi aceleaşi bănuieli care-i îngăduie să întrezărească de ce a suferit îi îngăduie, de asemenea, să se creadă menit unei opere esenţiale.

Într-un cuvânt, dacă în Europa nu se produce o revoluţie morală, dacă spiritul religios nu se consolidează în partea aceasta a lumii, legătura socială este distrusă. Nu se poate ghici nimic şi trebuie să ne aşteptăm la orice. Dar dacă are loc o schimbare fericită în această privinţă, fie nu mai există analogie, generalizare sau artă de a presupune, fie că Franţa este cea chemată să o înfăptuiască.

Mai cu seamă acest lucru mă face să cred că revoluţia franceză este o mare epocă şi că urmările ei, pe toate planurile, se vor face simţite cu mult peste durata exploziei şi dincolo de hotarele vetrei ei.

Dacă o judecăm în relaţiile ei politice, suntem de aceeaşi părere. Cât de mult s-au înşelat puterile Europei cu privire la Franţa! Cât de mult *au meditat la lucruri zadarnice*! O, voi care vă credeţi independenţi fiindcă nu aveţi vreun judecător pe Pământ, să nu spuneţi niciodată: „Lucrul acesta îmi convine"; DISCITE JUSTITIAM MONITI! Ce mână severă şi, totodată, părintească zdrobea Franţa cu toate flagelurile ce se pot închipui şi susţinea imperiul prin mijloace supranaturale, îndreptând toate sforţările vrăjmaşilor împotriva lor înşile. Să nu-mi vorbiţi de asignate[1] şi de forţa numerică etc., deoarece posibilitatea asignatelor şi a forţei numerice este chiar în afara firii. De altfel, nici cu ajutorul bancnotelor, nici mulţumită avantajului numeric nu duc vânturile vasele francezilor şi le resping pe cele ale vrăjmaşilor lor; sau iarna face poduri de gheaţă tocmai atunci când au nevoie, sau suveranii care o stânjenesc mor tocmai la ţanc, sau că invadează Italia fără tunuri, iar detaşamente vestite ca fiind cele mai curajoase din univers, la egalitate numerică aruncă armele şi intră sub jug.

---

[1] Bancnote emise în timpul revoluţiei, garantate cu avuţia naţională (n.tr.).

Citiți frumoasele reflecții ale domnului Dumas asupra războiului actual; veți vedea în ele foarte bine *de ce*, dar nu și *cum*, a căpătat el caracterul pe care-l vedem. Trebuia să ne întoarcem mereu la Comitetul salvării publice, care a fost o minune și al cărui spirit încă mai câștigă bătălii.

În sfârșit, pedeapsa francezilor iese din toate regulile obișnuite, ca și protecția acordată Franței: dar aceste două minuni reunite se potențează reciproc și prezintă unul dintre spectacolele cele mai uimitoare pe care le-a văzut vreodată ochiul omenesc.

Pe măsură ce evenimentele se desfășoară, vom vedea alte motive și relații și mai frumoase. De altfel, nu văd decât o parte dintre cele pe care o privire mai pătrunzătoare le-ar putea descoperi încă de pe acuma.

Îngrozitoarea vărsare de sânge omenesc prilejuită de această mare emoție este o cale cumplită; cu toate acestea, este o cale tot atât cât este și o pedeapsă, și poate da naștere la reflecții interesante.

BCU ASIC CENTRAL UNIVERSITARY

Capitolul III

Despre distrugerea violentă a speciei umane

Din păcate, nu greşea prea mult acel rege din Dahomey, o ţară din Africa, spunând, nu cu mult timp în urmă, unui englez: „Dumnezeu a făcut lumea aceasta pentru război; toate regatele, mari şi mici, l-au făcut în toate timpurile, deşi după principii diferite".[1]

Istoria dovedeşte, din păcate, că războiul este starea obişnuită a speciei umane într-un anumit sens, adică sângele omenesc trebuie să curgă fără întrerupere pe glob, ici sau colo, şi că pacea, pentru fiecare naţiune, nu este decât o amânare.

Se citează închinarea templului lui Ianus în timpul domniei lui Augustus, se citează un an al domniei războinice a lui Carol cel Mare (anul 790), în care nu a purtat vreun război.[2]

Se citează o scurtă perioadă, după pacea de la Ryswick, în 1697, şi alta, la fel de scurtă, după cea de la Carlowitz, în 1699, în care, nu doar în întreaga Europă, ci chiar în toată lumea cunoscută nu a avut loc vreun război.

Dar aceste epoci nu sunt decât momente. De altfel, cine poate şti ce se petrece pe tot globul într-o epocă sau alta?

Pentru Franţa, secolul care se sfârşeşte a început printr-un război crud, care nu s-a terminat decât în 1714, prin Tratatul de la Rostadt. În 1719, Franţa a declarat război Spaniei; Tratatul de la Paris i-a pus capăt în 1727. Alegerea regelui Poloniei a reaprins războiul în 1733, iar pacea s-a încheiat în 1736. După patru ani, cumplitul război de succesiune la tronul Austriei a izbucnit şi a durat, fără întrerupere, până în 1748. Opt ani de

---

[1] Archibald Dalzel, *The history of Dahomey*, Biblioth. Britan., mai 1796, vol. II, nr. 1, p. 87.

[2] M. Gaillard, *Histoire de Charlemagne*, vol. II, cartea I, cap. 5.

pace începeau să cicatrizeze rănile produse de opt ani de război, când ambiția Angliei a silit Franța să se înarmeze. Războiul de șapte ani este foarte cunoscut. După cincisprezece ani de tihnă, revoluția din America a dus din nou Franța într-un război ale cărui consecințe nu le putea prevedea toată înțelepciunea umană. În 1782, se semnează pacea; după șapte ani începe revoluția; ea mai durează încă și poate că, în momentul acesta, a costat Franța trei milioane de vieți omenești.

Astfel, dacă ne referim doar la Franța, aflăm patruzeci de ani de război din nouăzeci și șase. Dacă unele națiuni au fost mai fericite, altele au fost mult mai puțin.

Dar nu este de ajuns să examinăm un loc în timp și un loc de pe glob, trebuie să aruncăm o privire rapidă asupra acestui șir îndelungat de măceluri care murdărește toate paginile istoriei. Vom vedea războiul bântuind fără încetare ca o febră neîntreruptă, marcată de creșteri înfricoșătoare. Îl rog pe cititor să urmărească acest tablou de la declinul republicii romane.

Marius extermină, într-o bătălie, două sute de mii de cimbri și teutoni. Mitridate pune să fie uciși optzeci de mii de romani. Sylla ucide nouăzeci de mii de oameni, într-o bătălie purtată în Beotia, unde pierde el însuși zece mii. În scurtă vreme, apar războaiele civile și proscrierile. Numai Cezar face să piară un milion de oameni pe câmpul de bătaie (înaintea lui, Alexandru avusese această cinste funestă). Augustus închide pentru un scurt răstimp templul lui Ianus, dar îl deschide pentru secole întregi, instaurând un imperiu electiv. Câțiva prinți buni lasă statul să-și tragă sufletul, dar războiul nu conteneşte niciodată și, în imperiul *bunului* Titus, șase sute de mii de oameni pier la asediul Ierusalimului. Uciderea de oameni săvârșită de armele romanilor este cu adevărat înfricoșătoare.[1] Bizanțul[2] nu ne înfățișează decât un șir de măceluri. Începând cu Constantin, câte războaie și câte bătălii? Licinius pierde douăzeci de mii de oameni la Cibalis, treizeci și patru de mii la

---

[1] Montesquieu, *Esprit des lois*, cartea XXIII, cap. XIX.

[2] În textul original este folosit termenul Bas-Empire, lansat în 1752 de Camille Lebeau, care desemna istoria Bizanțului între secolele al IV-lea și al XV-lea (n.tr.).

Adrianopole şi o sută de mii la Chrisopolis. Naţiunile din nord au început să se urnească. Francii, goţii, hunii, lombarzii, vandalii etc., au atacat imperiul şi l-au sfâşiat pe rând. Attila trece Europa prin foc şi sabie. Francezii ucid peste două sute de oameni de-ai lui lângă Châlons, iar în anul următor, goţii îi pricinuiesc o pierdere şi mai mare. În mai puţin de un secol, Roma e cucerită şi jefuită de trei ori, iar cu prilejul unei răscoale izbucnite la Constantinopol sunt ucise patruzeci de mii de persoane. Goţii cuceresc Milano şi ucid acolo trei sute de mii de locuitori. Totila porunceşte să fie măcelăriţi toţi locuitorii din Tivoli, iar la devastarea Romei, nouăzeci de mii de oameni. Se iveşte Mahomed: lancea şi Coranul parcurg două treimi din suprafaţa globului. Sarazinii aleargă de la Eufrat la Guadalquivir. Distrug de sus până jos uriaşa Siracuză, pierd treizeci de mii de oameni lângă Constantinopol, iar Pelagius ucide douăzeci de mii dintre ei într-o bătălie pe uscat. Aceste pierderi nu înseamnă nimic pentru sarazini, dar torentul întâlneşte geniul francezilor în câmpiile de la Tours, unde fiul celui dintâi Pepin, în mijlocul a trei sute de mii de leşuri, adăugă numelui său epitetul de cel cumplit, care îl mai deosebeşte încă. Islamismul dus în Spania află aici un rival de neîmblânzit. Poate că niciodată nu s-a văzut mai multă slavă, mai multă măreţie şi mai mult măcel. În Spania, lupta dintre creştini şi musulmani este o luptă de opt sute de ani. Mai multe campanii militare şi chiar mai multe bătălii se soldează aici cu douăzeci, treizeci, până la optzeci de mii de vieţi omeneşti.

Carol cel Mare urcă pe tron şi luptă timp de o jumătate de secol. În fiecare an, el hotărăşte în ce parte a Europei trebuie să trimită moartea. Prezent peste tot şi învingător peste tot, el zdrobeşte naţiuni de oţel, aşa cum Cezar îi zdrobea pe bărbaţii-femei din Asia. Normanzii încep acest şir lung de pustiiri şi cruzimi care şi azi ne mai fac să ne înfiorăm. Uriaşa moştenire a lui Carol cel Mare este sfâşiată: ambiţia o acoperă cu sânge, iar numele francezilor dispare la bătălia de la Fontenay. Italia întreagă este pustită de sarazini, în timp ce normanzii, danezii şi ungurii devastează Franţa, Olanda, Anglia, Germania şi Grecia. În sfârşit, neamurile barbare se stabilesc şi se îmblânzesc. De îndată ce din vâna aceasta nu mai curge sânge, se deschide alta: încep cruciadele. Întreaga Europă se

năpusteşte asupra Asiei, iar victimele sunt foarte numeroase. Ginghis Han şi fiii subjugă şi pustiesc globul din China până în Boemia. Francezii, care porniseră în cruciadă împotriva musulmanilor, pornesc împotriva ereticilor: războiul crud cu albigenzii. Bătălia de la Bouvines, unde îşi pierd viaţa treizeci de mii de oameni. La cinci ani după aceea, optzeci de mii de sarazini pier la asediul Damiettei. Guelfii şi ghibelinii încep lupta care avea să însângereze atât de multă vreme Italia. Torţa războaielor civile se aprinde în Anglia. Vecerniile siciliene. Pe timpul domniilor lui Eduard şi Filip de Valois, Franţa şi Anglia se ciocnesc mai dur ca oricând şi creează o nouă epocă de măceluri. Masacrarea evreilor, bătălia de la Poitiers, bătălia de la Nicopole: învingătorul cade sub loviturile lui Tamerlan, care îl repetă pe Ginghis Han. Ducele de Burgundia pune să fie asasinat ducele de Orléans, şi rivalitatea sângeroasă între cele două familii începe. Bătălia de la Azincourt. Husiţii trec prin foc şi sabie o mare parte a Germaniei. Mahomed al II-lea domneşte şi poartă războaie timp de treizeci de ani. Anglia, respinsă între hotarele ei, se sfâşie cu propriile-i mâini. Casele de York şi Lancaster se scaldă în sânge. Moştenitoarea Burgundiei îşi alipeşte teritoriile de cele ale casei de Austria, iar în contractul acestei căsătorii e scris că oamenii se vor ucide între ei timp de trei secole, de la Baltica la Mediterană. Descoperirea Lumii noi e sentinţa de condamnare la moarte a trei milioane de indieni. Carol al V-lea şi Francisc I apar pe scena lumii: fiecare pagină a istoriei lor este însoţită de vărsările de sânge omenesc. Domnia lui Soliman. Bătălia de la Mohaci. Asediul Vienei, asediul Maltei etc. Dar unul dintre cele mai mari flageluri ale speciei umane se iveşte din umbra unei mănăstiri. Apare Luther, Calvin îl urmează. Războiul ţărănesc, războiul de treizeci de ani, războiul civil din Franţa, masacrul din Ţările de Jos, masacrul din Irlanda, masacrul din Ceveni, ziua Sfântului Bartolomeu, uciderea lui Henric al III-lea, a lui Henric al IV-lea, a Mariei Stuart, a lui Carol I, şi, în sfârşit, în zilele noastre, revoluţia franceză, care curge din acelaşi izvor.

Nu voi continua tabloul acesta îngrozitor: secolul nostru şi cel care l-a precedat sunt prea bine cunoscute. Să ne întoarcem până în copilăria neamurilor, să coborâm până în zilele noastre,

să examinăm situațiile posibile, de la starea de barbarie până la cea a civilizației celei mai rafinate, și vom afla întotdeauna războiul. Din această pricină, în primul rând, și din toate cele care se adaugă, vărsarea de sânge nu se oprește niciodată în univers. Ea este când mai slabă și pe o mai mare suprafață, când mai îmbelșugată, pe o suprafață mai puțin întinsă, astfel că este aproape constantă. Dar, din când în când, se petrec evenimente extraordinare care o sporesc mult, cum sunt războaiele punice, triumviratele, victoriile lui Cezar, năvălirile barbarilor, cruciadele, războaiele religioase, succesiunea la tronul Spaniei, revoluția franceză etc. Dacă am avea tabele ale măcelurilor, așa cum avem tabele meteorologice, cine știe dacă, după câteva secole de observație[1], nu am descoperi legea. Buffon a dovedit foarte convingător că multe dintre animale sunt menite să piară de moarte violentă. Conformându-se aparențelor, și-ar putea extinde demonstrația la om; dar în această privință ne putem raporta la fapte.

De altfel, se cuvine să ne îndoim că această distrugere violentă este, în general, un rău atât de mare pe cât se crede: măcar este unul dintre relele ce intră într-o ordine a lucrurilor în care totul este năprasnic și împotriva firii, și care produc compensații. La început, când sufletul omenesc și-a pierdut energia din pricina moliciunii, necredinței și viciilor corupției care urmează excesului civilizației, el nu poate fi călit din nou decât în sânge. Nu este lesne, departe de asta, să explicăm de ce produce războiul efecte diferite, în funcție de diferitele împrejurări. Ceea ce se vede destul de limpede este faptul că specia umană poate fi asemănată cu un pom căruia o mână nevăzută îi taie fără încetare coroana și care, adeseori, câștigă de pe urma acestei operații. Ce e drept, dacă atingi trunchiul

---

[1] Se constată, de pildă, din raportul întocmit de chirurgul șef al armatelor M.S.I., că din 250.000 de oameni folosiți de împăratul Iosif al II-lea împotriva turcilor, de la 1 iunie 1788, până la 1 mai 1789, 33.543 pieriseră de boală, iar 80.000 de sabie. (*Gazette nationale et étrangère*, 1790, nr. 3–4). Iar dintr-un calcul aproximativ, efectuat în Germania, se vedea că, în războiul actual, în luna octombrie 1795, Franța a pierdut 1.000.000 de oameni, iar puterile coalizate 500.000. (Extras dintr-o publicație periodică germană, *Curierul de Frankfurt*, din 29 octombrie 1795, nr. 296).

sau dacă tai greşit, pomul poate pieri; dar cine cunoaşte limitele pentru pomul uman? Ceea ce ştim este că, adesea, cel mai mare măcel se îmbină cu populare maximă, aşa cum s-a văzut mai cu seamă în republicile Greciei antice şi în Spania, sub stăpânirea arabilor[1]. Locurile comune referitoare la război nu înseamnă nimic: nu trebuie să fii foarte iscusit ca să ştii că, pentru moment, cu cât sunt ucişi mai mulţi oameni, cu atât rămân mai puţini; după cum este adevărat că unui copac, cu cât îi tai mai multe crengi, cu atât îi rămân mai puţine, însă trebuie să avem în vedere urmările operaţiei.

Dar, continuând această comparaţie, se poate observa că un grădinar iscusit face tăierile urmărind nu atât creşterea absolută a arborelui, cât rodirea lui: el cere de la plantă nu lemn şi frunze, ci roade. Dar adevăratele roade ale firii omeneşti, artele, ştiinţele, marile acţiuni, concepţiile înalte, virtuţile bărbăteşti, decurg, mai cu seamă, din starea de război. Se ştie că naţiunile nu ajung decât după războaie îndelungi şi sângeroase la culmea măreţiei de care sunt în stare. Astfel, pentru greci, punctul de mare strălucire a fost cumplitul război al Peloponezului; secolul lui Augustus a urmat îndată după războiul civil şi proscrieri; geniul francez a fost schiţat de Ligă şi şlefuit de Frondă: toţi marii oameni ai secolului reginei Ana s-au născut în toiul unor comoţii politice. Într-un cuvânt, s-ar spune că sângele este îngrăşământul acestei plante care se numeşte geniu.

Nu ştiu dacă înţelegem bine expresia *artele sunt prietenii păcii*. Ar trebui cel puţin să ne explicăm şi să circumscriem propoziţia, deoarece nu văd nimic mai puţin paşnic decât secolele lui Alexandru şi Pericle, Augustus, Leon al X-lea şi Francisc I, Ludovic al XIV-lea şi cel al reginei Ana.

Ar fi oare cu putinţă ca vărsarea de sânge omenesc să nu aibă o cauză mare şi efecte mari? Să ne gândim la aceasta:

---

[1] Spania în acea epocă a avut până la patruzeci de milioane de locuitori; astăzi nu are decât zece milioane. Odinioară, Grecia înflorea în mijlocul războaielor celor mai crude, sângele curgea în valuri, şi toată ţara era plină de oameni. Se părea, spune Machiavelli, că, în toiul uciderilor, războaielor civile, proscrierilor, republica noastră a devenit, din această cauză, mai puternică. (Rousseau, *Le Contrat social*, cartea III-a, cap. X).

istoria şi fabula, descoperirile fiziologiei moderne şi tradiţiile antice se adună pentru a oferi material reflecţiei. Nu ar fi mai ruşinos să facem încercări în această privinţă decât în altele o mie, mai străine omului.

Cu toate acestea, să tunăm şi să fulgerăm împotriva războiului şi să încercăm să-i scârbim pe suverani de el, dar să nu alunecăm în visele lui Condorcet, filozoful atât de drag revoluţiei, care şi-a folosit viaţa pregătind nefericirea desăvârşirii prezente, lăsând binevoitor generaţia aceasta moştenire nepoţilor noştri. Nu există decât un mijloc de a împiedica flagelul războiului să se manifeste – acela de a împiedica tulburările care aduc această cumplită purificare.

În tragedia greacă Orestia, Elena, unul dintre personajele piesei, este salvată de către zei de mânia îndreptăţită a grecilor şi aşezată în cer, alături de cei doi fraţi ai săi, pentru a fi, împreună cu ei, un semn mântuitor pentru învingători. Apollo apare pentru a justifica această ciudată apoteoză[1]. Frumuseţea Elenei, spune el, nu a fost decât o unealtă de care s-au slujit zeii pentru a-i face pe greci şi pe troieni să se înfrunte şi să-şi verse sângele, ca să stingă pe Pământ nemernicia oamenilor care au ajuns prea numeroşi[2].

Apollo vorbea foarte bine: oamenii sunt cei care adună norii, iar apoi se plâng că se stârnesc furtuni:

Mânia regilor face Pământul să se înarmeze;
Mânia Cerului îi face pe regi să se înarmeze.

Îmi dau seama că, în toate aceste consideraţii, suntem în permanenţă asaltaţi de imaginea atât de obositoare a nevinovaţilor care pier împreună cu cei vinovaţi. Dar, fără să pătrundem mai mult în această chestiune, care rezultă din tot ce e mai profund, o putem privi doar în legătura ei cu dogma universală şi veche de când lumea a *reversibilităţii durerilor nevinovăţiei în folosul celor vinovaţi.*

Mi se pare că din dogma aceasta au învăţat cei vechi folosirea sacrificiilor pe care le-au practicat în tot universul şi

---

1 *Dignus vindice nobis.* Horaţiu, *Ars poetica,* 191.
2 Euripide, *Orestia,* V, 1655–58.

le-au socotit utile nu doar pentru cei vii, ci şi pentru morţi[1]: folosirea tipică, pe care obişnuinţa ne face să ne-o închipuim fără mirare, dar căreia nu e lesne să-i aflăm rădăcina.

Sacrificiile de sine, atât de vestite în antichitate, proveneau tot din această dogmă. Decius avea *credinţa* că sacrificiul vieţii sale va fi primit de divinitate şi că putea contrabalansa toate relele care-i ameninţau patria.[2]

Creştinismul a consacrat această dogmă, care este nesfârşit de firească pentru om, deci pare anevoios să ajungem la ea prin raţionament.

Astfel, poate că în inima lui Ludovic al XVI-lea şi în cea a cereştii Elisabeta au existat un anume impuls, o anume acceptare, în stare să mântuiască Franţa.

Ne întrebăm uneori la ce slujesc aceste obiceiuri cumplit de austere, practicate de unele ordine călugăreşti, şi care sunt şi ele sacrificii; e ca şi cum te-ai întreba la ce slujeşte creştinismul, întrucât se bazează în întregime pe aceeaşi dogmă sporită a nevinovăţiei care plăteşte pentru crimă.

Autoritatea care acceptă aceste ordine alege câţiva oameni şi-i *izolează* de lume pentru a face din ei *conducători.*

În univers nu există decât violenţă, dar noi suntem pervertiţi de filozofia modernă, care a spus că *totul este bine*, în timp ce răul a murdărit totul, şi că, într-un sens foarte adevărat, *totul este rău*, pentru că nimic nu este la locul său. Deoarece nota tonică a sistemului creaţiei noastre a coborât, celelalte au coborât şi ele, proporţional, urmând regulile armoniei. *Toată făptura împreună suspină*[3] şi năzuieşte, cu sforţare şi durere, spre o altă ordine a lucrurilor.

---

[1] Ei aduceau jertfe, literalmente, pentru odihna sufletelor, iar aceste jertfe, după Platon, sunt de mare eficacitate, după cum spun oraşe întregi, şi poeţii, copii ai zeilor, şi profeţii inspiraţi de zei. (Platon, *Republica*, cartea a III-a).

[2] Piaculum omnis deorum irae... omnes minas periculaque ab diis, superis inferisque in se unum vertit (Titus Livius, *op. cit.*, cartea a VIII-a, 9 şi 10).

[3] *Epistola către Romani a Sfântului apostol Pavel*, VIII, 22 şi urm. Sistemul palingeneziei al lui Charles Bonnet are câteva puncte de contact cu textul din Sfântul Pavel, dar ideea aceasta nu l-a dus la cea a unei degradări anterioare. Totuşi, ele se potrivesc foarte bine.

Spectatorii marilor calamități umane sunt conduși spre aceste triste meditații, dar să nu ne pierdem curajul: nu există pedeapsă care să nu purifice; nu există dezordine pe care Iubirea Veșnică să nu o întoarcă împotriva principiului răului. În mijlocul răsturnării generale, este plăcut să ghicești planurile Divinității. Nu vom vedea niciodată totul în timpul călătoriei noastre și ne vom înșela adesea, dar nu suntem oare siliți să emitem ipoteze în toate științele, cu excepția celor exacte? Iar dacă ipotezele noastre sunt plauzibile, dacă au de partea lor analogia, dacă se bazează pe idei universale și, mai cu seamă, dacă sunt consolatoare și în stare să ne facă mai buni, ce le lipsește? Chiar dacă nu sunt adevărate, sunt bune; sau, mai degrabă, din moment ce sunt bune, nu sunt oare adevărate?

După ce am privit revoluția franceză dintr-un punct de vedere pur moral, îmi voi îndrepta supozițiile asupra politicii, fără să uit totuși obiectul principal al lucrării mele.

BCU IAȘI CENTRAL UNIVERSITARĂ

Capitolul IV

Republica Franceză poate oare dăinui?

Ar fi mai bine să punem altă întrebare: *republica poate oare exista*? Se presupune că da, însă ar însemna să ne grăbim, iar *întrebarea prealabilă* pare foarte întemeiată, căci natura şi istoria împreună stabilesc că o mare republică indivizibilă este un lucru cu neputinţă. Un mic număr de republicani, închişi între zidurile unui oraş, pot, fără îndoială, să aibă milioane de supuşi: acesta a fost cazul Romei, dar nu poate exista o mare naţiune liberă sub guvern republican. Lucrul acesta este atât de limpede prin el însuşi, încât teoria s-ar putea lipsi de experienţă, dar experienţa care hotărăşte toate problemele în politică, precum şi în fizică, este aici în deplin acord cu teoria.

Ce li s-a putut spune oare francezilor pentru a-i face să creadă în republica de douăzeci şi patru de milioane de oameni? Doar două lucruri: 1. Se prea poate să vadă ceva ce nu s-a mai văzut niciodată; 2. Descoperirea sistemului reprezentativ face cu putinţă pentru noi ceea ce nu era pentru cei dinaintea noastră. Să examinăm forţa acestor două argumente.

Dacă ni s-ar spune că un zar aruncat de o sută de milioane de ori nu a arătat, căzând, decât cinci numere, 1, 2, 3, 4 şi 5, am putea crede oare că pe una dintre feţe se află cifra 6? Nu, fără îndoială, şi ne-ar fi limpede, ca şi cum am fi văzut noi înşine că una dintre feţe este albă sau că unul dintre numere se repetă.

Ei bine, să parcurgem istoria şi să o vedem pe cea pe care o numim Fortuna aruncând necontenit zarul, de patru mii de ani: oare a căzut vreodată zarul arătând Marea Republică? Nu. Aşadar, numărul acesta nu era înscris pe zar.

Dacă lumea ar fi văzut înşiruindu-se noi guvernări, nu am avea nici un drept să afirmăm că o formă sau alta de guvernare nu este cu putinţă întrucât nu am văzut-o niciodată, dar

lucrurile stau cu totul altfel: s-a văzut întotdeauna monarhia şi, uneori, republica. Dacă vrem să intrăm în subdiviziuni, putem numi *democraţie* guvernarea în care masa îşi exercită suveranitatea, iar *aristocraţie*, cea în care suveranitatea aparţine unui număr mai mult sau mai puţin restrâns de familii privilegiate.

Şi astfel, am spus totul.

Comparaţia cu zarul este, aşadar, exactă: întrucât aceleaşi numere cad întotdeauna din cornetul de zaruri al Fortunei, teoria probabilităţilor ne îngăduie să susţinem că nu mai există altele.

Să nu confundăm esenţele lucrurilor cu modificările lor: cele dintâi sunt veşnice şi revin întotdeauna: celelalte se schimbă şi variază spectacolul, cel puţin pentru mulţime, căci ochiul ager pătrunde lesne prin haina schimbătoare cu care natura cea veşnică se înveşmântează după timpuri şi locuri.

Ce este, oare, deosebit şi nou în cele trei puteri care constituie guvernarea Angliei? Numele de *pair* şi cel al Camerei *comunelor*, roba lorzilor etc.? Cele trei puteri, privite în mod abstract, se găsesc peste tot unde se află libertatea înţeleaptă şi trainică; le găsim mai cu seamă în Sparta, unde guvernarea, înainte de Lycurg, „era întotdeauna în mişcare, înclinând când spre tiranie, atunci când regii aveau prea multă putere, când spre anarhie populară, atunci când oamenii de rând ajungeau să dobândească prea multă autoritate". Dar Lycurg a pus între ele Senatul, „care a fost, după cum spune Platon, o contragreutate salvatoare... şi o puternică stavilă, care ţinea cele două talgere în cumpănă, dând hotărâre şi siguranţă situaţiei treburilor publice, pentru că senatorii, uneori, erau de partea regilor, atunci când erau nevoiţi să se împotrivească îndrăznelii poporului, şi dimpotrivă, uneori întăreau partidul poporului împotriva regilor, pentru ca aceştia să nu dobândească o putere tiranică".[1]

Astfel că nimic nu este nou, iar marea republică este cu neputinţă de înfăptuit, pentru că nu a existat niciodată o mare republică.

În ceea ce priveşte sistemul reprezentativ, despre care se

---

[1] Plutarh, *Viaţa lui Lycurg*, în *Vieţi paralele*.

crede că este în stare să rezolve problema, mă simt atras într-o digresiune pe care cititorul va binevoi să mi-o ierte.

Să începem prin a observa că acest sistem nu este deloc o descoperire modernă, ci o creație, sau, mai bine zis, o bucată a guvernării feudale, atunci când a ajuns la acel nivel de maturitate și de echilibru, care, în cele din urmă, l-a făcut să fie tot ce s-a văzut mai desăvârșit în univers.[1]

Autoritatea regală, care a format comunele, le-a chemat în adunările naționale; ele nu puteau veni decât prin mandatarii lor: de aici provine sistemul reprezentativ.

În treacăt fie spus, la fel s-a întâmplat cu judecata cu juri. Ierarhia sferelor de influență îi chema pe vasalii de același ordin la curtea suzeranilor respectivi; de aici s-a născut maxima că orice om trebuie judecat de egalii săi (*pares curtis*)[2], maximă pe care englezii au reținut-o în toată amploarea ei și au urmărit-o până la cauza ei generatoare; în timp ce francezii, mai puțin tenaci, sau poate cedând în fața unor împrejurări de netrecut, nu au tras aceleași foloase.

Ar trebui să fii neputincios să pătrunzi ceea ce Bacon numea *interiora rerum*, ca să-ți închipui că oamenii s-au putut ridica la asemenea instituții printr-un raționament anterior și că ele pot fi rodul unei deliberări.

În rest, reprezentarea națională nu este deosebită în Anglia: fără îndoială că ea se află în toate monarhiile Europei, dar este vie în Marea Britanie; în alte locuri este moartă sau doarme, și nu este în planul acestei mici lucrări să examineze dacă, pentru nefericirea omenirii, a fost suspendată și dacă s-ar cuveni să se apropie de formele vechi. Este suficient să observăm, conform istoriei, că: 1) În Anglia, unde reprezentarea națională a dobândit și a păstrat mai multă putere decât oriunde altundeva, nu se poate vorbi de așa ceva mai înainte de secolul al XIII-lea.[3] 2) Ea nu a fost o născocire, nici

---

[1] „Nu cred să fi existat pe Pământ vreo guvernare atât de bine temperată etc.", în Montesquieu, *Spiritul legilor*, cartea XI, cap. VIII.

[2] Vezi *Cartea feudelor*, în continuarea *Dreptului roman*.

[3] Democrații din Anglia au încercat să ridice mult mai sus drepturile comunelor, și au văzut poporul până și în vestitele Wittenagemots; dar a trebuit părăsită de bunăvoie o teză care nu putea fi susținută (Hume, *op. cit.*, vol. 1, anexa 1, p. 144. Anexa II, p. 407, Millar, Londra, 1762).

efectul vreunei deliberări, nici rezultatul acțiunii poporului, care făcea uz de drepturile lui vechi, ci un ostaș ambițios, pentru a-și satisface opiniile deosebite, a creat într-adevăr balanța celor trei puteri după bătălia de la Lewes, fără să știe ce face, așa cum se întâmplă întotdeauna; 3) Nu doar convocarea comunelor în consiliul național a fost o concesie a monarhului, dar, în principiu, regele îi numea pe reprezentanții provinciilor, orașelor și târgurilor; 4) Chiar după ce comunele și-au arogat dreptul de a trimite deputați în parlament, în timpul călătoriei lui Eduard I în Palestina, ele au avut acolo doar vot consultativ: își prezentau *doleanțele*, ca Statele generale din Franța, iar formula concesiilor acordate de tron în urma petițiilor lor era mereu: *Acordat de Rege și seniorii spirituali și pământeni, la rugămințile umile ale comunelor*; 5) În sfârșit, puterea colegislativă atribuită Camerei comunelor este încă foarte tânără, deoarece coboară în timp abia la jumătatea secolului al XV-lea.

Așadar, dacă prin cuvântul reprezentare națională înțelegem un *anumit* număr de reprezentanți trimiși de *anumiți* oameni din *anumite* orașe sau târguri în virtutea unei vechi concesii a suveranului, nu trebuie să ne luăm la trântă cu cuvintele, acest guvern există, este cel din Anglia.

Dacă vrem ca *întregul* popor să fie reprezentat, iar aceasta doar în virtutea unui mandat[1], și oricare cetățean să poată fi abilitat să dea sau să primească din aceste mandate, cu câteva excepții inevitabile, din punct de vedere fizic și moral; iar dacă mai pretindem să adăugăm unei astfel de ordini a lucrurilor abolirea oricărei deosebiri și funcțiuni ereditare, reprezentarea aceasta este ceva ce nu s-a văzut niciodată și care nu va izbuti niciodată.

Ne este citată America: nu cunosc nimic mai enervant decât laudele acordate acestui copil în scutece; lăsați-l să crească.

---

[1] Se presupune destul de adesea, din rea credință sau din neatenție, că doar *mandatarul* poate fi *reprezentat*: este o eroare. În fiecare zi, la tribunale, copiii, nebunii și cei absenți sunt reprezentați de oameni care nu au mandat decât din partea legii; dar poporul întrunește de minune aceste trei calități, fiindcă este întotdeauna *copil*, întotdeauna *nebun* și întotdeauna *absent*. De ce, așadar, tutorii lui nu s-ar putea lipsi de aceste mandate?

Dar pentru ca discuția aceasta să fie cât mai limpede, trebuie să remarcăm că ocrotitorii Republicii Franceze sunt obligați să dovedească nu numai că reprezentarea *perfecționată*, cum spun novatorii, este cu putință și bună, ci și că poporul, prin acest mijloc, își poate păstra *suveranitatea* (după cum mai spun iarăși) și poate să formeze, în totalitate, o republică. Aici este nodul problemei, căci dacă *republica* este în capitală, iar restul Franței este *supus* al republicii, aceasta nu este în folosul *poporului suveran*.

Comisia însărcinată, în sfârșit, să prezinte o cale pentru înnoirea stării a treia socotește numărul francezilor la treizeci de milioane. Să acceptăm acest număr și să presupunem că Franța își păstrează cuceririle. În fiecare an, conform constituției, două sute cincizeci de persoane, care ies din corpul legislativ, vor fi înlocuite de alte două sute cincizeci. Rezultă că, dacă cele cincisprezece milioane de bărbați pe care le presupune această populație ar fi nemuritori, capabili să devină reprezentanți și numiți prin ordin, invariabil, fiecărui francez i-ar veni rândul să-și exercite suveranitatea națională la fiecare șaizeci de mii de ani.[1]

Dar, întrucât oamenii mai și mor din când în când într-un astfel de interval, pentru că alegerile se pot repeta cu aceleași capete, iar o mulțime de indivizi, prin firea lucrurilor și din bun simț, vor fi întotdeauna incapabili să reprezinte națiunea, ne înfricoșează numărul uimitor de suverani osândiți să moară fără să fi domnit.

Rousseau a susținut că *voința națională nu poate fi transmisă*; suntem liberi să spunem da sau nu și să ne certăm o mie de ani în legătură cu problemele acestea școlărești. Sigur este însă că sistemul reprezentativ exclude direct exercitarea suveranității, mai cu seamă în sistemul francez, unde drepturile poporului se mărginesc la a-i numi pe cei care numesc, unde nu numai că nu poate da mandate speciale reprezentanților săi, ci, dimpotrivă, legea are grijă să distrugă orice legătură dintre ei și provinciile lor, atrăgându-le atenția că *nu sunt trimiși de cei*

---

[1] Nu țin seamă de cele cinci locuri de directori. În această privință, șansa este atât de mică, încât poate fi socotită nulă.

care i-au trimis, ci de *natiune*, cuvânt mare, nesfârșit de comod, pentru că s-a făcut cu el ce s-a vrut. Într-un cuvânt, e cu neputință să ne închipuim o legislație mai bine calculată pentru a distruge drepturile poporului. Așadar, avea dreptate ticălosul conspirator iacobin când spunea, într-un interogatoriu judiciar: *„Cred că guvernarea actuală este uzurpatoare a autorității, violatoare a tuturor drepturilor poporului pe care l-a adus în cea mai jalnică robie. Este sistemul îngrozitor al fericirii unui mic număr, bazat pe asuprirea maselor. Poporul este atât de redus la tăcere, atât de înlănțuit de guvernul acesta aristocratic, încât este mai anevoios ca oricând să sfărâme lanțurile".*[1]

Dar ce-i pasă națiunii de zadarnica fericire a reprezentării, în care se amestecă atât de indirect și la care miliarde de indivizi nu vor ajunge niciodată? Suveranitatea și guvernarea îi sunt oare mai puțin străine?

Dar, ni se va spune, întorcându-ni-se argumentul, ce-i pasă națiunii de zadarnica cinste a reprezentării, dacă sistemul primit instaurează libertatea publică?

Nu de asta este vorba, și nu se pune problema de a ști dacă poporul francez poate fi *liber* prin constituția care i s-a dat, ci dacă poate fi *suveran*. Se schimbă întrebarea pentru a se evita raționamentul. Să începem prin a exclude exercițiul suveranității, să insistăm asupra acestui punct fundamental că suveranul va fi întotdeauna la Paris și că toată zarva cu reprezentarea nu înseamă nimic, că *poporul* rămâne cu totul străin de guvernare, că este opresat mai mult decât în monarhie, iar cuvintele *mare republică* se exclud reciproc, asemenea cuvintelor *cerc pătrat*.

Lucrul este demonstrat aritmetic.

Problema se reduce, așadar, la a ști dacă este în interesul poporului francez de a fi *supus* unui directorat executiv și celor două consilii înființate conform constituției din 1795, mai degrabă decât unui rege care domnește după formele vechi.

Este mult mai lesne să rezolvi o problemă decât să o pui.

---

[1] Vedeți interogatoriul lui Babeuf, din iunie 1796.

Asadar, trebuie să înlăturăm cuvântul *republică* şi să vorbim doar de *guvernare*. Nu voi cerceta dacă este în stare să facă fericirea publică, francezii o ştiu atât de bine! Să vedem doar dacă, aşa cum este ea şi, oricum am numi-o, este îngăduit să credem că va dăinui.

Mai întâi să ne ridicăm la înălţimea cuvenită fiinţei inteligente şi, din acest punct de vedere elevat, să examinăm sursa unei asemenea guvernări.

Răul nu are nimic comun cu existenţa, el nu poate crea deoarece forţa lui este pur negativă: *Răul este schisma fiinţei; el nu este adevărat.*

Or, ceea ce deosebeşte revoluţia franceză şi face din ea un *eveniment* unic în istorie este faptul că e *rea* în mod radical, nici un element al binelui nu mângâie ochiul celui care o cercetează; este cel mai înalt grad de corupţie cunoscut, este pură impuritate.

În ce pagină a istoriei se vor găsi atâtea vicii care să acţioneze în acelaşi timp şi pe aceeaşi scenă? Ce imoralitate profundă! Câtă nesocotire a oricărei pudori!

Tinereţea libertăţii are caracteristici atât de impresionante, încât este cu neputinţă să te înşeli în privinţa lor. În acea epocă, iubirea de patrie este o religie, iar respectul faţă de legi, o superstiţie; caracterele sunt foarte pronunţate, moravurile sunt austere, toate virtuţile strălucesc deodată, comploturile se întorc în folosul patriei, pentru că oamenii îşi dispută doar cinstea de a sluji. Totul, până şi crima, poartă pecetea măreţiei.

Dacă punem acest tablou alături de cel pe care ni-l oferă Franţa, cum să credem în dăinuirea unei libertăţi care începe cu o cangrenă? Sau, mai exact, cum să credem că libertatea se poate naşte (pentru că încă nu există) şi că, din sânul corupţiei celei mai scârboase, poate ieşi această formă de guvernare, care să se lipsească de virtuţi mai puţin decât toate celelalte?

Când îi auzim pe aceşti pretinşi republicani vorbind de libertate şi de virtute, parcă vedem o curtezană ofilită dându-şi aere de fecioară, cu o pudoare deşănţată.

Un ziar republican ne-a transmis următoarea anecdotă despre moravurile de la Paris: „În faţa unui tribunal civil se pleda o cauză de seducţie; o fată de paisprezece ani îi uimea pe judecători prin corupţia ei, la fel de mare ca profunda imora-

litate a seducătorului ei. Mai bine de jumătate din auditoriu se compunea din tinere femei și fete, dintre care peste douăzeci nu aveau nici treisprezece-paisprezece ani; mai multe erau cu mamele lor și, în loc să-și acopere fața, râdeau în hohote la amănuntele necesare, dar scârboase, care-i făceau pe bărbați să roșească".[1]

Cititorule, amintește-ți-l pe romanul care, în zilele de glorie ale Romei, a fost pedepsit pentru că și-a îmbrățișat soția în fața copiilor, fă o comparație și trage concluzia.

Revoluția franceză a străbătut, fără îndoială, o perioadă ale cărei momente nu se aseamănă toate, însă caracterul ei general nu s-a schimbat niciodată și, chiar de la început, a arătat tot ce avea să fie. Era un fel de delir inexplicabil, o impetuozitate oarbă, un dispreț scandalos față de tot ce era respectabil printre oameni: o cruzime de un gen nou, care glumea pe seama crimelor sale și, mai cu seamă, o prostituare nerușinată a gândirii și a tuturor cuvintelor făcute să exprime ideile de justiție și de virtute.

Dacă ne oprim îndeosebi asupra faptelor Convenției naționale, anevoie putem vedea ceea ce simțim. Când asist, cu gândul, la epoca întrunirii sale, mă simt transportat, întocmai ca sublimul bard al Angliei, într-o lume a spiritului, îl văd pe vrăjmașul speciei umane stând la Manège și convocând toate *duhurile rele* în acest nou *pandaemonium*; aud deslușit *il rauco suon delle tartare trombe*; văd toate viciile Franței dând fuga la apel, și nu știu dacă scriu o alegorie.

Chiar și acum, vedeți cum slujește crima drept temelie pentru toate; în acest eșafodaj republican, cuvântul *cetățean*, cu care au fost înlocuite vechile forme de politețe, a fost preluat de la cei mai ticăloși oameni; într-una dintre orgiile lor legislatoare, tâlharii au născocit titlul acesta nou. Calendarul republicii, pe care nu trebuie să ni-l închipuim doar prin ceea ce are caraghios, a fost un complot împotriva cultului. Era lor începe de la cele mai mari crime care au necinstit omenirea; ei nu pot data un act fără să se acopere de rușine, amintind obârșia stigmatizată a unei guvernări ale cărei sărbători ne fac să pălim de groază.

---

[1] *Journal de l' opposition*, 1795, nr. 173, p. 705.

Oare din mocirla aceasta sângeroasă trebuie să iasă o guvernare trainică? Să nu ni se obiecteze amintindu-ni-se despre moravurile crude şi nerușinate ale popoarelor barbare, care au ajuns totuşi ceea ce vedem: fără îndoială că ignoranța barbară a condus un număr de instituții politice, dar barbaria savantă, atrocitatea sistematică, corupția calculată şi, mai cu seamă, lipsa de credință nu au produs niciodată nimic. Vigoarea tinereții duce la maturitate, putreziciunea nu duce la nimic.

De altfel, s-a văzut oare o guvernare şi, mai cu seamă, o constituție liberă începută în pofida membrilor şi lipsindu-se de încuviințarea lor? Acesta este totuşi fenomenul pe care ni l-ar prezenta meteorul numit *Republica Franceză*, dacă ar putea dăinui. Se crede că guvernarea aceasta este puternică, pentru că e violentă, dar forța se deosebeşte de violență tot atât cât de slăbiciune, iar modul uimitor în care acționează în acest moment oferă poate, singur, demonstrația că nu poate acționa un timp îndelungat. Națiunea franceză nu *doreşte* defel această guvernare, o îndură, i se supune, fie pentru că nu o poate răsturna, fie pentru că se teme de ceva mai rău. Republica nu se bazează decât pe aceste două coloane, care nu au nimic adevărat; se poate spune că ea are efect deplin sub două negații. De aceea, este de mirare că scriitorii adepți ai republicii nu se străduiesc defel să arate bunătatea acestei guvernări; ei ştiu bine că acesta este punctul slab al cuirasei, şi doar spun, pe cât de îndrăzneț pot, că el este cu putință; şi, trecând uşor peste această teză, ca peste nişte tăciuni aprinşi, se străduiesc numai să dovedească faptul că francezii s-ar expune celor mai mari rele dacă s-ar întoarce la fosta lor guvernare. Acesta e capitolul la care sunt cei mai elocvenți, nu contenesc să vorbească despre neajunsurile revoluțiilor. Dacă i-ați sili, s-ar învoi să admită că aceea care a creat guvernarea actuală a fost o crimă, cu condiția să recunoaşteți că nu mai trebuie făcută alta. Cad în genunchi în fața națiunii franceze şi o imploră să păstreze republica. În tot ce spun ei despre stabilitatea guvernării se simte nu convingerea rațiunii, ci visul dorinței.

Să trecem la marea anatemă care apasă asupra republicii.

Capitolul V

Despre revoluția franceză examinată în caracterul ei antireligios. Digresiune despre creștinism

Există în revoluția franceză un caracter *satanic*, care o deosebește de tot ce s-a văzut și poate de tot ce se va mai vedea.

Să ne amintim de marile ședințe! De discursul lui Robespierre împotriva sacerdoțiului, apostazia solemnă a preoților, profanarea obiectelor de cult, inaugurarea zeiței Rațiunii și mulțimea de scene nemaiauzite, prin care provinciile încercau să depășească Parisul: toate acestea ies din cercul obișnuit al crimelor și par să aparțină altei lumi.

Iar acum, chiar dacă revoluția a dat mult înapoi, marile excese au dispărut, dar principiile dăinuie. *Legiuitorii* (ca să mă folosesc de termenul lor) nu au rostit oare acest cuvânt unic în istorie: *Națiunea nu retribuie nici un cult?* Câțiva oameni din epoca în care trăim mi-au părut, în unele momente, că ajung până la ură față de divinitate, dar acest îngrozitor tur de forță nu este necesar pentru a face zadarnice sforțările cele mai mari ale membrilor Adunării constituante: fie și numai faptul de a uita de Ființa Supremă (nu spun de a o disprețui) constituie o anatemă irevocabilă aruncată asupra lucrărilor omenești pe care le stigmatizează. Toate instituțiile imaginabile ori se bazează pe o idee religioasă, ori sunt sortite să piară.

Ele sunt puternice și trainice în măsura în care sunt *divinizate*, dacă ne este îngăduit să ne exprimăm astfel. Nu numai că mintea omenească sau ceea ce numim *filozofie*, fără să știm ce spunem, nu poate ține locul acestor baze, pe care le numim superstițioase, tot fără să știm ce spunem, însă filozofia este, deopotrivă, o forță mai cu seamă dezorganizatoare.

Într-un cuvânt, omul nu-l poate exprima pe creator decât intrând în legătură cu el. Smintiți ce suntem! Dacă vrem ca o

oglindă să răsfrângă imaginea soarelui, o întoarcem oare spre pământ?

Aceste gânduri se adresează tuturor, atât celui credincios, cât şi scepticului; eu înfăţişez un fapt şi nu o teză. Dacă vor fi luate în râs sau venerate, nu are importanţă; adevărate sau false, ele alcătuiesc unica bază a tuturor instituţiilor trainice.

Rousseau, omul care, poate, s-a înşelat cel mai mult din lume, a întâlnit totuşi această observaţie fără să fi vrut să tragă concluziile cuvenite.

Legea iudaică, spune el, *ce încă mai există, cea a copilului lui Ismael, care, de secole, guvernează jumătate din lume, îi mai vesteşte şi astăzi pe marii oameni ce au dictat-o... Filosofia trufaşă sau spiritul orb de partid nu-i consideră decât nişte impostori fericiţi.*[1]

Nu depindea decât de el să tragă concluzia, în loc să ne vorbească despre *acest mare şi viguros geniu, care guvernează instituţiile trainice*, de parcă această poezie ar explica ceva!

Când ne gândim la faptele atestate de întreaga istorie; când ne dăm seama că lanţul instituţiilor omeneşti, începând cu acele instituţii mari care sunt epoci ale lumii, până la cea mai măruntă organizaţie socială, de la imperiu până la confrerie, are o bază divină şi că puterea omenească, de câte ori s-a izolat, n-a putut da lucrărilor sale decât o existenţă falsă şi trecătoare, ce vom crede despre noul edificiu francez şi de statul pe care l-a produs?

În ce mă priveşte, n-o să cred niciodată în rodnicia nimicului.

Ar fi amuzant să aprofundăm, pe rând, instituţiile noastre europene şi să arătăm cum anume sunt toate *creştinate* şi în ce fel religia, amestecându-se în toate, însufleţeşte şi sprijină totul. Zadarnic murdăresc şi denaturează patimile omeneşti creaţiile primitive; dacă principiul este divin, este de ajuns pentru a le conferi o trăinicie minunată. Dintre o mie de exemple îl putem cita pe cel al ordinelor călugăreşti militare; cu siguranţă nu-i vom jigni pe membrii lor, afirmând că ţelul religios nu poate fi primul de care se ocupă; nu contează, ei

---

[1] *Contractul social*, cartea I, cap. VIII.

supraviețuiesc, și dăinuirea aceasta este o minune. Câte minți fluturatice râd de amestecul acesta atât de ciudat dintre un călugăr și un ostaș! Ar fi mai bine să ne extaziem în fața forței ascunse prin care ordinele acestea au străbătut secole, au strivit puteri înfricoșătoare și în decursul istoriei au rezistat în fața unor lucruri care încă ne mai uimesc. Iar această forță este numele pe care se bazează aceste instituții, căci nimic *nu este* decât prin *cel care este*.

În toiul răsturnării generale la care suntem martori, îndeosebi lipsa educației reține privirea îngrijorată a prietenilor ordinii. Nu o dată au fost auziți spunând că ar trebui reînființați iezuiții. Nu discut aici meritul ordinului, dar dorința aceasta nu presupune meditații prea profunde. Nu s-ar spune oare că Sfântul Ignațiu este acolo, gata să ne slujească țelurile? Dacă ordinul este distrus, câțiva frați bucătari poate l-ar putea înființa din nou, prin același duh care l-a creat, însă toți regii de pe lume nu ar izbuti aceasta.

Există o lege divină, la fel de sigură, de palpabilă, ca legile universului.

De fiecare dată când un om intră, după propriile-i puteri, în legătură cu Creatorul și întemeiază o instituție oarecare în numele divinității, chiar dacă este slab, neștiutor, sărac și de obârșie umilă, oricât de lipsit ar fi de toate mijloacele omenești, el ia parte cumva la atotputernicia a cărei unealtă a devenit și produce opere a căror putere și trăinicie uimesc mințile.

Îl rog pe cititorul atent să binevoiască a privi în jurul lui; până și în cele mai mărunte lucruri va afla demonstrația acestor mari adevăruri. Nu este nevoie să ne întoarcem la *fiii lui Ismael*, la Licurg, la Numa, la Moise, ale cărui legi au fost toate religioase; celui ce observă îi sunt de ajuns o sărbătoare populară, un dans țărănesc. El va vedea, în câteva țări protestante, unele adunări, unele sărbători populare care nu mai au cauze vizibile, ci sunt în legătură cu obiceiuri catolice uitate cu totul. Sărbătorile acestea nu au nimic moral sau respectabil în sine. Nu are importanță, ele sunt înrudite, deși de foarte departe, cu unele idei religioase, ceea ce este de ajuns pentru a le perpetua. Trei secole nu au putut face ca ele să fie uitate.

Dar voi, stăpânitori ai pământului, prinți, regi, împărați, suverani puternici, cuceritori neînfrânți, încercați numai să

aduceți poporul într-o zi anume, într-un loc stabilit, ca să joace. Vă cer puțin, dar cutez să vă provoc în chip solemn să izbutiți s-o faceți; misionarul cel mai umil însă va izbuti și va fi ascultat, chiar la două mii de ani după ce va fi murit. În fiecare an, în numele *Sfântului* Ioan, al *Sfântului* Martin, al *Sfântului* Benoît etc., poporul se adună în jurul unui templu rustic; vine însuflețit de o voioșie zgomotoasă și totuși nevinovată. Religia sfințește bucuria, iar bucuria înfrumusețează religia: el își uită necazurile și, plecând, se gândește la plăcerea pe care o va simți în anul următor în aceeași zi, iar ziua aceea este pentru el un moment important.

Imaginii acesteia alăturați-o pe cea a stăpânilor Franței, pe care o revoluție nemaipomenită i-a învestit cu toate puterile și care nu pot organiza o simplă sărbătoare. Ei risipesc bani și cheamă toate artele să le vină în ajutor, iar cetățeanul rămâne acasă sau nu se duce acolo unde este chemat decât ca să râdă de organizatori. Ascultați mânia neputinței! Ascultați cuvintele memorabile ale unuia dintre acești *deputați ai poporului*, care se adresează *Corpului Legislativ*, într-o ședință din luna ianuarie 1796: „Cum se poate, striga el, ca niște oameni străini de moravurile și de obiceiurile noastre să fi putut înființa sărbători caraghioase, pentru evenimente necunoscute, în cinstea unor oameni a căror existență este o problemă? Cum așa? Ei vor fi putut folosi sume uriașe ca să repete zilnic, cu o tristă monotonie, ceremonii neînsemnate și adesea absurde, iar niște oameni care au răsturnat Bastilia și tronul, care au învins Europa, nu vor izbuti să păstreze, prin sărbători naționale, amintirea marilor evenimente care fac revoluția noastră să fie nemuritoare!"

Ce delir! Cât de profundă este slăbiciunea omenească! Legiuitorilor, meditați la mărturisirea aceasta importantă care vă învață ce sunteți și ce puteți. Ce vă mai trebuie acum ca să judecați sistemul francez? Dacă nulitatea lui nu e limpede, nimic nu mai e sigur în univers.

Sunt atât de convins de adevărurile pe care le apăr, încât atunci când examinez slăbirea generală a principiilor morale, divergența de păreri, zdruncinarea regatelor lipsite de bază, imensitatea nevoilor și nimicnicia mijloacelor noastre, mi se pare că orice filozof adevărat trebuie să opteze pentru una

dintre aceste două ipoteze: fie se va crea o nouă religie, fie creştinismul va fi întinerit într-un mod extraordinar. Trebuie să alegem între aceste două supoziţii, în funcţie de atitudinea faţă de adevărul creştinismului. Această supoziţie nu va fi respinsă cu dispreţ decât de cei ce nu văd mai departe de lungul nasului şi care nu socotesc cu putinţă decât ceea ce văd. Care om din antichitate ar fi putut să prevadă creştinismul? Şi care om, străin de această religie, ar fi putut, la începuturile ei, să-i prevadă succesul? Cum ştim noi că nu a început o mare revoluţie morală? Plinius, după cum se dovedeşte în vestita lui scrisoare, nu avea nici cea mai neînsemnată idee cu privire la acest uriaş, căruia nu-i vedea decât copilăria.

Dar câte idei mă asaltează în clipa aceasta şi mă poartă spre cele mai înalte contemplări!

Generaţia prezentă este martora unuia dintre cele mai mari spectacole care s-a înfăţişat vreodată privirii omeneşti: este lupta pe viaţă şi pe moarte dintre creştinism şi mania de a filozofa. Arena s-a deschis, cei doi duşmani au început lupta, iar universul priveşte.

Îl vedem, ca în Homer, pe *părintele zeilor şi oamenilor* ridicând balanţa care cântăreşte cele două mari interese. În curând, unul dintre talgere se va apleca.

Pentru un om informat, căruia inima îndeosebi i-a convins mintea, evenimentele nu dovedesc nimic, alegerea fiind făcută în mod irevocabil printr-un simplu da sau nu, observaţia şi raţionamentul sunt şi ele inutile. Dar pe voi toţi, oamenii de bună credinţă care negaţi sau aveţi îndoieli, poate că această mare epocă a creştinismului vă va face să vă hotărâţi. De optsprezece secole, acesta domneşte asupra unei mari părţi a lumii, îndeosebi asupra zonei celei mai luminate a globului. Religia aceasta nu se opreşte nici chiar la epoca antică; ajunsă la întemeietorul ei, ea se alătură unei alte ordini a lucrurilor, unei religii tipice, care a precedat-o. Una nu poate fi adevărată fără ca şi cealaltă să fie: una se mândreşte că făgăduieşte lucrurile pe care cealaltă se mândreşte că le îndeplineşte, astfel încât aceasta din urmă, printr-o înlănţuire care este un fapt vădit, ajunge până la obârşia lumii.

Ea s-a născut în ziua în care s-au născut zilele.

Nu mai există vreo pildă de asemenea durată şi, dacă ne mărginim chiar la creştinism, nici o instituţie din univers nu-i poate fi opusă; pentru a-l contesta, este comparat cu alte religii, dar mai multe caracteristici izbitoare exclud orice comparaţie. Nu este cazul să le prezint aici în amănunt, doar un cuvânt este de-ajuns. Să ni se arate altă religie întemeiată pe fapte minunate şi care să reveleze dogme de neînţeles, crezută timp de optsprezece secole şi de o mare parte a speciei umane şi apărată, de la o epocă la alta, de cei dintâi oameni ai vremii, de la Origene la Pascal, în pofida ultimelor sforţări ale unei secte vrăjmaşe, care urlă fără contenire, de la Celsius până la Condorcet.

Ce lucru minunat! Când te gândeşti la această mare instituţie, ipoteza cea mai firească şi mai probabilă este cea a unei întocmiri dumnezeieşti. Dacă lucrarea este omenească, nu există nici un mijloc de a-i explica succesul; dacă excludem minunea, o facem să apară iarăşi.

Toate naţiunile, se spune, au socotit arama drept aur. Foarte bine, dar arama aceasta a fost oare aruncată în creuzetul european şi supusă timp de optsprezece secole chimiei noastre observatoare? Sau, dacă a îndurat această probă, a trecut oare cu bine prin ea? Newton credea în reîncarnare, dar mi se pare că Platon credea prea puţin în naşterea minunată a lui Bachus.

Creştinismul a fost propovăduit de neştiutori şi crezut de învăţaţi şi, în privinţa aceasta, nu seamănă cu nimic cunoscut.

În afară de aceasta, a trecut cu bine prin toate încercările. Se spune că persecuţia este un vânt care hrăneşte şi propagă flacăra fanatismului. Fie: Diocleţian a favorizat creştinismul, dar dacă presupunem aşa ceva, Constantin trebuia să-l înăbuşe, şi tocmai acest lucru nu s-a petrecut. El a rezistat la toate, la pace, la război, la eşafoduri, la triumfuri, la sărăcie, la opulenţă, la noaptea Evului Mediu şi la ziua deplină a secolelor lui Leon al X-lea şi Ludovic al XIV-lea. Odinioară, un împărat atotputernic şi stăpân peste cea mai mare parte a lumii cunoscute a folosit împotriva lui toate resursele geniului său şi nu a uitat nimic pentru a reface vechile dogme, pe care le-a alăturat cu insistenţă ideilor platoniciene ce erau la modă. Ascunzându-şi furia care-l mistuia sub masca unei toleranţe pur exterioare, el a folosit împotriva cultului vrăjmaş arme

cărora nici o lucrare omenească nu le-a putut sta împotrivă. Şi-a bătut joc de el; a sărăcit clerul, pentru a-l face vrednic de dispreţ. L-a lipsit de tot sprijinul pe care omul îl poate acorda lucrărilor lui: defăimări, cabale, nedreptăţi, asuprire, batjocură, putere şi iscusinţă, toate au fost zadarnice, *Galileeanul* l-a înfrânt pe Iulian, *filozoful*.

Astăzi, în sfârşit, experienţa se repetă în împrejurări şi mai favorabile, nimic nu lipseşte din ceea ce o poate face hotărâtoare. Aşadar, fiţi foarte atenţi voi, toţi cei pe care istoria nu v-a învăţat de ajuns. Spuneaţi că sceptrul susţine mitra. Ei bine, nu mai există sceptru în marea arenă, e sfărâmat, iar frânturile lui sunt aruncate în noroi. Nu ştiaţi în ce măsură influenţa unui cler bogat şi puternic putea susţine dogmele pe care le propovăduia. Nu prea cred că există puterea de a face pe cineva să creadă, dar să trecem peste asta. Nu mai există preoţi, au fost alungaţi, ucişi, înjosiţi, au fost jefuiţi, iar cei care au scăpat de ghilotină, de rug, de pumnal, de gloanţe, de înec, de surghiun, primesc astăzi pomana pe care o dădeau odinioară. Vă temeaţi de puterea obiceiului, de ascendentul autorităţii, de himerele închipuirii. Nu mai există nimic din toate acestea. Nu mai există obiceiuri, nu mai există stăpâni, mintea omului este a lui. Întrucât filozofia a erodat cimentul care-i unea pe oameni, nu mai există unitate morală. Pentru că autoritatea civilă favorizează prin toate puterile răsturnarea vechiului sistem, ea le acordă vrăjmaşilor creştinismului tot sprijinul pe care odinioară îl dădea acestuia: mintea omenească ia toate formele ce pot fi închipuite pentru a combate vechea religie naţională. Aceste eforturi sunt aplaudate şi plătite, iar eforturile contrare sunt crime. Nu mai aveţi a vă teme de încântarea ochilor, care sunt cei dintâi înşelaţi. Un cortegiu pompos, ceremonii zadarnice, nu mai impun unor oameni în faţa cărora, de şapte ani încoace, totul este batjocorit. Templele sunt închise şi nu se mai deschid decât pentru deliberările zgomotoase şi bacanalele unui popor dezlănţuit. Altarele sunt răsturnate, pe străzi au fost plimbate animale murdare în veşminte preoţeşti; sfintele vase au slujit unor orgii monstruoase, iar pe altarele pe care credinţa veche le înconjoară cu heruvimi strălucitori au fost urcate prostituate goale. Aşadar, mania de a filozofa nu mai are de ce să se

plângă, dispune de toate şansele omeneşti în favoarea ei, se face totul pentru ea şi împotriva duşmancei sale. Dacă este învingătoare, nu va spune, asemenea lui Cezar: *Am venit, am văzut, am învins*; dar, oricum, va fi învingătoare poate să bată din palme şi să se aşeze cu mândrie pe o cruce răsturnată. Dar dacă din această cumplită încercare creştinismul iese mai pur şi mai puternic, dacă Hercule creştin, înzestrat doar cu puterea lui, îl ridică pe *fiul pământului* şi-l înăbuşă în braţe, *patuit Deus*. Francezi, faceţi-i loc Regelui prea-creştin, purtaţi-l voi înşivă pe vechiul său tron, ridicaţi-i oriflama, şi fie ca aurul ei, care încă mai călătoreşte de la un pol la altul, să poarte în toate părţile deviza triumfală:

HRISTOS PORUNCEŞTE, EL DOMNEŞTE,
EL ESTE ÎNVINGĂTOR.

BCU IAŞI CENTRAL UNIVERSITY

Capitolul VI

Despre influența divină în constituțiile politice

Omul poate modifica totul în sfera activității sale, dar nu creează nimic, aceasta este legea sa în plan fizic, ca și moral.

Omul poate, fără îndoială, să planteze un sâmbure, să îngrijească un pom, să-l desăvârșească prin altoire, să-i facă tăierile într-o sută de feluri, însă nu și-a închipuit niciodată că are puterea de a face un pom.

Cum și-a închipuit oare că o are pe cea de a face o constituție? Prin experiență? Să vedem ce ne învață ea.

Toate constituțiile libere cunoscute în univers s-au format în două moduri. Uneori au *germinat*, ca să spunem astfel, pe nesimțite, prin întrunirea unei mulțimi de împrejurări, dintre cele pe care le numim fortuite; alteori, ele au un autor unic, care apare ca un fenomen și se face ascultat.

În ambele cazuri, iată în ce mod ne avertizează Dumnezeu cu privire la slăbiciunea noastră și la dreptul pe care și l-a rezervat în formarea conducerilor.

1. Nici o constituție nu rezultă dintr-o deliberare; drepturile popoarelor nu sunt niciodată scrise sau, cel puțin, actele întemeietoare sau legile fundamentale scrise nu sunt niciodată decât documente declarative cu privire la drepturi anterioare, despre care nu se poate spune altceva decât că există pentru că există.[1]

2. Dumnezeu, negăsind cu cale să folosească, în acest caz, mijloace supranaturale, limitează cel puțin acțiunea umană, astfel încât la întocmirea constituțiilor împrejurările fac totul,

---

[1] „Ar trebui să fim nebuni ca să întrebăm cine a acordat libertatea orașelor Sparta, Roma etc. Aceste republici nu au primit carte ale oamenilor. Dumnezeu și natura li le-au dat". (Sidney, *Discurs asupra guvernării*, vol. 1, cap. 2). Autorul nu este dubios.

iar oamenii nu sunt decât împrejurări. Ba chiar, în mod destul de obişnuit, grăbindu-se spre un anume ţel izbutesc să ajungă la altul, după cum am văzut în constituţia engleză.

3. Drepturile *poporului* propriu-zis pornesc, destul de adesea, de la concesia suveranilor şi atunci, aceasta poate exista istoric; dar drepturile esenţiale, constitutive şi *radicale*, dacă este îngăduit să ne exprimăm astfel, nu au nici dată, nici autor.

4. Concesiile înseşi ale suveranului au fost întotdeauna precedate de o stare de lucruri care le făcea necesare şi nu depindea de el.

5. Deşi legile scrise nu sunt niciodată decât declaraţii cu privire la drepturi anterioare, totuşi mai lipseşte mult pentru ca tot ce ar trebui scris să şi fie astfel. În fiecare constituţie există întotdeauna ceva ce nu poate fi scris[1] şi care trebuie lăsat într-un nor întunecat şi venerabil, cu riscul de a răsturna statul.

6. Cu cât se scrie mai mult, iar instituţia este mai slabă, motivul este mai limpede. Legile nu sunt decât declaraţii asupra drepturilor, iar drepturile nu sunt declarate decât când sunt atacate, astfel încât mulţimea legilor constituţionale scrise nu dovedeşte decât mulţimea şocurilor şi primejdia unei distrugeri.

Iată de ce instituţia cea mai viguroasă din antichitatea profană a fost cea a Spartei, unde nu s-a scris nimic.

7. Nici o naţiune nu îşi poate acorda libertatea dacă nu o are.[2] Când ea începe să reflecteze cu privire la sine însăşi, legile sunt făcute. Influenţa omenească nu se întinde dincolo de dezvoltarea drepturilor existente, care însă erau necunoscute

---

[1] Înţeleptul Hume a făcut deseori această observaţie. Nu voi cita decât următorul pasaj: „Acest punct al constituţiei engleze (dreptul de remontranţă) este foarte dificil sau, mai bine zis, cu neputinţă de reglementat prin legi: el trebuie dirijat prin anumite idei delicate de oportunitate şi de decenţă, mai curând decât prin exactitatea legilor şi ordonanţelor". (Hume, *Istoria Angliei*, „Carol I", cap. LIII, nota B).

Thomas Payne este de altă părere, după cum se ştie. El pretinde că o constituţie nu există atunci când nu o poţi vârî în buzunar.

[2] Un popolo usa a vivere sotto un principe, se per qualche accidente diventa libero, con difficoltà mantienne la libertà (Machiavelli, *Discurs despre prima decadă a lui Titus Livius*, cartea I, cap. XVI).

sau contestate. Dacă nesăbuiții depășesc aceste limite prin reforme îndrăznețe, națiunea pierde ceea ce avea, fără a dobândi ceea ce vrea. De aici rezultă necesitatea de a nu inova decât foarte rar, întotdeauna cu măsură și cu teamă.

8. Când Providența a decretat întocmirea mai grabnică a unei constituții politice, apare un om înzestrat cu o putere ce nu poate fi definită: vorbește și se face ascultat; dar oamenii aceștia minunați nu aparțin decât poate lumii antice și perioadei de tinerețe a națiunilor. Oricum ar fi, iată caracterul distinctiv al acestor legislatori prin excelență: sunt regi sau nobili de cel mai înalt rang, în privința aceasta nu există și nu poate exista nici o excepție. Prin aceasta a păcătuit instituția lui Solon, cea mai firavă a antichității.[1] Frumoasele zile ale Atenei, care nu au făcut altceva decât să treacă,[2] au fost și ele întrerupte de cuceriri și tiranii, iar Solon însuși a avut de-a face cu Pisistrate.

9. Legislatorii înșiși, cu puterea lor extraordinară, nu fac niciodată altceva decât să adune elemente preexistente în obiceiurile și firea popoarelor; dar această adunare, această alcătuire rapidă, care seamănă cu creația, nu se îndeplinește decât în numele divinității. Politica și religia se contopesc; abia deosebim legislatorul de preot, iar instituțiile sale publice constau, mai cu seamă, în *ceremonii și întruniri religioase*.[3]

10. Libertatea a fost întotdeauna, într-un sens, darul regilor, pentru că toate națiunile libere au fost construite de regi. Este regula generală, iar excepțiile care ar putea fi indicate s-ar încadra în regulă, dacă ar fi discutate.[4]

---

[1] Plutarh a văzut bine acest adevăr: „Solon, spune el, nu a putut să țină vreme îndelungată o cetate în unire și înțelegere... fiindcă se născuse din neam umil și nu era printre cei mai bogați oameni din orașul său, ci doar dintre burghezii de mijloc" (*Viața lui Solon*).

[2] Haec extrema fuit aetas imperatorum Atheniensium Iphicratis, Chabriae, Timothei; neque post illorum obitum quiaquam dux et illa urbe fuit digna memoria (Cornelius Nepos, *Vita Timothei*, cap. IV). De la bătălia de la Marathon la cea de la Lencadia, câștigată de Timoteu, au trecut 114 ani. Este *diapazonul* gloriei Atenei.

[3] Plutarh, *Viața lui Numa*.

[4] „Neque ambigitur quin Brutus idem, qui tantum gloriae, superbo exacto rege, meruit, passimo publico id facturus fuerit, si libertatis immaturae cupidine priorum regum alicui regnum extorsisset" etc. (Titus Livius, *op. cit.* II, 1).

11. Nu a existat niciodată vreo națiune liberă care să nu fi avut în organizarea ei firească germenii libertății, tot atât de vechi ca și ea, și niciodată națiunea nu a încercat în mod eficient să dezvolte, prin legile ei fundamentale scrise, alte drepturi decât cele care existau în organizarea ei firească.

12. O adunare oarecare de oameni nu poate constitui o națiune, ba chiar această încercare depășește în nebunie ceea ce toate casele de nebuni din univers pot zămisli mai absurd și mai extravagant.[1]

Să dovedesc în amănunt această propoziție, după ceea ce am spus, mi se pare că ar însemna să le arăt lipsă de respect celor ce știu, și prea multă cinste celor ce nu știu.

Am vorbit despre o caracteristică principală a adevăraților legislatori; iată alta, remarcabilă, și cu privire la care ar fi lesne de scris o carte. Este faptul că aceștia nu sunt niciodată ceea ce numim *savanți*, ei nu scriu, ci acționează prin instinct și din impuls, mai mult decât prin raționament, și nu mai au alt instrument pentru a acționa decât o anumită forță morală care încovoaie voințele, așa cum vântul pleacă holda.

Arătând că această observație nu este decât corolarul unui adevăr general de cea mai mare importanță, aș putea spune lucruri interesante, dar mă tem să nu divaghez. Prefer să suprim intermediarii și să mă îndrept în grabă către rezultate.

Între politica teoretică și legislația constituantă există aceeași diferență ca și între poetică și poezie. În scara generală a spiritelor, ilustrul Montesquieu este, față de Licurg, ceea ce Batteux[2] este față de Homer sau de Racine.

Mai mult decât atât: aceste două talente se exclud cu adevărat, după cum s-a văzut prin exemplul lui Locke, care s-a înșelat amarnic atunci când a avut cutezanța de a vrea să dea legi americanilor.

---

[1] „E' necessario che uno solo sia quello che dia il modo, e dalla cui mente dipendo qualunque simile ordinazione". (Machiavelli, *op. cit.*, cartea I, cap. IX).

[2] Batteux, Charles, abate (1713–1780), scriitor francez. Profesor de retorică la Reims și la Paris și de filozofie și latină la Collège de France, membru al Academiei Franceze, a încercat să reducă artele la principiul unic al imitării naturii (*Artele frumoase reduse la un singur principiu*, 1746) (n.tr.).

Am văzut un mare iubitor al republicii plângându-se foarte tare de faptul că francezii nu au observat în operele lui Hume piesa intitulată *Planul unei republici desăvârşite*. O, caecas hominum mentes! Dacă vedeţi vreun om obişnuit, înzestrat cu bun simţ, care să nu fi dat vreodată nici un semn exterior de superioritate în nici un gen, nu puteţi fi siguri că nu poate fi legislator. Nu aveţi nici un motiv să spuneţi da sau nu. Dar dacă este vorba de Bacon, de Locke, de Montesquieu etc., spuneţi *nu*, fără să şovăiţi, căci talentul pe care îl au dovedeşte că nu îl au pe celălalt.[1]

Aplicarea principiilor pe care vi le-am prezentat la constituţia franceză se prezintă în chip firesc, însă este bine să o considerăm dintr-un punct de vedere deosebit.

Cei mai mari vrăjmaşi ai revoluţiei franceze trebuie să admită cu sinceritate că acea Comisie a celor unsprezece, care a produs ultima constituţie, are, după toate aparenţele, mai multă minte decât lucrarea ei, şi că a făcut, probabil, tot ce putea face. Ea dispunea de elemente care nu i se supuneau şi nu-i îngăduiau să urmeze principiile, şi, dacă socotim doar separarea puterilor, deşi acestea nu sunt separate printr-un zid,[2] este totuşi o izbândă frumoasă, dobândită asupra prejudecăţilor momentului.

Dar nu este vorba decât de meritul intrinsec al constituţiei. În planul meu nu intră să cercetez defectele deosebite, care ne asigură că ea nu poate dăinui. De altfel, s-a spus totul în această privinţă. Voi arăta doar greşeala de teorie care a slujit drept temelie acestei construcţii şi care i-a rătăcit pe francezi din prima clipă a revoluţiei lor.

Constituţia din 1795, ca şi surorile ei mai mari, este făcută pentru *om*. Însă pe lume nu există *om*, pur şi simplu. Am văzut, în viaţa mea, francezi, italieni, ruşi etc., ba chiar ştiu, mulţumită lui Montesquieu, că *poţi fi persan*, dar, în ceea ce

---

[1] „Platon, Zenon, Chrisip au făcut cărţi, însă Licurg a săvârşit fapte". (Plutarh, *Viaţa lui Licurg*). Nu există nici o singură idee sănătoasă în politică şi în morală care să fi scăpat bunului simţ al lui Plutarh.

[2] În nici un caz cele două consilii nu se pot întruni în aceeaşi sală. (*Constituţia* din 1795, tit. V, art. 60)

privește *omul*, declar că nu l-am văzut în viața mea; dacă există, există fără știrea mea.

Există oare un singur loc în univers unde să nu se poată găsi un Consiliu al celor cinci sute, un Consiliu al bătrânilor și cinci directori? Această constituție poate fi înfățișată tuturor asociațiilor omenești, din China până la Geneva. Dar o constituție făcută pentru toate națiunile nu e făcută pentru nici una; este o pură abstracție, o operă scolastică, zămislită pentru a instrui mintea, după o ipoteză ideală, care trebuie să se adreseze *omului*, în spațiile imaginare în care locuiește acesta.

Ce este o constituție? Nu este oare soluția următoarei probleme?

Date fiind *populația, moravurile, religia, situația geografică, relațiile politice, bogățiile, calitățile bune și rele ale unei anumite națiuni, să se găsească legile care-i convin.*

Dar această problemă nu este nici măcar abordată în constituția din 1795, care nu s-a gândit decât la *om*.

Toate motivele ce pot fi închipuite se întrunesc, așadar, pentru a stabili că pecetea dumnezeiască nu se află pe lucrarea aceasta. Ea nu este decât o *temă*.

Iată, așadar, chiar în clipa aceasta, câte semne de distrugere!

BCU IASI CENTRALA

Capitolul VII

Semne de nulitate în guvernarea franceză

Legiuitorul se aseamănă Creatorului; el nu muncește întotdeauna; zămislește, apoi se odihnește. Orice legislație adevărată își are *sabatul* ei, iar intermitența este trăsătura ei distinctivă, astfel încât Ovidiu a enunțat un adevăr de prim ordin atunci când a spus: „Quod caret alterna requie durabile non est".

Dacă perfecțiunea ar fi apanajul firii omenești, fiecare legiuitor nu ar vorbi decât o dată: dar toate lucrările noastre sunt nedesăvârșite, și, pe măsură ce instituțiile politice se viciază, suveranul este silit să le vină în ajutor prin noi legi. Cu toate acestea, legislația umană se apropie de modelul său, adică de firea omenească, prin această intermitență despre care vorbeam mai înainte. Oprirea ei o onorează tot atât ca și acțiunea ei inițială: cu cât acționează mai mult, cu atât lucrarea ei este mai omenească, adică fragilă.

Priviți lucrările celor trei Adunări naționale ale Franței. Ce număr prodigios de legi! De la 1 iulie 1789 până în luna octombrie 1791, Adunarea națională a elaborat 2557.

Adunarea legislativă, în unsprezece luni și jumătate, a făcut 1712. Convenția națională, în 57 de luni, din prima zi a republicii, până la 4 brumar anul IV (26 octombrie 1795), a întocmit 11 210. În total, 15 479.[1]

Mă îndoiesc că cele trei neamuri ale regilor Franței au zămislit o colecție atât de mare. Când ne gândim la numărul acesta ne-

---

[1] Acest calcul, care a fost făcut în Franța, este menționat într-un ziar străin din luna februarie 1796. Numărul de 15 479, în mai puțin de șase ani, mi se părea foarte onest, când am regăsit, în tabelele mele, afirmația unui foarte amabil ziarist, care vrea cu tot dinadinsul, în una dintre foile lui scânteietoare (*Quotidienne* din 30 noiembrie 1796, nr. 218), ca Republica Franceză să posede două milioane și câteva sute de mii de legi tipărite și o sută optzeci de mii netipărite. În ce mă privește, sunt de acord.

sfârşit de legi, ne încearcă, pe rând, două sentimente foarte deosebite: primul este de admiraţie, sau, cel puţin, de uimire; ne mirăm, împreună cu dl. Burke[1], că această naţiune, a cărei frivolitate este proverbială, a produs muncitori atât de sârguincioşi. Edificiul acestor legi este o operă uriaşă, a cărei înfăţişare ne zăpăceşte. Dar uimirea se preface deodată în milă, şi nu mai vedem decât nişte copii care se ucid pentru a ridica un castel din cărţi de joc.

Pentru ce atâtea legi? Pentru că nu există un legiuitor.

Ce au făcut, de şase ani încoace, aşa-zişii legiuitori? Nimic, deoarece *a distruge* nu înseamnă *a face*.

Nu putem contempla de-ajuns spectacolul incredibil al unei naţiuni care îşi oferă trei constituţii în cinci ani. Nici un legiuitor nu a bâjbâit; a spus „*Fiat*" în felul său, şi maşinăria funcţionează. În ciuda diferitelor eforturi pe care le-au făcut cele trei Adunări în acest domeniu, totul a mers din rău în mai rău, pentru că asentimentul naţiunii a lipsit, în permanenţă, din ce în ce mai mult, lucrării legiuitorilor.

Desigur, constituţia din 1791 a fost un frumos moment de nebunie; totuşi, trebuie să mărturisim că i-a pasionat pe francezi. Iar majoritatea populaţiei a depus jurământ de bună voie, deşi nebuneşte, în faţa naţiunii, a legii şi a regelui. Francezii chiar au admirat această constituţie. Astfel încât, mult timp după ce nu a mai fost vorba de ea, ei spuneau, de obicei, că *pentru a reveni la adevărata monarhie, trebuia să se treacă prin constituţia din 1791*. În fond, era ca şi cum ai fi spus că, pentru a te întoarce din Asia în Europa, trebuia să treci prin Lună, dar nu vorbesc decât despre fapt.[2]

---

[1] Burke, Edmund (1729–1797), om politic şi scriitor britanic. Liderul partidului laburist, adversar al revoluţiei franceze, a publicat *Reflecţii asupra revoluţiei franceze* (1790) (n.tr.).

[2] Un om de spirit, care avea motivele lui pentru a lăuda această constituţie şi voia neapărat ca ea să fie un *moment al raţiunii scrise*, se învoieşte totuşi că, fără a vorbi de groaza pricinuită celor două Camere şi de restricţia d · ptului la *veto*, ea mai cuprinde *multe alte principii de anarhie* (20 sau 30, de pildă). Vedeţi *Privire asupra revoluţiei franceze a unui prieten al ordinii şi al legilor*, de M.M. (domnul general de Montesquieu, n.aut.), Hamburg, 1794, pag. 28 şi 77. Dar ceea ce urmează este mai curios. „Această constituţie, spune autorul, nu păcătuieşte prin ceea ce conţine, ci prin ceea ce lipseşte". *Ibidem*, pag. 27. Se înţelege: Constituţia din 1791 ar fi desăvârşită, dacă ar fi făcută. Este Apollo din Belvedere, minus statuia şi piedestalul.

Constituția lui Condorcet nu a fost niciodată pusă la încercare și nu merită osteneala, iar cea care i-a fost preferată, lucrare a câtorva tâlhari, plăcea totuși celor asemenea lor; iar această falangă, datorită revoluției, era numeroasă în Franța, astfel că, în concluzie, aceea dintre cele trei constituții care a numărat cei mai puțini protectori este cea de astăzi. În Adunările primare care au acceptat-o (după cum afirmă guvernanții), mai mulți membri au scris cu naivitate: *„Acceptați-o, pentru că nu avem ceva mai bun"*. Aceasta este, de fapt, însușirea generală a națiunii: ea s-a supus de plictiseală, pentru că și-a pierdut speranța de a găsi ceva mai bun. În noianul de rele care o copleșeau, a crezut că respiră sub acoperământul acesta firav, a preferat un port rău mării înfuriate, dar nicăieri nu s-a văzut convingerea și aprobarea din inimă. Dacă această constituție era făcută pentru francezi, forța de neînvins a experienței ar face-o să câștige în fiecare zi noi partizani, dar se întâmplă exact contrariul. În fiecare clipă se ivește un nou dezertor din democrație; doar apatia, doar teama păzesc tronul pentarhilor, iar călătorii cei mai clarvăzători și mai dezinteresați care au străbătut Franța spun într-un glas: *„Este o republică fără republicani"*.

Dar dacă, așa cum au fost sfătuiți atât de mult regii, forța ocârmuirilor constă în întregime în iubirea supușilor; dacă doar teama este un mijloc neîndestulător pentru a păstra puterea, ce trebuie să credem despre Republica Franceză?

Deschideți ochii și veți vedea că ea nu *trăiește*. Ce aparat uriaș! Cât de multe arcuri și rotițe! Ce zgomot de piese care se ciocnesc! Cât de mulți oameni folosiți la renașterea stricăciunilor! Totul vestește că natura nu are nici un amestec în toate mișcările acestea, pentru că prima caracteristică a creațiilor ei este puterea alăturată economiei mijloacelor: totul fiind la locul său, nu există zguduituri, nici unduiri. Toate fricțiunile fiind line, nu există zgomot, iar tăcerea aceasta este sacră. Așa se face că, în mecanismul fizic, ponderația desăvârșită, echilibrul și simetria exactă a părților fac ca din însăși rapiditatea mișcării să i se înfățișeze ochiului satisfăcut aparența repaosului.

Așadar, nu există suveranitate în Franța, totul este fals, totul este violent, totul vestește că o asemenea ordine a lucrurilor nu poate dăinui.

Filozofia modernă este prea materială şi, totodată, prea îndrăzneaţă ca să vadă adevăratele resorturi ale lumii politice. Una dintre nebuniile ei este aceea de a crede că o adunare poate constitui o naţiune, că o *constituţie*, adică ansamblul de legi fundamentale ce-i convin unei naţiuni şi care trebuie să-i dea o formă sau alta de guvernare, este o lucrare ca oricare alta, care nu cere decât minte, cunoştinţe şi muncă; şi că *meseria de membru al Adunării constituante* se poate învăţa, că nişte oameni, în ziua când se gândesc la ea, le pot spune altor oameni: „*Faceţi-ne o guvernare*", aşa cum spui unui muncitor: „*Fă-mi o pompă de incendiu*", sau „*un război de ţesut ciorapi*".

Totuşi, există un adevăr atât de cert, în genul lui, ca un principiu matematic, acela că *nici o mare instituţie nu rezultă dintr-o deliberare* şi că lucrările omeneşti sunt firave, în funcţie de numărul de oameni care participă la ele şi de ştiinţa şi raţionamentul ce se folosesc *a priori*.

O constituţie scrisă, aşa cum este cea după care se conduc astăzi francezii, nu este decât un automat, care nu posedă decât formele exterioare ale vieţii. Omul, prin propriile sale puteri, este, cel mult, un Vaucanson; ca să fie Prometeu, trebuie să urce la cer, *pentru că legiuitorul nu se poate face ascultat nici prin forţă, nici prin judecată.*[1]

Se poate spune că, în acest moment, experienţa s-a făcut, pentru că nu suntem atenţi când spunem că în constituţia franceză se confundă constituţia cu guvernarea. Aceasta din urmă, care este un despotism foarte avansat, funcţionează chiar prea mult, însă constituţia nu există decât pe hârtie. Este respectată sau violată, în funcţie de interesele guvernanţilor: poporul este socotit o nimica toată, iar jignirile pe care stăpânii i le adresează sub formele respectului sunt tocmai bune să-l vindece de erorile sale.

Viaţa unei guvernări este la fel de reală ca viaţa unui om; o simţim, sau, mai bine zis, o vedem, şi nimeni nu se poate înşela în această privinţă. Îi rog pe toţi francezii care au

---

[1] Rousseau, *Contractul social*, cartea II, cap. VII. Acest om trebuie supravegheat necontenit şi surprins atunci când, din distracţie, lasă adevărul să-i scape.

conștiință să-și pună întrebarea dacă nu trebuie să se prefacă, întrucâtva, pentru a le da reprezentanților lor titlul de *legiuitori*, dacă titlul acesta de etichetă și de *curtoazie* nu le cere cumva un ușor efort, aproape asemănător aceluia pe care-l făceau sub vechiul regim, când binevoiau să-i spună conte sau marchiz fiului unui secretar al regelui?

Orice onoare vine de la Dumnezeu, spune bătrânul Horațiu[1]; el vorbește ca Sfântul Pavel, în sensul propriu, fără să-l fi plagiat totuși. Sigur este faptul că nu depinde de om să comunice acest caracter de nedefinit numit *demnitate*. Doar suveranității îi aparține *onoarea*, prin excelență; din ea a decurs, ca dintr-un rezervor mare, cu număr, greutate și măsură, asupra ordinelor[2] și asupra indivizilor.

Am remarcat că atunci când un membru al legislativului a vorbit despre *rangul* său într-o scriere publică, ziarele au râs de el, fiindcă, într-adevăr, nu există *rang* în Franța, ci doar *putere*, care derivă doar din forță. Poporul nu vede, într-un deputat, decât a șaptea suta cincizecea parte a puterii de a face mult rău. Deputatul nu este respectat pentru că este *deputat*, ci pentru că este respectabil. Toată lumea ar vrea, fără îndoială, să fi rostit discursul domnului Siméon despre divorț; dar toată lumea ar vrea ca el să-l fi rostit în cadrul unei adunări legitime.

Îmi fac poate iluzii, dar *salariul* acesta, pe care un neologism trufaș îl numește *indemnizație*, îmi pare o prejudecată împotriva mandatului francez. Englezul liber prin lege și independent prin avere care vine la Londra să reprezinte națiunea pe cheltuiala lui are ceva impunător. Dar acești *legiuitori* francezi, care ridică cinci sau șase milioane de franci de la națiune pentru a-i face legi, acești *poștași* de decrete, ce exercită suveranitatea națională în schimbul a optzeci de mii de grame de grâu pe zi și care trăiesc din puterea lor legislativă; oamenii aceștia, cu adevărat, produc foarte slabă impresie asupra minții, iar atunci când ajungi să te întrebi câte parale fac, imaginația nu se poate împiedica să-i evalueze în cereale.

---

[1] *Iliada, I*, 178.

[2] Cele trei ordine ale societății franceze sub vehiul regim erau nobilimea, clerul și starea a treia. (n.tr.)

În Anglia, aceste două litere magice, M.P., alăturate numelui celui mai puțin cunoscut, îl ridică în slavă deodată și îi dau dreptul la o alianță distinsă. În Franța, un bărbat care ar râvni la un loc de deputat pentru a face o căsătorie avantajoasă, și-ar face probabil o socoteală proastă.

Aceasta pentru că orice reprezentant, orice unealtă oarecare a unei false suveranități, nu poate stârni decât curiozitatea sau groaza.

Atât de mare este slăbiciunea puterii omenești izolate, încât nu depinde numai de ea să sfințească un veșmânt. Câte rapoarte s-au adresat corpului legislativ cu privire la costumul membrilor lui? Cel puțin trei sau patru, dar tot zadarnic. În alte țări se vând reproduceri ale acestor frumoase costume, în timp ce, la Paris, opinia publică le suprimă.

Un veșmânt obișnuit, contemporan unui mare eveniment, poate fi sfințit de acesta. Atunci, semnul care îl marchează îl sustrage stăpânirii modei: celelalte se schimbă, dar el rămâne același, iar respectul îl înconjoară pentru totdeauna. Cam în felul acesta se întocmesc costumele marilor demnități.

Pentru cel ce examinează totul, poate fi interesant de observat că, din toate podoabele revoluționare, singurele care au o anumită consistență sunt eșarfa și panașul, care aparțin cavaleriei. Ele dăinuie, deși veștejite, asemenea acelor copaci din care seva hrănitoare s-a retras, dar încă nu și-au pierdut decât frumusețea. *Funcționarul public*, încărcat cu aceste însemne dezonorate, seamănă destul de bine cu hoțul ce strălucește în veșmintele omului pe care tocmai l-a despuiat.

Nu știu dacă discern bine, dar discern peste tot slăbiciunea acestei guvernări.

Să fim foarte atenți la aceasta: cuceririle francezilor sunt cele care au creat iluzia cu privire la durata guvernării lor. Strălucirea succeselor militare îi zăpăcește chiar și pe oamenii de treabă care, la început, nu-și dau seama în ce măsură succesele acestea sunt străine de stabilitatea republicii.

Națiunile au învins sub toate guvernările posibile, iar revoluțiile înseși, aprinzând mințile, aduc victoriile. Francezii vor izbuti întotdeauna în război sub o guvernare fermă, care va avea inteligența de a-i dispreți, lăudându-i, și de a-i arunca

împotriva dușmanului ca pe niște ghiulele, promițându-le epitafuri în gazete.

Tot Robespierre este cel care câștigă bătăliile în acest moment. Despotismul lui de fier îi duce pe francezi la măcel și la victorie. Risipind aur și sânge, folosind toate mijloacele, stăpânii Franței au dobândit succesele cărora le suntem martori. O națiune deosebit de curajoasă, însuflețită de un fanatism oarecare și condusă de generali iscusiți, va învinge întotdeauna, dar va plăti scump cuceririle. Constituția din 1793 a primit oare pecetea dăinuirii prin acești trei ani de izbândă în centrul cărora se află? De ce să se întâmple altfel cu cea din 1795? Și de ce oare izbânda i-ar conferi un caracter pe care nu l-a putut da celeilalte?

De altfel, caracterul națiunilor este întotdeauna același. În secolul al XVI-lea, Barclay l-a descris foarte bine pe cel al francezilor, sub raport militar. *Este o națiune*, spune el, *deosebit de curajoasă și care, la ea acasă, reprezintă o mulțime de neînvins, însă când se revarsă, nu mai este aceeași. Din această pricină, nu și-a putut păstra niciodată stăpânirea asupra unor popoare străine și nu este puternică decât spre propria-i nefericire.*[1]

Nimeni nu simte mai bine ca mine că împrejurările actuale sunt extraordinare și că este foarte cu putință să nu vedem defel ceea ce am văzut întotdeauna, dar problema nu are importanță pentru obiectul acestei lucrări. Îmi pare de ajuns să arăt falsitatea acestui raționament: *Republica este victorioasă, așadar va dăinui.* Dacă ar trebui neapărat să profetizez, aș prefara să spun: *Războiul o face să trăiască, deci pacea o va face să moară.*

Autorul unui sistem de fizică ar fi încântat dacă ar avea toate faptele naturii în favoarea sa, așa cum eu pot cita în sprijinul reflecțiilor mele toate faptele istoriei. Examinez cu bună credință schimbările pe care ni le oferă și nu văd nimic care să înlesnească acest sistem himeric de eliberare și de

---

[1] *Gens armis strema, indomitae intra se molis; at ubi in exteros exundat, statim impetus sui oblita: eo mondo non diu exterum imperium tenuit, et sola est in exitium sui potens*, cf. J. Barclaius, icon. animorum, cap. III.

construcție politică prin raționamente anterioare. S-ar putea cita, cel mult, America, însă am răspuns mai înainte că nu e cazul să o citâm. Voi adăuga totuși câteva reflecții.

1. America engleză avea un rege, dar nu-l vedea: splendoarea monarhiei îi era străină, iar suveranul era pentru ea un fel de forță supranaturală, ce nu poate fi percepută cu simțurile.

2. Ea poseda elementul democratic, care există în constituția metropolei.

3. Ea le poseda, în plus, pe cele care i-au fost aduse de mulți dintre primii coloniști, născuți în mijlocul tulburărilor religioase și politice, și, aproape toți, republicani.

4. Cu aceste elemente, și în planul celor trei puteri pe care le dețineau de la strămoșii lor, americanii au clădit, nu au făcut *tabula rasa*, ca francezii.

Dar tot ce este cu adevărat nou în constituția lor, tot ce rezultă din deliberarea în comun, este lucrul cel mai fragil din lume; nu am putea întruni mai multe simptome de slăbiciune și de caducitate.

Nu numai că nu cred defel în stabilitatea guvernării americane, dar instituțiile caracteristice ale Americii engleze nu-mi inspiră nici o încredere. Orașele, de pildă, însuflețite de o rivalitate prea puțin vrednică de respect, nu s-au putut înțelege asupra locului unde să se întrunească Congresul, nici unul nevrând să cedeze altuia această cinste. În consecință, s-a hotărât că se va clădi un oraș nou, care va fi sediul guvernului. S-a ales amplasamentul cel mai avantajos, pe malul unui mare fluviu, s-a hotărât că orașul se va numi Washington, și a fost marcat locul tuturor edificiilor publice. S-a început lucrul, iar planul *cetății-regină* circulă deja în toată Europa. În esență, aici nu este nimic care să depășească puterile omului, un oraș se poate construi: totuși, în problema aceasta există prea multă deliberare, prea mult *omenesc*, și s-ar putea pune prinsoare o mie contra unu că orașul nu va fi clădit, sau că nu se va numi *Washington*, sau că nu aici se va întruni Congresul.

Capitolul VIII

Despre vechea constituție franceză. Digresiune cu privire la rege și la declarația sa către francezi, din luna iulie 1795

Au existat trei opinii diferite cu privire la vechea constituție franceză: unii au pretins că națiunea nu are deloc constituție; alții au susținut contrariul; alții, în sfârșit, așa cum se întâmplă în toate problemele importante, au avut o opinie de mijloc: ei au spus că francezii aveau cu adevărat o constituție, dar că ea nu era respectată.

Prima părere nu poate fi susținută dar celelalte două nu se contrazic, de fapt.

Eroarea celor care au pretins că Franța nu are constituție rezultă din marea greșeală pe care au făcut-o cu privire la puterea omenească, la deliberarea anterioară și la legile scrise.

Dacă un om de bună credință, ce nu are de partea sa decât bunul simț și dreptatea, se întreabă ce însemna vechea constituție franceză, i se poate răspunde cu îndrăzneală: „Este ceea ce simțeați când vă aflați în Franța, este acel amestec de libertate și de autoritate, de legi și de opinii, care pe străinul supus unei monarhii și călătorind în Franța îl făcea să creadă că trăiește sub altă guvernare decât a sa."

Dar dacă vrem să aprofundăm problema, vom găsi în monumentele de drept public francez caracteristici și legi care ridică Franța mai presus de toate monarhiile cunoscute.

O caracteristică deosebită a acestei monarhii este faptul că ea posedă un anumit element teocratic specific, ce-i dă o durată de o mie patru sute de ani: nu există nimic mai național decât acest element. Episcopii, succesori ai druizilor din acest punct de vedere, nu au făcut decât să-l desăvârșească.

Nu cred că o altă monarhie europeană să fi folosit, pentru binele statului, un număr mai mare de pontifi în guvernul civil. Gândul mă poartă de la paşnicul Fleury până la Saint-Ouén, Saint-Léger şi atâţia alţii, atât de deosebiţi, sub raport politic, în noaptea secolului lor, adevăraţi Orfei ai Franţei, care au îmblânzit tigrii şi au fost urmaţi de stegari: mă îndoiesc că în altă parte se poate vedea o înşiruire ca aceasta.

Dar în timp ce sacerdoţiul era, în Franţa, unul dintre cei trei piloni care susţineau tronul, iar în adunările naţiunii, în tribunale, în ambasade, juca un rol atât de important, nu i se observa, sau i se observa în mică măsură influenţa în administraţia civilă, şi chiar dacă un preot era prim-ministru, în Franţa nu exista un *guvern de preoţi*.

Toate influenţele erau foarte bine echilibrate şi fiecare era la locul lui. Din acest punct de vedere, Anglia este cea care se aseamănă cel mai mult Franţei. Dacă vreodată ea va izgoni din limbajul politic cuvintele *church and state*, guvernul ei va pieri precum cel al rivalei sale.

În Franţa era la modă (căci totul este modă în această ţară) să se spună că oamenii aici sunt sclavi: dar de ce oare se găsea în limba franceză cuvântul *cetăţean* (chiar mai înainte ca revoluţia să şi-l însuşească pentru a-l dezonora), cuvânt ce nu poate fi tradus în celelalte limbi europene? Racine fiul adresa acest vers frumos regelui Franţei, în numele oraşului lui, Parisul:

Sous un Roi citoyen, tout citoyen est Roi[1].

Pentru a lăuda patriotismul unui francez se spunea: „*Este un cetăţean*". Am încerca zadarnic să transpunem această expresie în alte limbi ale noastre; *gross burger*, în germană[2], *gran citadino*, în italiană etc., nu ar putea fi îngăduite.[3] Dar să ieşim din generalităţi.

---

[1] Sub un rege cetăţean, fiecare cetăţean este rege. (n.tr.)

[2] Burger, *verbum humile apud nos et ignobile.* J. A. Ernesti în *Dedicat opp. Ciceronis*, pag. 79.

[3] Rousseau a scris o notă absurdă cu privire la cuvântul *cetăţean*, în *Contractul social*, cartea I, cap. VI. El îl învinuieşte fără ruşine pe un om foarte savant că a săvârşit o gravă eroare în această privinţă; dar Jean-Jacques face o gravă eroare la fiecare rând, dovedind o ignoranţă egală în domeniul limbilor, al metafizicii şi al istoriei.

Mai mulți membri ai fostei magistraturi au adunat și dezvoltat principiile monarhiei franceze într-o carte interesantă, care pare să merite întreaga încredere a francezilor[1].

Acești magistrați încep, cum se cuvine, cu prerogativa regală, și, firește, nu există nimic mai minunat.

„Constituția îi atribuie regelui puterea legislativă; de la el emană orice jurisdicție. El are dreptul de a face dreptate și de a o împărți, prin mijlocirea funcționarilor săi, de a ierta, de a acorda privilegii și recompense, de a dispune de funcțiunile publice, de a acorda ranguri de noblețe, de a convoca, de a dizolva adunările națiunii, atunci când înțelepciunea i-o spune, de a face pace și război și de a convoca armata" (pag. 28).

Iată, fără îndoială, prerogative mari; să vedem însă ce a pus constituția franceză în celălalt talger al balanței.

„Regele nu domnește decât prin lege, *și nu are voie să facă orice, după poftă*" (pag. 364).

„Există legi pe care înșiși regii au mărturisit (conform expresiei devenite celebre) că sunt *în fericita neputință de a le viola*; sunt *legile regatului*, spre deosebire de legile de circumstanță, sau neconstituționale, numite *legi ale regelui*" (pag. 29 și 30).

Astfel, de pildă, succesiunea la tron îi revine întâiului născut de sex bărbătesc, în mod invariabil.

„Căsătoriile prinților de sânge încheiate fără aprobarea regelui sunt nule" (pag. 262).

„Dacă dinastia domnitoare se stinge, națiunea este cea care își alege un rege" (pag. 263 etc.).

„Regii, ca legiuitori supremi, au fost întotdeauna siguri pe ei publicându-și legile. Există, totuși, și un consimțământ al poporului, dar acest consimțământ nu este decât expresia făgăduielii, a recunoștinței și a acceptării de către națiune"[2] (pag. 271).

---

[1] *Dezvoltarea principiilor fundamentale ale monarhiei franceze*, 1795.

[2] Dacă examinăm foarte atent această intervenție a națiunii, vom găsi mai puțin decât o putere colegislatoare și mai mult decât un simplu consimțământ. Este un exemplu cu privire la acele lucruri pe care trebuie să le lăsăm în oarecare întunerec și care nu pot fi supuse regulilor omenești: este partea *cea mai divină* a constituțiilor, dacă ne este îngăduit să ne exprimăm astfel. Se spune adeseori: *„Trebuie doar să se facă o lege, ca să știm la ce să ne așteptăm"*. Nu întotdeauna; *sunt și cazuri speciale.*

„Trei ordine, trei Camere, trei deliberări, așa este reprezentată națiunea. Rezultatul deliberărilor, dacă este unanim, prezintă făgăduiala Statelor Generale" (pag. 332).

„Legile regatului nu pot fi făcute decât într-o adunare generală a întregului regat, cu acordul comun al celor trei stări. Prințul nu se poate abate de la aceste legi; iar dacă îndrăznește să se atingă de ele, tot ce face poate fi casat de urmașul său" (pag. 292–293).

„Necesitatea consimțământului națiunii la stabilirea impozitelor este un adevăr de netăgăduit, recunoscut de regi (pag. 302).

„Dorința a două dintre ordine nu îl poate sili pe cel de-al treilea, decât dacă acesta este de acord" (pag. 302).

„Consimțământul Statelor Generale este necesar pentru valabilitatea oricărei înstrăinări pentru totdeauna a domeniului" (pag. 303). Și aceeași grijă le este recomandată pentru a împiedica vreo dezmembrare parțială a regatului (pag. 304).

„Justiția este administrată, în numele regelui, de către magistrați care examinează legile și văd dacă nu sunt contrare legilor fundamentale" (pag. 343). O parte a datoriei lor este de a se împotrivi voinței rătăcite a suveranului. Pe baza acestui principiu, vestitul cancelar de l'Hospital, adresându-se parlamentului de la Paris, în 1561, spunea: „Magistrații nu trebuie să se lase intimidați de mânia trecătoare a suveranilor, nici de teama de a cădea în dizgrație, ci să aibă întotdeauna prezent sentimentul că dau ascultare unor porunci care sunt adevăratele porunci ale regilor" (pag. 345).

Îl vedem pe Ludovic al XI-lea oprit de un dublu refuz al parlamentului său, renunțând la o înstrăinare neconstituțională (pag. 343).

Îl vedem pe Ludovic al XIV-lea recunoscând în mod solemn acest drept de verificare liberă (pag. 347) și poruncindu-le magistraților săi *să nu-i dea ascultare, sub pedeapsa de insubordonare*, dacă le-ar da ordine contrare legii (pag. 345). Această poruncă nu este un joc de cuvinte: regele interzice să i se dea ascultare omului; nu are dușman mai mare.

Acest monarh minunat le mai poruncește magistraților săi ca, la judecarea cauzelor civile și criminale, să considere nule

toate scrisorile patente[1] referitoare la judecarea unor procese direct la o instanță superioară, sau pe cele cu privire la atribuirea unor funcțiuni și împuterniciri, *și chiar să-i pedepsească pe deținătorii acestor scrisori* (pag. 363).

Magistrații strigă: *„Fericită este țara în care servitutea este necunoscută!"* Iar un preot, deosebit prin cuviosia și sfințenia lui (Fleury[2]), este cel care a scris, prezentând dreptul public din Franța: „În Franța, toți particularii sunt liberi, nu există sclavie: există libertatea în ceea ce privește alegerea domiciliului, călătoriile, comerțul, căsătoriile, alegerea profesiei, achizițiile, dreptul de a dispune de avere și cu privire la succesiuni" (pag. 362).

Puterea militară nu trebuie să se amestece în administrația civilă: *„Guvernatorii din provincie nu au altă atribuție decât cea cu privire la arme, de care se pot sluji doar împotriva dușmanilor statului și nu împotriva cetățeanului, care este supus justiției statului"* (pag. 364).

„Magistrații sunt inamovibili, și aceste funcțiuni importante nu pot deveni vacante decât prin moartea titularului, demisia de bună voie sau prin săvârșirea unor delicte grave, judecate ca atare"[3] (pag. 356).

„Regele, în cauzele care îl privesc, pledează în tribunale împotriva supușilor săi. S-a văzut că a fost condamnat să plătească dijmă pentru fructele din grădina lui etc." (pag. 376 etc.)

---

[1] Hotărâre a regelui sub forma unei scrisori deschise care, de obicei, acordă o favoare unei persoane (n.tr.).

[2] Fleury Claude (1640–1723), preot și istoric francez, subpreceptor, alături de Fénelon, al copiilor regelui, apoi confesor al lui Ludovic al XV-lea. Autor al lucrărilor *Moravurile israeliților*, (1681), *Moravurile creștinilor*, (1682) și *Istoria eclesiastică*, (1691–1720) (n.tr.).

[3] Cei ce se ridicau cu atâta vehemență împotriva vânzării funcțiunilor în magistratură, cunoșteau oare bine problema? Vânzarea funcțiunilor nu trebuia privită decât ca un mod de succesiune, iar problema se reduce la a ști dacă, într-o țară ca Franța, sau așa cum era cu două sau trei secole în urmă, justiția putea fi administrată mai bine decât de magistrații ereditari. Problema e greu de rezolvat, iar înșiruirea neajunsurilor este un argument înșelător. Ceea ce este rău într-o constituție, ceea ce trebuie chiar să o distrugă face parte totuși din ea, ca și ceea ce are mai bun. Fac trimiterea la pasajul din Cicero: *Nimia potestas est tribunorum, quis negat* etc. (*De Leg.* III, 10).

Dacă francezii se examinează cu bună credință, când patimile tac, vor simți că este de-ajuns, și *poate chiar mai mult decât destul* pentru o națiune prea nobilă pentru a fi sclavă, și prea impetuoasă pentru a fi liberă.

Se va spune oare că aceste legi frumoase nu erau aduse la îndeplinire? În acest caz, greșeala era a francezilor, și pentru ei nu mai există speranță de libertate, pentru că atunci când un popor nu știe să tragă folos de pe urma legilor lui fundamentale, zadarnic mai caută altele. Este un semn că nu a fost făcut pentru libertate și că e corupt fără putință de vindecare.

Însă, respingând aceste idei sinistre, voi cita, în legătură cu superioritatea constituției franceze, o mărturie ce nu poate fi respinsă din nici un punct de vedere: cea a unui mare om politic și republican convins, a lui Machiavelli:

Au existat, spune el, *mulți regi și foarte puțini buni regi. Vreau să spun, printre suveranii absoluți, în rândurile cărora nu trebuie să-i socotim pe regii Egiptului, atunci când țara aceasta, în timpurile cele mai îndepărtate, se guverna prin legi, nici pe cei din Sparta, nici pe cei din Franța în timpurile noastre moderne, guvernul acestui regat fiind, după câte cunoaștem, cel mai temperat prin legi.*[1]

Regatul Franței, spune el în altă parte, *este fericit și liniștit pentru că regele este supus unui număr nesfârșit de legi, ce reprezintă siguranța popoarelor. Cel care a constituit această guvernare*[2] *a vrut ca regii să dispună după voie de arme și de tezaure, dar în ceea ce privește restul, i-a supus stăpânirii legilor.*[3]

Cine nu s-ar mira văzând din ce punct de vedere considera acum trei secole această minte profundă legile fundamentale ale monarhiei?

Francezii, în această privință, au fost corupți de englezi.

Aceștia le-au spus, fără să creadă ce afirmau, că Franța era

---

[1] *Op. cit.*, cartea I, cap. LVIII.
[2] Aș vrea tare mult să-l cunosc.
[3] *Op. cit.*, cartea I, cap. XVI.

sclavă, după cum le-au spus că Shakespeare este mai valoros decât Racine, iar francezii i-au crezut. Nu există unul, nici chiar cinstitul judecător Blackstone, care să nu fi situat în același plan, pe la sfârșitul *Comentariilor* lui, Franța și Turcia, și în legătură cu aceasta trebuie să spunem ca Montague: *„Nu putem înfiera îndeajuns neruşinarea acestei împerecheri"*.

Însă englezii, când au făcut revoluția lor, cel puțin cea care a rezistat, au suprimat oare regalitatea, sau Camera pairilor, pentru a fi liberi? Nicidecum. Din vechea lor constituție, pusă în funcțiune, au scos declarația drepturilor lor.

Nu există națiune creștină în Europa care să nu fie, de drept, *liberă*, sau *destul de liberă*. Nu există nici una care să nu aibă, în momentele cele mai pure ale legislației sale, toate elementele constituției ce i se potrivește. Însă trebuie să ne ferim mai cu seamă de uriașa greșeală de a crede că libertatea este ceva absolut, incapabilă de mai mult sau de mai puțin. Să ne amintim de cele două butoaie ale lui Jupiter și să punem în ele pacea și libertatea în locul binelui și al răului.

Jupiter stabilește partea ce se cuvine națiunilor; *mai mult dintr-unul și mai puțin din celălalt*: omul nu are nici un rol în această împărțire.

O altă greșeală foarte primejdioasă este să te interesezi prea îndeaproape de monumentele vechi. Fără îndoială, trebuie să le respectăm, însă trebuie să ținem seamă îndeosebi de ceea ce jurisconsulții numesc *ultima stare*. Orice constituție liberă este, prin natura ei, variabilă, și variabilă în măsura în care este liberă;[1] a dori să o reduci la noțiunile ei elementare fără să renunți la pretențiile ei este o nebunie.

Toate se întrunesc pentru a stabili că francezii au vrut să întreacă puterea umană, că eforturile acestea dezordonate îi duc la sclavie, că nu au nevoie decât să fie conștienți de ceea ce posedă, și că, dacă sunt făcuți pentru un grad mai mare de libertate decât cel de care se bucurau acum șapte ani, ceea ce nu este deloc limpede, au la îndemână, în toate monumentele

---

[1] *All the human governments, particulary those of mixed frame, are in continual fluctuation* (Hume, *Istoria Angliei, Carol I*, cap. 1).

istoriei şi legislaţiei lor, tot ce le trebuie pentru a-i face să devină onoarea şi obiectul invidiei Europei[1].

Dar dacă francezii sunt făcuţi pentru monarhie, şi este vorba doar de a aşeza monarhia pe adevăratele ei baze, ce greşeală, ce fatalitate, ce acuzaţie gravă putea să-i îndepărteze de regele lor legitim?

Succesiunea ereditară în monarhie este ceva atât de preţios, încât orice alt considerent trebuie să se încline înaintea ei. Cea mai mare crimă pe care o poate săvârşi un francez regalist este de a-l socoti pe Ludovic al XVIII-lea altceva decât regele său şi de a reduce consideraţia pe care trebuia să i-o arate, discutând în chip nefavorabil despre calităţile omului sau despre faptele lui. Ar fi foarte netrebnic şi foarte vinovat francezul care nu ar roşi să coboare în trecut pentru a căuta acolo vinovăţii adevărate sau false! Urcarea pe tron este o nouă naştere: numărătoarea nu începe decât din clipa aceasta.

Dacă există un loc comun în morală, este acela că puterea şi măririle corup omul, şi că regii cei mai buni au fost cei pe care vrăjmăşia i-a pus la încercare. De ce să se lipsească, aşadar, francezii de avantajul de a fi guvernaţi de un prinţ format la şcoala cumplită a nefericirii? Câte prilejuri de meditaţie

---

[1] Un om ale cărui persoană şi opinii le stimez, răposatul Mallet Dupan, care nu este de părerea mea în legătură cu vechea constituţie franceză, şi-a dat osteneala să-mi dezvolte o parte dintre ideile sale într-o scrisoare interesantă, pentru care îi mulţumesc nespus. El obiectează, printre altele, că acea *carte a magistraţilor francezi, citată în acest capitol, ar fi fost arsă sub domniile lui Ludovic al XIV-lea şi Ludovic al XV-lea, deoarece ar fi atentat la legile fundamentale ale monarhiei şi la drepturile monarhului.* Îl cred; întocmai aşa cum cartea domnului Delorme ar fi fost arsă la Londra (poate împreună cu autorul) sub domnia lui Henric al VIII-lea sau a brutalei lui fiice.

Când ai luat o hotărâre asupra marilor probleme, în deplină cunoştinţă de cauză, rareori îţi schimbi părerea. Eu, totuşi, mă tem de prejudecăţile mele, atât cât sunt dator, dar sunt sigur de buna mea credinţă. Se va observa că nu am citat în acest capitol nici o autoritate contemporană, de teamă că şi cele mai respectabile vor părea suspecte. În ceea ce-i priveşte pe magistraţii autori ai cărţii *Prezentare a principiilor fundamentale* etc., dacă m-am slujit de lucrarea lor, am făcut-o pentru că nu-mi place să fac ceea ce s-a mai făcut, iar domnii aceştia, necitând decât monumente, au făcut exact ce-mi trebuia.

trebuie să-i fi oferit cei şase ani care au trecut! Cât de departe este de beţia puterii! Cât de dispus trebuie să fie de a face orice pentru a domni glorios! Ce ambiţie sfântă trebuie să-l stăpânească! Ce prinţ, în univers, ar putea avea mai multe motive, mai multe dorinţe, mai multe mijloace de a lecui rănile Franţei?

Francezii nu au pus oare la încercare destulă vreme sângele Capeţienilor? Ei ştiu, printr-o experienţă de opt secole, că sângele acesta este blând, aşadar de ce să-l schimbe? Conducătorul acestei mari familii s-a arătat în declaraţii loial, generos, profund pătruns de adevărurile religioase; nimeni nu-i contestă marea inteligenţă nativă şi numeroasele cunoştinţe dobândite. Poate că au fost timpuri când era bine ca regele să nu ştie ortografia, dar în secolul acesta, când oamenii cred în cărţi, un rege cult este un avantaj. Mai important este faptul că nu i se poate impune nici una dintre ideile exagerate ce-i pot speria pe francezi. Cine ar putea uita că a displăcut la Koblenz?[1] Este un titlu mare pentru el. În declaraţia sa, a rostit cuvântul *libertate*, iar dacă cineva obiectează că acest cuvânt se află în umbră, i se poate răspunde că un rege nu trebuie să vorbească în limba revoluţiilor. Un discurs solemn pe care îl adresează poporului trebuie să se deosebească printr-o anumită sobrietate a proiectelor şi a expresiei, care nu au nimic comun cu graba unui individ sistematic. Când regele Franţei spune: *„Constituţia franceză supune legile formelor pe care le-a consfinţit, iar pe suveranul însuşi, respectului legilor, pentru a feri înţelepciunea legiuitorului de capcanele seducţiei şi a apăra libertatea supuşilor de abuzurile autorităţii"*, a spus totul, deoarece a făgăduit libertatea *prin constituţie*. Regele nu trebuie să vorbească asemenea unui orator de la tribuna pariziană. Dacă a descoperit că se greşeşte vorbindu-se de libertate ca despre ceva absolut, că, dimpotrivă, ea poate îngădui mai mult şi mai puţin, şi că arta legiuitorului nu constă în a face poporul *liber*, ci *destul de liber*, a descoperit un mare adevăr şi trebuie să-i lăudăm moderaţia în loc de a o blama. Un cetăţean roman vestit, în clipa în care dădea libertate poporului

[1] Emigranţii francezi au format aici, în 1793, armata lui Condé. (n.tr.)

celui mai apt să se bucure de ea şi mai liber din cele mai vechi timpuri, îi spunea acestui popor: *Libertate modice utendum.*[1] Oare ce le-ar fi spus francezilor? Cu siguranţă că regele, vorbind sobru despre libertate, se gândea mai puţin la interesele lui decât la cele ale francezilor.

Constituţia, mai spune regele, *prescrie condiţiile de stabilire a impozitelor, pentru a asigura poporul că tributul pe care îl plăteşte este necesar mântuirii statului.* Aşadar, regele nu are dreptul de a impune ceva în mod arbitrar, iar această mărturisire, doar ea singură, exclude despotismul.

Ea încredinţează primelor corpuri ale magistraturii chezăşia legilor, pentru ca ele să vegheze la îndeplinirea lor şi să informeze justiţia regelui dacă ar fi înşelată. Iată chezăşia legilor în mâna magistraţilor superiori, iată consfinţit dreptul parlamentului de a avea obiecţii faţă de legi, şi peste tot acolo unde un ordin de mari magistraţi ereditari, sau cel puţin inamovibili, are, prin constituţie, dreptul de a-l avertiza pe monarh, de a-i informa justiţia şi de a se plânge de abuzuri, nu există despotism.

Ea pune legile fundamentale sub paza regelui şi a celor trei ordine, pentru a preveni revoluţiile, cea mai mare dintre calamităţile care pot lovi popoarele.

Există, aşadar, o constituţie, întrucât constituţia nu este decât codul legilor fundamentale, iar regele nu se poate atinge de aceste legi; dacă s-ar atinge, cele trei ordine ar avea dreptul de *veto* împotriva lui, aşa cum fiecare dintre ele îl are împotriva celorlalte două.

Şi ne-am înşela, cu siguranţă, dacă l-am învinui pe rege că a vorbit prea vag, căci acest mod de a se exprima este tocmai dovada unei înalte înţelepciuni. Regele ar fi fost foarte nesăbuit dacă ar fi stabilit hotare care l-ar fi împiedicat să înainteze sau să dea înapoi: păstrându-şi o oarecare libertate de acţiune, a fost inspirat. Francezii vor fi de acord într-o zi, şi vor mărturisi că regele a făgăduit tot ce putea făgădui.

Carol al II-lea a avut oare vreun avantaj pentru că a acceptat propunerile scoţienilor? I se spunea, aşa cum i s-a

---

[1] Titus Livius, *op. cit.*, XXXIV, 49.

spus lui Ludovic al XVIII-lea: „Trebuie să ne împăcăm cu vremurile, trebuie să ne supunem: *Este o nebunie să sacrificăm o coroană pentru a salva o ierarhie*". El a crezut aceasta şi a făcut foarte rău. Regele Franţei este mai înţelept; de ce oare francezii se încăpăţânează să nu-i recunoască dreptul?

Dacă acest prinţ ar fi săvârşit nebunia de a le propune francezilor o nouă constituţie, atunci ar fi putut fi învinuit de fătărnicie, pentru că, de fapt, n-ar fi spus nimic; dacă ar fi propus propria sa lucrare, toţi ar fi strigat împotriva lui şi acest strigăt ar fi fost îndreptăţit. Într-adevăr, cu ce drept s-ar face ascultat, dacă ar părăsi vechile legi? Arbitrarul nu este oare un domeniu comun, la care toată lumea are acelaşi drept? Nu există tânăr în Franţa care să nu fi arătat defectele noii lucrări şi să nu fi propus corecţii. Să examinăm cu atenţie lucrurile şi vom vedea că regele, de îndată ce ar fi părăsit vechea constituţie, nu ar mai fi avut de spus decât un singur lucru: „*Voi face ceea ce se va vrea*". La fraza aceasta neruşinată şi absurdă s-ar fi mărginit cele mai frumoase discursuri ale regelui, traduse într-un limbaj limpede. Se gândeşte oare cineva cu seriozitate la aceasta, atunci când regele este învinuit că nu le-a propus francezilor o nouă revoluţie?

De când insurecţia a început nefericirile îngrozitoare ale familiei sale, el a văzut trei constituţii, acceptate, declarate, ratificate în mod solemn. Primele două nu au dăinuit decât o clipă, iar a treia nu există decât cu numele. Ar fi trebuit oare să fi propus regele cinci sau şase supuşilor săi, pentru a-i lăsa să aleagă? Desigur! Cele trei încercări îi costă destul de scump pentru ca nici un om raţional să nu mai cuteze să le mai propună alta. Însă această nouă propunere, care ar fi o nebunie din partea unei persoane particulare, din partea regelui ar fi o nebunie şi o crimă.

Oricum ar fi procedat, regele nu putea mulţumi pe toată lumea. Existau neajunsuri dacă nu publica nici o declaraţie; existau şi publicând-o aşa cum a publicat-o; existau şi dacă proceda altfel. Având îndoieli, a făcut bine limitându-se la principii şi neşocând decât pasiunile şi prejudecăţile, spunând că, în ceea ce îl priveşte, *constituţia franceză va fi pentru el chivotul legământului*. Dacă francezii examinează cu sânge rece această declaraţie, nu cred că nu găsesc în ea un motiv de

a-l respecta pe rege. În împrejurările cumplite în care s-a aflat, nimic nu era mai seducător decât ispita de a tranzacționa cu principiile pentru a-și recâștiga tronul. Atâția oameni au afirmat și au crezut că regele era pierdut încăpățânându-se în vechile idei. Părea atât de firesc să asculte propunerile de împăcare! Și, îndeosebi, era atât de lesne să accepte aceste propuneri, păstrând gândul nemărturisit de a reveni la fosta prerogativă, încălcând loialitatea, bizuindu-se doar pe forța lucrurilor, încât arată multă sinceritate, multă noblețe, mult curaj, când le spune francezilor: „Nu vă pot face fericiți, nu pot, nu trebuie să domnesc decât prin constituție, nu mă voi atinge de chivotul Domnului, aștept să vă întoarceți la rațiune, aștept să înțelegeți acest adevăr atât de simplu, atât de vădit, pe care totuși vă încăpățânați să-l respingeți, adică faptul că eu, *cu aceeași constituție, vă pot da un regim diferit.*

Cât de înțelept s-a arătat regele atunci când, spunându-le francezilor *că vechea și înțeleapta lor constituție era pentru el chivotul sfânt și că nu-i era îngăduit să o atingă cu mână cutezătoare,* adaugă totuși, *că vrea să-i redea întreaga puritate pe care timpul i-a pervertit-o și toată forța pe care timpul i-a slăbit-o.* Încă o dată, aceste cuvinte sunt inspirate, căci se deslușește limpede în ele ceea ce este în puterea omului separat de ceea ce nu aparține decât lui Dumnezeu. În această declarație, prea puțin gândită, nu există nici un cuvânt care să nu-l recomande pe rege francezilor.

Ar fi de dorit ca acest neam violent, care nu știe să se întoarcă la adevăr decât după ce a dus greșeala până la capăt, să vrea, în sfârșit, să vadă un adevăr foarte palpabil; aceasta pentru că este naiv și victimă a unui mic număr de oameni, care se așază între el și suveranul ei legitim, de la care nu poate aștepta decât binefaceri. Să luăm cea mai rea situație. *Regele va lăsa să cadă spada justiției asupra câtorva paricizi; îi va pedepsi prin umiliri pe câțiva nobili care au displăcut.* Ei și? Ce-ți pasă ție, plugar de treabă, meșteșugar harnic, cetățean liniștit, oricine ai fi, căruia cerul i-a rânduit mediocritatea și fericirea? Gândește-te, așadar, că tu formezi, împreună cu semenii tăi, aproape întreaga națiune, și că poporul tot nu îndură toate relele anarhiei decât pentru că o mână de netrebnici îl face să-i fie frică de regele lui, de care ei se tem.

Nici un popor nu va fi lăsat vreodată să-i scape un prilej mai bun, dacă va continua să-l respingă pe regele său, deoarece se expune la a fi dominat cu forța, în loc să-l încoroneze el însuși pe suveranul legitim. Cât de mult l-ar prețui regele! Cu câte eforturi de râvnă și iubire ar încerca acesta să răsplătească fidelitatea poporului său! Întotdeauna i-ar sta în fața ochilor voința națională, ca să-l însuflețească în săvârșirea faptelor mari, a muncilor sârguincioase pe care regenerarea Franței o cere de la conducătorul țării, iar toate clipele vieții sale ar fi consacrate fericirii francezilor.

Dar dacă ei se încăpățânează să-l respingă pe regele lor, știu oare care le va fi soarta? Francezii astăzi sunt destul de maturi pentru nefericire ca să poată auzi un adevăr crud; în toiul acceselor fanaticei lor libertăți, un observator calculat este adeseori ispitit să strige, ca Tiberius: *O, homines ad servitutem natos!* Există, după cum se știe, mai multe feluri de curaj, și, cu siguranță, francezul nu le are pe toate. Curajos în fața vrăjmașului, el nu este astfel în fața autorității, chiar și a celei mai nedrepte. Nimic nu egalează răbdarea acestui popor, care se consideră *liber*. În cinci ani, a fost silit să accepte trei constituții și guvernul revoluționar. Tiranii se succed, iar poporul ascultă întotdeauna. Nu s-a văzut niciodată izbutind nici măcar una dintre încercările lui de a ieși din nimicnicie. Stăpânii lui au ajuns chiar să-l ucidă, bătându-și joc de el. I-au spus: *Voi credeți că nu vreți legea asta, dar fiți siguri că o vreți. Dacă îndrăzniți să o refuzați, o să tragem în voi cu tunurile, ca să vă pedepsim că nu vreți ceea ce vreți.* Și așa au făcut.

Nu a depins de nimic ca națiunea franceză să nu mai fie sub jugul îngrozitor al lui Robespierre. Desigur, ea se poate *felicita*, dar nu *lăuda* că a scăpat de această tiranie, și nu știu dacă zilele supunerii ei au fost mai rușinoase pentru ea decât cele ale eliberării ei.

Istoria lui 9 thermidor nu este lungă: *câțiva ticăloși au dat morții câțiva ticăloși.*

Fără această ceartă de familie, francezii ar mai geme încă sub sceptrul Comitetului salvării publice.

Și cine știe ce-i mai așteaptă? Au dat asemenea dovezi de răbdare, încât nu mai există nici un fel de degradare de care să nu se poată teme. Este o mare lecție, nu spun pentru poporul

francez care, mai mult decât toate popoarele din lume, își va accepta întotdeauna stăpânii și nu-i va alege niciodată; ci pentru micul număr de buni francezi pe care împrejurările îi vor face influenți, să nu neglijeze nimic pentru a smulge națiunea din aceste schimbări înjositoare, aruncând-o în brațele regelui ei. El este om, fără îndoială, dar nădăjduiește ea oare să fie guvernată de un înger? Este om, dar astăzi este sigur că știe acest lucru, ceea ce înseamnă foarte mult. Dacă voința francezilor l-ar așeza din nou pe tronul părinților lui, s-ar cununa cu națiunea, care ar afla totul în el: bunătatea, dreptatea, iubirea, recunoștința și talente de netăgăduit, maturizate la școala aspră a nefericirii.[1]

Francezii au părut să dea puțină atenție cuvintelor de pace pe care li le-a adresat. Nu i-au lăudat declarația, ba chiar au criticat-o, dar într-o zi îi vor face dreptate, într-o zi, posteritatea va socoti acest text un model de înțelepciune, de sinceritate și de stil regal.

Datoria oricărui bun francez în acest moment este de a acționa fără răgaz pentru a dirija opinia publică în favoarea regelui și a înfățișa toate faptele lui într-o lumină prielnică. Aici, regaliștii trebuie să se examineze cu maximum de severitate și să nu-și facă nici o iluzie. Să spunem că nu sunt francez, nu cunosc nici una dintre intrigi, nu cunosc pe nimeni. Dar presupun că un regalist francez o să spună: „Sunt gata să-mi vărs sângele pentru rege, totuși, fără să mă abat de la credința pe care i-o datorez, nu mă pot împiedica să blamez etc." Îi răspund acestui om că propria-i conștiință îi va spune, fără îndoială, cu un glas mai puternic decât al meu: *„Minți lumea și pe tine însuți; dacă ai fi în stare să-ți sacrifici viața pentru rege, ți-ai sacrifica prejudecățile. De altfel, el nu are nevoie de viața ta, ci de prudența ta, de râvna ta măsurată, de devotamentul tău pasiv, de indulgența ta, chiar (ca să fac toate presupunerile); păstrează-ți viața, cu care nu are ce face în clipa aceasta, și fă-i serviciile de care are nevoie. Crezi, cumva, că aceia care fac zarvă în gazete sunt și cei mai viteji? Cei mediocri pot fi, dimpotrivă, cei mai eficienți și mai sublimi.*

[1] Mă voi referi în capitolul X la interesantul articol al Amnistiei.

Aici nu este vorba de interesele trufiei tale; mulțumește-ți conștiința și pe cel care ți-a dat-o".

Asemenea acelor fire pe care un copil le-ar rupe cu ușurință, dar care, adunate la un loc, formează cablul ce trebuie să suporte ancora unui vas mare, o mulțime de critici neînsemnate pot crea o armată înfricoșătoare. Câte servicii i se pot face regelui Franței combătându-se aceste prejudecăți care se fixează, nu se știe cum, și dăinuie, nu se știe de ce! Oamenii care cred că au vârsta rațiunii oare nu i-au reproșat regelui inactivitatea? Alții nu l-au comparat oare, cu mândrie, cu Henric al IV-lea, făcând observația că, pentru a-și cuceri coroana, acest mare prinț ar fi putut găsi alte arme decât intrigile și declarațiile? Dar, fiindcă suntem pe cale să glumim, de ce nu i se reproșează regelui că a cucerit Germania, asemenea lui Carol cel Mare, ca să trăiască acolo în chip nobil, așteptând ca francezii să binevoiască a asculta glasul rațiunii?

Cât despre partidul mai mult sau mai puțin numeros care țipă din răsputeri împotriva monarhiei și monarhului, în sentimentul care-l însuflețește nu totul este ură, nici vorbă de așa ceva, și se pare că acest sentiment prefăcut merită osteneala de a fi analizat.

Nu există om de spirit în Franța care să nu se disprețuiască, mai mult sau mai puțin. Rușinea națională apasă toate inimile (căci nici un popor nu a fost vreodată mai disprețuit de stăpâni mai vrednici de dispreț); așadar, trebuie să ne consolăm, iar bunii cetățeni o fac în felul lor.

Însă omul ticălos și corupt, străin ideilor elevate, se răzbună pentru abjecția lui trecută și prezentă contemplând, cu voluptate inefabilă caracteristică doar josniciei, spectacolul măreției umilite. Pentru a se înălța în propriii săi ochi, el privește spre regele Franței și e mulțumit de statura sa, comparându-se cu acest colos răsturnat. Treptat, printr-un tur de forță al imaginației sale dereglate, ajunge să considere această mare cădere drept propria-i operă, își acordă sieși întreaga putere a republicii, îl apostrofează pe rege, îl numește cu mândrie *un pretins Ludovic al XVIII-lea*, și, aruncându-și spre monarhie scrierile furibunde, dacă izbutește să înfricoșeze câțiva *șuani*, se ridică, întocmai ca unul dintre eroii lui La Fontaine: *„Așadar, sunt un fulger al războiului!"*

Trebuie să ținem seama și de teama care urlă împotriva regelui, teama ca nu cumva întoarcerea lui să facă să se tragă un glonț mai mult.

Popor francez, nu te lăsa sedus de sofismele interesului particular, ale vanității sau ale laşității. Nu-i mai asculta pe cei care raționează; în Franța se raționează prea mult și *raționamentul alungă rațiunea.* Lasă-te, fără teamă și fără rezervă, în voia instinctului infailibil al conștiinței tale. Vrei să te ridici în propriii tăi ochi? Vrei să dobândeşti dreptul de a te stima? Vrei să faci o faptă de suveran? Recheamă-ți suveranul.

Cu totul străin de Franța, pe care nu am văzut-o niciodată, și neputând aştepta nimic de la regele ei, pe care nu-l voi cunoaşte niciodată, dacă fac greşeli, cel puțin francezii le pot citi fără mânie, ca pe nişte greşeli cu totul dezinteresate.

Dar ce suntem noi, slabe și oarbe ființe umane? Și ce este această lumină tremurătoare pe care o numim *rațiune*? Când am întrunit toate probabilitățile, când am întrebat istoria, am discutat toate îndoielile și toate interesele, încă mai putem să nu cuprindem decât un nor înşelător în locul adevărului. Ce verdict a rostit această mare Ființă, înaintea căreia nu există nimic mare, cu privire la rege, dinastie și la familia lui, la Franța și la Europa? Unde și când se va sfârși zguduirea și prin câte nefericiri mai trebuie să ne cumpărăm liniştea? A răsturnat oare ca să distrugă, sau cruzimile ei sunt fără întoarcere? Vai, un nor întunecat acoperă viitorul, și nici o privire nu poate străpunge întunericul acesta. Însă totul vesteşte că ordinea lucrurilor stabilită în Franța nu poate dăinui și că natura cea de neînfrânt trebuie să readucă monarhia. Aşadar, fie că dorințele noastre se împlinesc, fie că Providența nemiloasă a hotărât altfel, este uimitor și chiar folositor ca, fără să pierdem vreodată din vedere istoria și firea omului, să cercetăm cum se înfăptuiesc aceste mari schimbări și ce rol va putea juca mulțimea într-un eveniment în legătură cu care chiar și data pare îndoielnică.

Capitolul IX

Cum se va înfăptui contrarevoluția, dacă va avea loc?

Când se formulează ipoteza cu privire la contrarevoluție, se face prea adesea greșeala de a se raționa, ca și cum această contrarevoluție trebuie și nu poate să fie decât rezultatul unei deliberări populare. Se spune: *poporul se teme, poporul vrea, poporul nu va fi niciodată de acord, poporului nu-i convine etc.* Ce tristețe! Poporul nu are nici un amestec în revoluții, sau, cel puțin, nu are decât ca unealtă pasivă.

Patru sau cinci persoane, poate, vor da un rege Franței. Scrisori sosite de la Paris vor anunța provinciilor că Franța are un rege, iar provinciile vor striga: *Trăiască regele!* Chiar și la Paris, toți locuitorii, poate cu excepția a vreo douăzeci, vor afla, trezindu-se, că au un rege. *Este oare cu putință?,* vor striga ei. *Așa ceva e tare ciudat! Cine știe pe ce ușă o să intre? Poate că ar fi bine să închiriem din timp locuri la ferestre, fiindcă o să ne sufocăm.* Poporul, dacă se reinstaurează monarhia, nu va decreta reinstaurarea ei, după cum nu a declarat desființarea ei sau înființarea guvernului revoluționar.

Vă rog să meditați asupra acestor reflecții, pe care le recomand îndeosebi celor ce cred că revoluția este cu neputință pentru că prea mulți francezi sunt devotați republicii, iar o schimbare ar face prea multă lume să sufere. *Scilicet is superis labor est!* Desigur se poate concura cu republica pentru obținerea majorității, dar nu are nici o importanță dacă ea obține sau nu majoritatea: entuziasmul și fanatismul nu sunt stări care să dăinuiască. Acest grad de exaltare istovește repede firea omenească, astfel încât, chiar presupunând că un popor, și îndeosebi poporul francez, poate dori ceva un timp îndelungat, cel puțin este sigur că nu ar putea dori cu patimă. Dimpotrivă, accesul de febră istovindu-l, slăbiciunea, apatia, indiferența

urmează întotdeauna marilor sforțări ale entuziasmului. În situația aceasta se află Franța, care nu mai dorește nimic cu pasiune, decât tihna. Chiar dacă am presupune că republica deține majoritatea (ceea ce este, fără îndoială, fals) ce importanță ar avea? Când regele se va înfățișa, cu siguranță că nu se vor număra voturile și nimeni nu se va frământa, în primul rând pentru că și acela care preferă republica monarhiei îi preferă totuși celei dintâi tihna, iar în al doilea rând, pentru că voințele ce se împotrivesc regalității nu se vor putea aduna.

În politică, la fel ca în mecanică, teoriile înșală, dacă nu ținem seamă de calitățile diferite ale materialelor care alcătuiesc *mașinile*. La o primă privire, de pildă, această propoziție pare adevărată: *Consimțământul prealabil al francezilor este necesar pentru reinstaurarea monarhiei*. Totuși, nimic nu este mai fals. Să ieșim din domeniul teoriei și să ne închipuim faptele.

Un curier sosește la Bordeaux, la Nantes, la Lyon etc., aduce vestea că *regele este recunoscut la Paris, că o facțiune oarecare* (numită sau nenumită) *a preluat puterea și a declarat că nu o deține decât în numele regelui, că i s-a trimis un sol suveranului, care este așteptat să sosească fără zăbavă, și că peste tot se arborează cocarda albă.*

Opinia publică află aceste veşti, atribuindu-le o mulțime de împrejurări măreţe. Ce se va petrece? Pentru a avantaja republica, îi acord majoritatea și chiar o unitate de trupe republicane. Aceste trupe, în prima clipă, vor adopta poate o atitudine de răzvrătire, dar chiar în ziua aceea vor vrea să prânzească și vor începe să se desprindă de puterea care nu mai plătește. Fiecare ofițer ce nu se bucură de nici o considerație și simte foarte bine acest lucru, orice s-ar spune, își dă seama limpede că primul care va striga „Trăiască regele" va deveni un personaj important. Amorul propriu îi schițează în chip seducător imaginea unui general al *Majestății sale preacreștine,* strălucind de semne de cinstire și privindu-i de la înălțimea măreției sale pe oamenii care, aflați odinioară la cârma orașului, îl chemau la ordin. Aceste idei sunt atât de simple și de firești, încât nu pot scăpa nimănui: fiecare ofițer simte acest lucru, de unde rezultă că toți se suspectează între ei. Teama și bănuiala duc la reflecție și la răceală. Ostașul care nu

este însufleţit de ofiţerul lui este şi mai descurajat; legătura prin disciplină primeşte o lovitură inexplicabilă, acea lovitură vrăjită care o dezleagă deodată. Unul întoarce privirea spre funcţionarul regal însărcinat cu plăţile, care înaintează, altul profită de prilej şi se duce să-şi vadă familia: oamenii nu mai ştiu nici să comande, nici să asculte, şi nu mai există unitate.

Printre orăşeni se petrece altceva: se duc de colo-colo, se ciocnesc unii de alţii, îşi pun întrebări: fiecare se teme de cel de care are nevoie; îndoiala face să treacă orele, iar minutele sunt hotărâtoare. Pretutindeni, îndrăzneala întâlneşte prudenţa; bătrânului îi lipseşte îndrăzneala, iar tânărului înţelepciunea. Într-o parte sunt primejdii cumplite, în cealaltă o amnistie sigură şi graţieri probabile. De altfel, unde sunt oare mijloacele de împotrivire? Unde sunt conducătorii? În cine să ai încredere? În tihnă nu există primejdie, iar cea mai mică mişcare poate fi o greşeală ireparabilă. Aşadar, trebuie să se aştepte. Se aşteaptă, dar a doua zi se primeşte vestea că o anume cetate şi-a deschis porţile; un motiv în plus să nu se grăbească nimic. În curând se află că ştirea era falsă, însă alte două oraşe, care au crezut-o adevărată, au dat exemplu, crezând că li se dă; s-au supus, şi îl determină şi pe primul, care nu avea de gând aşa ceva. Guvernatorul cetăţii i-a prezentat regelui cheile *bunului său oraş*... Primul ofiţer a avut cinstea să-l primească într-o citadelă a regatului său. Chiar în pragul uşii, regele l-a făcut mareşal al Franţei, un brevet nemuritor i-a acoperit ecusonul *cu flori de crin nenumărate*, iar numele lui este, pe veci, cel mai frumos din Franţa. În fiecare clipă, mişcarea regalistă se consolidează, în curând va deveni irezistibilă. Trăiască regele! strigă iubirea şi credinţa în culmea bucuriei. Trăiască regele! răspunde făţarnicul republican, în culmea groazei. Dar ce contează? Nu se mai aude decât un strigăt. Iar regele este întronat.

Cetăţeni! Iată cum se fac contrarevoluţiile. Întrucât Dumnezeu a păstrat pentru sine înfiinţarea împărăţiilor, el ne avertizează cu privire la aceasta, neîncredinţând niciodată mulţimii alegerea stăpânilor ei. El nu o foloseşte, în aceste mari mişcări care hotărăsc soarta imperiilor, decât ca pe-o unealtă pasivă. Niciodată ea nu obţine ceea ce doreşte, acceptă întotdeauna şi nu alege niciodată. Se poate chiar observa o *prefăcătorie* a Providenţei (să-mi fie îngăduită această

exprimare), şi anume faptul că sforţările poporului de a atinge un ţel sunt tocmai calea pe care ea o foloseşte pentru a-l îndepărta de el. Astfel, după Cezar, poporul roman şi-a ales stăpâni crezând că va combate aristocraţia. Aceasta este imaginea tuturor insurecţiilor populare. În revoluţia franceză, poporul a fost în permanenţă înlănţuit, jignit, sărăcit, mutilat de toate facţiunile, iar acestea, la rândul lor, jucării unele altora, au deviat mereu, în pofida sforţărilor lor, spărgându-se în cele din urmă în reciful care le aştepta.

Dacă vrem să ştim rezultatul probabil al revoluţiei franceze este de ajuns să examinăm în ce scop s-au adunat toate facţiunile: toate au vrut înjosirea şi chiar distrugerea creştinismului, *de unde rezultă* că toate sforţările lor nu vor duce decât la slăvirea creştinismului şi a monarhiei.

Toţi oamenii care au scris istoria sau au meditat asupra ei au admirat această forţă secretă ce-şi bate joc de hotărârile umane îndelung gândite. Era de-ai noştri acel mare căpitan al antichităţii ce o cinstea ca pe o putere inteligentă şi liberă şi nu întreprindea nimic fără să-i ceară ocrotirea.[1]

Însă lucrarea Providenţei străluceşte în modul cel mai uimitor în înfiinţarea şi răsturnarea imperiilor. Nu numai că popoarele nu iau parte la aceste mari mişcări decât ca lemnul şi frânghiile folosite de un maşinist, ci înşişi conducătorii lor nu sunt astfel decât pentru ochii străinilor; de fapt, ei sunt dominaţi, aşa cum domină poporul. Aceşti oameni care, luaţi împreună, par a fi tiranii mulţimii, sunt ei înşişi tiranizaţi de doi sau trei oameni, care sunt şi ei dominaţi de un altul. Iar dacă acest individ unic ar putea şi ar voi să-şi spună taina, s-ar vedea că nici el însuşi nu ştie cum a pus mâna pe putere, că influenţa lui este un mister mai mare pentru sine însuşi decât pentru ceilalţi şi că împrejurările pe care nu le-a putut nici vedea, nici determina, au făcut totul pentru el şi fără el.

Cine i-ar fi spus trufaşului Henric al VI-lea că o slujnică de cabaret îi va smulge sceptrul Franţei? Explicaţiile neghioabe

---

[1] Nihil rerum humanarum sine Deorum numine geri putabat Timoleon; etaque suoe sacellum Automatias contituerat, idque senetissime colebat (Cornelius Nepos, *Vit. Timol.*, cap. IV).

B.C.U. „M. EMINESCU" IA

care s-au dat acestui mare eveniment nu-l despoaie de miraculosul lui şi, cu toate că a fost detronat de două ori, mai întâi prin lipsa, apoi prin prostituarea talentului, a rămas totuşi singurul subiect din istoria Franţei cu adevărat vrednic de muza epică.

Se crede oare că *braţul* care s-a slujit odinioară de o unealtă atât de slabă *s-a scurtat*, şi că supremul conducător al imperiilor va cere părerea francezilor pentru a le da un rege? Nu, el va alege iarăşi, aşa cum a făcut întotdeauna, *pe cel mai slab, pentru a-l înfrânge pe cel mai puternic*. Nu are nevoie de legiuni străine, nu are nevoie de *coaliţie*, şi, întrucât a păstrat integritatea Franţei în pofida sfaturilor şi puterii atâtor prinţi, *care sunt în faţa ochilor lui ca şi cum n-ar fi*, atunci când va veni clipa, va reinstaura monarhia franceză în ciuda duşmanilor ei. Va alunga aceste insecte zgomotoase *pulveris exigui jactu*: regele va veni, va vedea, şi va învinge.

Atunci ne vom mira de nimicnicia absolută a acestor oameni, care păreau atât de puternici. Astăzi se cuvine ca înţelepţii să prevină această judecată şi să fie siguri, mai înainte ca experienţa să o fi dovedit, că stăpânitorii Franţei nu au decât o putere părelnică şi trecătoare, căreia excesul însuşi îi dovedeşte nimicnicia. *Abia sunt sădiţi, abia sunt semănaţi, abia tulpina lor a prins rădăcini în pământ; el suflă peste ele şi le usucă, şi ca pe un fir de pleavă vijelia le mută.*[1]

Aşadar, zadarnic insistă atâţia scriitori asupra neajunsurilor reinstaurării monarhiei: zadarnic îi înfricoşează pe francezi cu privire la urmările unei contrarevoluţii; iar când trag concluzia, în legătură cu aceste neajunsuri, că francezii, ce se tem de ele, nu vor accepta niciodată reinstaurarea monarhiei, ei greşesc foarte tare, căci francezii nu vor delibera defel şi, cine ştie, poate că vor primi un rege din mâna unei femeiuşti.

Nici o naţiune nu îşi poate oferi o guvernare: doar atunci când un drept sau altul există în constituţia[2] ei, iar acest drept este necunoscut sau oprimat, câţiva oameni, ajutaţi de împrejurări, pot înlătura obstacolele şi face astfel încât

---

[1] *Isaia*, 40, 24.

[2] Înţeleg prin aceasta constituţie *firească*, deoarece constituţie *scrisă* nu este decât hârtie.

drepturile poporului să fie recunoscute: puterea omenească nu se întinde mai departe.

În rest, deşi Providenţei nu-i pasă nicidecum cât de mult trebuie să-i coste pe francezi să aibă un rege, este totuşi foarte important să observăm că, desigur, greşesc sau sunt de rea credinţă acei scriitori care-i înfricoşează pe francezi cu relele pe care le-ar aduce reinstaurarea monarhiei.

BCU IASI CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Capitolul X

Cu privire la pretinsele primejdii ale unei contrarevoluții

I

Considerații generale

Este un sofism foarte obișnuit în epoca aceasta să insistăm asupra primejdiilor unei contrarevoluții, pentru a trage concluzia că nu trebuie să ne întoarcem la monarhie.

Un mare număr de lucrări, menite să-i convingă pe francezi să rămână la republică, sunt doar o prezentare a acestei idei. Autorii acestor lucrări insistă asupra relelor ce nu pot fi separate de revoluții, apoi, observând că monarhia nu poate fi reinstaurată în Franța fără o nouă revoluție, ajung la concluzia că trebuie păstrată republica.

Acest uimitor sofism izvorăște fie din teamă, fie din dorința de a înșela, și merită să fie discutat cu atenție.

Cuvintele zămislesc aproape toate erorile. Ne-am obișnuit să dăm numele de *contrarevoluție* oricărei mișcări care trebuie să ucidă revoluția și, întrucât această mișcare va fi potrivnică celeilalte, ar trebui să conchidem exact contrariul.

Nu cumva ne convingem, din întâmplare, că întoarcerea de la boală la sănătate este la fel de anevoioasă ca trecerea de la sănătate la boală? Și că monarhia răsturnată de niște monștri trebuie reinstaurată de semenii acestora? Cei ce folosesc acest sofism îi dau dreptate în adâncul inimii lor! Ei știu prea bine că prietenii religiei și ai monarhiei nu sunt în stare de nici unul dintre abuzurile cu care s-au pătat vrăjmașii acestora; ei știu prea bine că, punând tot răul înainte și ținând seamă de toate slăbiciunile omenirii, partidul asupriților cuprinde de o mie de ori mai multe virtuți decât cel al asupritorilor. Ei știu prea bine că primul nu știe nici să se apere, nici să se răzbune: adesea, chiar și-au bătut joc de el destul de mult pe această temă.

Pentru ca revoluția franceză să se facă, a trebuit ca religia să fie răsturnată, morala batjocorită, toate proprietățile violate și toate crimele săvârșite; pentru această lucrare diavolească a trebuit folosit un număr atât de mare de oameni perverși, încât poate că niciodată nu au acționat împreună atâtea vicii pentru a înfăptui vreun rău oarecare. În schimb, pentru a restabili ordinea, regele va convoca toate virtuțile; va vrea aceasta, fără îndoială, dar, prin însăși firea lucrurilor, va fi silit să o facă. Interesul său cel mai arzător va fi să îmbine dreptatea cu mila; oamenii vrednici de respect vor veni din proprie inițiativă să ocupe posturile în care pot fi de folos, iar religia, împrumutând sceptrul său politicii, îi va da puterile pe care nu le poate obține decât de la această nobilă soră.

Nu mă îndoiesc că o mulțime de oameni vor cere să li se arate temeiul acestor speranțe minunate: dar se crede oare că lumea politică merge la întâmplare, fără a fi organizată, condusă, însuflețită cu aceeași înțelepciune care strălucește în lumea fizică? Mâinile vinovate care răstoarnă un stat produc neapărat sfâșieri dureroase, pentru că nimeni dintre cei ce acționează liber nu se poate împotrivi planurilor Creatorului fără să atragă, în sfera lui de activitate, rele pe măsura atentatului respectiv; și această lege aparține mai mult bunătății Ființei supreme, decât justiției lui.

Însă atunci când omul acționează pentru a restabili ordinea, el se asociază cu autorul ordinii; este favorizat de *natură*, adică de ansamblul lucrurilor secundare care sunt slujitorii divinității. Lucrarea lui are ceva divin, este blândă și totodată imperioasă, nu forțează nimic și nimic nu-i rezistă: orânduind, purifică; pe măsură ce acționează, vedem că încetează îngrijorarea, frământarea neplăcută care este efectul și semnul dezordinii, întocmai cum, sub mâna chirurgului iscusit, trupul care a suferit o luxație este înștiințat, prin încetarea durerii, de punerea osului la loc.

Francezi, cei care v-au încântat și tiranii voștri au clădit ceea ce numesc *libertatea voastră* în zgomotul cântecelor diavolești, al blasfemiilor și ateismului, al țipetelor de moarte și al gemetelor nevinovăției ucise, în lumina incendiilor, pe rămășițele tronului și ale altarelor scăldate în sângele celui mai bun dintre regi și al unei mulțimi nenumărate de alte victime.

fără a ține seamă de moravurile și de credința publică, în toiul tuturor crimelor.

În numele lui Dumnezeu cel mare și cel bun, în urma oamenilor pe care el îi iubește și-i inspiră și sub influența puterii lor creatoare, vă veți întoarce la vechea noastră constituție, iar un rege vă va da singurul lucru pe care ar trebui să-l doriți în chip înțelept: *libertatea prin monarh.*

Prin ce orbire vrednică de plâns vă încăpățânați să luptați din greu împotriva acestei puteri, care vă nimicește toate sforțările ca să vă avertizeze de prezența ei? Nu sunteți neputincioși decât pentru că ați îndrăznit să vă despărțiți de ea și chiar să o mâniați; din clipa în care veți acționa în înțelegere cu ea veți lua parte întrucâtva la natura ei, toate piedicile vor pieri înaintea voastră și o să râdeți de temerile copilărești care vă frământă astăzi. Întrucât toate piesele mașinăriei politice au o tendință firească spre locul ce le este menit, această tendință, care este divină, va înlesni toate eforturile regelui, iar ordinea fiind elementul firesc al omului, veți afla în ea fericirea pe care o căutați zadarnic în dezordine. Revoluția v-a făcut să suferiți pentru că a fost lucrarea tuturor viciilor, iar viciile sunt, pe drept cuvânt, călăii omului. Dintr-un motiv potrivnic, întoarcerea la monarhie, departe de a produce relele de care vă temeți pentru viitor, le va stăvili pe cele ce vă macină astăzi; toate eforturile voastre vor fi pozitive, nu veți distruge decât distrugerea.

Nu mai dați crezare acestor doctrine jalnice care ne-au necinstit secolul și au dus la pierzanie Franța. Ați învățat deja să-i cunoașteți pe cei ce propovăduiesc aceste dogme dăunătoare, însă impresia pe care ei au făcut-o asupra voastră încă nu s-a șters. În toate planurile voastre de creație și de restaurație nu-l uitați decât pe Dumnezeu, ei v-au despărțit de el, și doar printr-un efort de a judeca vă înălțați gândurile până la izvorul de nesecat al oricărei existențe. Nu vreți să vedeți decât omul, fapta lui atât de slabă, de subordonată, de mărginită, voința lui atât de coruptă, de nehotărâtă; iar existența unei cauze superioare nu mai este pentru voi decât teorie. Cu toate acestea, ea vă hărțuiește, vă înconjoară; o atingeți și întregul univers v-o vestește. Când vi se spune că fără ea nu ați avea putere decât pentru a distruge, nu vi se spun vorbe goale, ci un adevăr

practic, bazat pe o experienţă de secole şi pe cunoaşterea firii omeneşti. Citiţi istoria, nu veţi găsi nici o creaţie politică, dar ce spun?, nu veţi găsi nici o instituţie, indiferent care, oricât de puţină putere şi durată ar avea, care să nu se întemeieze pe o idee divină, nu contează de ce natură ar fi ea, pentru că nu există un sistem religios în întregime fals. Aşadar, nu ne mai vorbiţi despre dificultăţile şi nefericirile care vă îngrijorează, cu privire la urmările a ceea ce voi numiţi *contrarevoluţie.* Toate nefericirile pe care le-aţi îndurat vin chiar de la voi; de ce să nu vă fi rănit pe voi înşivă ruinele clădirii pe care aţi demolat-o? Reconstrucţia este o altă ordine a lucrurilor, trebuie doar să vă întoarceţi la calea care vă poate duce la ea. Nu mergând pe drumul neantului veţi ajunge la creaţie.

Cât de vinovaţi sunt scriitorii aceia înşelători şi laşi, care îşi îngăduie să înfricoşeze poporul cu sperietoarea falsă numită *contrarevoluţie!* Şi care, deşi sunt de acord că revoluţia a fost un flagel îngrozitor, susţin totuşi că este cu neputinţă să te mai întorci. Nu s-ar spune oare că relele revoluţiei s-au terminat şi că francezii au ajuns în port? Domnia lui Robespierre a zdrobit în asemenea măsură acest popor, i-a lovit atât de puternic imaginaţia, încât consideră suportabilă şi aproape fericită orice stare de lucruri în timpul căreia nu se omoară fără contenire. În timpul zelului terorismului, străinii observau că toate scrisorile din Franţa care descriau scenele îngrozitoare ale acestei epoci crude se încheiau cu aceste cuvinte: *„Acum suntem liniştiţi"*, cu alte cuvinte, *călăii se odihnesc, îşi refac puterile; până atunci, totul merge bine.* Acest sentiment a supravieţuit regimului infernal care l-a zămislit. Francezul, împietrit de groază şi descurajat de erorile politicii externe, s-a închis într-un egoism, care nu-i mai îngăduie să se vadă decât pe sine însuşi, locul şi clipa în care există: se asasinează într-o sută de locuri în Franţa, dar nu are importanţă, nu el a fost jefuit sau masacrat, iar dacă unul dintre atentatele acestea a fost săvârşit pe strada lui, lângă casa lui, tot aşa, ce importanţă are? Momentul a trecut, *totul este liniştit*: o să-şi mai pună un rând de zăvoare şi nu se va mai gândi la aceasta; într-un cuvânt, orice francez este destul de fericit în ziua în care nu este ucis.

În acest timp, legile sunt fără vlagă, guvernul îşi recunoaşte neputinţa de a le pune în practică, crimele cele mai

ticăloase se înmulțesc peste tot, demonul revoluționar ridică mândru capul, constituția nu este decât o pânză de păianjen, iar puterea își îngăduie crime îngrozitoare. Căsătoria nu mai este decât o prostituție legală, nu mai există autoritate părintească, nici spaimă față de crimă, nici aziluri pentru nevoiași. Sinuciderea hidoasă îi dezvăluie ocârmuirii disperarea nefericiților care-o învinuiesc. Poporul se demoralizează în modul cel mai înfricoșător, iar abolirea cultului, alături de lipsa totală de educație publică, îi pregătește Franței o generație la care e de ajuns să te gândești ca să te cutremuri.

Optimiști lași ce sunteți! Așadar, iată ordinea lucrurilor pe care vă temeți să o vedeți schimbându-se! Ieșiți din nefericita voastră letargie! În loc să-i arătați poporului relele închipuite care trebuie să rezulte dintr-o schimbare, folosiți-vă însușirile pentru a-l face să dorească șocul blând și purificator care îl va aduce înapoi pe rege pe tron și ordinea în Franța.

Oameni grijulii ce sunteți, arătați-ne relele acestea atât de cumplite cu care sunteți amenințați pentru a vi se stârni sila față de monarhie. Nu vedeți că instituțiile voastre republicane nu au rădăcini și că sunt doar *așezate* pe pământul vostru, în timp ce precedentele erau *plantate* aici. A fost nevoie de o secure pentru ca acestea să fie răsturnate; celelalte vor ceda în fața unei simple adieri și nu vor lăsa urme. Fără îndoială, nu este același lucru să-i ridici unui președinte cu tocă demnitatea ereditară care era o proprietate, sau să dai jos din jilțul lui un judecător temporar, care nu deține o demnitate. Revoluția a adus multă suferință, pentru că a încălcat pe neașteptate și dur toate proprietățile, toate prejudecățile și toate obiceiurile, pentru că orice tiranie plebeiană fiind, prin firea ei, violentă, insultătoare și nemiloasă, cea care a înfăptuit revoluția franceză trebuie să fi exacerbat la culme caracteristica aceasta, deoarece universul nu a văzut niciodată vreo tiranie mai josnică și mai absolută.

Opinia este coarda sensibilă a omului: îl facem să țipe dacă îl rănim în locul acesta. Revoluția a fost atât de dureroasă pentru că ea a călcat în picioare toate opiniile mărețe. Dar chiar dacă restabilirea monarhiei ar provoca unui număr atât de mare de oameni aceleași privațiuni reale, tot ar exista o deosebire uriașă: ea nu ar distruge nici o demnitate, deoarece nu există demnitate în Franța, pentru că nu există nici o suveranitate.

Dar chiar dacă nu am ține seamă decât de privațiunile fizice, deosebirea nu ar fi mai puțin izbitoare. Puterea uzurpatoare îi ardea de vii pe cei nevinovați, regele îi va ierta pe vinovați; ea desființa proprietățile legitime, el va medita cu privire la proprietățile nelegitime. Ea şî-a luat ca deviză: *Diruit, aedificat, mutat quadrata rotundis* şi, după şapte ani de eforturi, nu a putut încă să organizeze o şcoală primară sau o serbare câmpenească şi chiar partizanii ei îşi bat joc de legile, de funcțiile, de instituțiile, de sărbătorile şi chiar de veşmintele ei, în timp ce regele, clădind pe o temelie adevărată, nu va bâjbâi. O putere necunoscută îi va îndruma faptele, iar el nu va acționa decât pentru a restaura; şi orice acțiune firească nu face decât răul să sufere.

O altă mare greşeală este să ne închipuim că poporul are ceva de pierdut prin restabilirea monarhiei, pentru că poporul, în răsturnarea generală, nu a câştigat decât în închipuire: *El are dreptul la toate locurile*, se spune; şi ce contează? Este vorba să ştim cât valorează. Aceste locuri, în legătură cu care se face atâta vâlvă, oferite poporului ca o mare cucerire, nu sunt, de fapt, nimic, în judecata morală a opiniei. Cariera militară însăşi, mai onorabilă în Franța decât oricare alta, şi-a pierdut strălucirea: nu mai are măreția opiniei, iar pacea o va coborî şi mai mult. Militarii sunt amenințați cu restabilirea monarhiei, şi nimeni nu este mai interesat decât ei în această privință.

Nimic nu este mai vădit decât nevoia în care se va afla regele de a-i menține în posturile lor, şi de ei va depinde, mai curând sau mai târziu, să schimbe această necesitate de politică în necesitate de afecțiune, de datorie şi de recunoştință. Printr-un complex extraordinar de împrejurări, nu există nimic în ei care să poată şoca opinia cea mai realistă. Nimeni nu are dreptul de a-i disprețui, pentru că ei nu luptă decât pentru Franța: între ei şi rege nu există nici o stavilă de prejudecăți, capabilă să stingherească în datoriile acestuia. Ei sunt francezi, mai presus de orice. Să-şi amintească de Iacob al II-lea, în timpul bătăliei de la Hougue, aplaudând, de pe malul mării, valoarea acelor englezi care îl detronau: se puteau ei îndoi oare că regele era mândru de valoarea lor şi că îi socotește în inima lui apărătorii integrității regatului său? Nu a aplaudat oare, public, această valoare, regretând (trebuia, desigur) *că ea nu se manifestă pentru o cauză mai bună?* Nu i-a felicitat, oare, pe

vitejii din armata lui Condé *pentru că înfrânseseră vrăjmăşii pe care înşelătoria cea mai profundă se străduia de atâta vreme să le alimenteze*?[1] Militarii francezi, după izbânzile lor, nu mai au decât o singură dorinţă: aceea ca suveranitatea legitimă să le justifice caracterul; acum sunt temuţi şi disprețuiţi. Preţul faptelor este cea mai profundă nepăsare, iar concetăţenii lor sunt cei mai indiferenţi oameni din univers faţă de izbânzile armatei: merg până acolo încât urăsc aceste izbânzi, care alimentează dispoziţia războinică a stăpânilor lor. Reinstaurarea monarhiei le va acorda îndată militarilor alt loc în opinia publică, talentele îşi vor redobândi pe parcurs o demnitate reală, o slavă tot mai mare, ce va fi însuşirea războinicilor şi pe care o vor transmite copiilor lor; această slavă curată, această strălucire liniştită vor merita aprecieri favorabile şi excluderea uitării care a urmat eşafodului.

Dacă examinăm problema dintr-un punct de vedere mai general, vom găsi că monarhia este, fără tăgadă, guvernarea care acordă un maximum de distincţie unui număr mai mare de persoane. Suveranitatea, în acest gen de guvernare, are destulă strălucire pentru a transmite o parte din ea, cu gradaţiile necesare, unei mulţimi de factori pe care-i distinge mai mult sau mai puţin. În republică, suveranitatea nu este defel palpabilă, ca în monarhie; este o făptură pur morală, iar măreţia ei nu se poate comunica; de aceea, funcţiile nu înseamnă nimic în republici, în afara oraşelor în care îşi are reşedinţa ocârmuirea, şi nu înseamnă nimic decât atunci când sunt ocupate de membrii guvernului. Atunci omul este cel care cinsteşte funcţia, şi nu funcţia este cea care-l cinsteşte pe om; acesta nu străluceşte ca *factor*, ci ca *parte* a suveranului.

Se poate vedea, în provinciile care se supun unor republici, că funcţiunile (cu excepţia celor rezervate membrilor familiei suveranului) îi înalţă foarte puţin pe oameni în opinia semenilor lor, şi nu înseamnă aproape nimic în opinia publică, pentru că republica, prin natura ei, este guvernarea care acordă cele mai multe drepturi celui mai mic număr de oameni care

---

[1] Scrisoarea adresată de rege prinţului de Condé, la 3 ianuarie 1797, tipărită în toate documentele publice.

sunt denumiți *suverani*, și îi lipsește de cele mai multe pe toți ceilalți, care se numesc *supuși*.

Cu cât republica se va apropia mai mult de democrația pură, cu atât această observație va fi mai izbitoare.

Să ne amintim de mulțimea uriașă de funcțiuni (chiar făcând abstracție de toate locurile ocupate prin abuzuri), pe care fosta guvernare a Franței o înfățișa ambiției universale. Clerul secular și regulat, spada, roba, finanțele, administrația etc., câte uși deschise tuturor talentelor și ambițiilor de tot felul. Câte gradații incalculabile de distincții personale! Din acest număr nesfârșit de locuri, dreptul nu-l socotea pe nici unul deasupra pretențiilor simplului cetățean:[1] ba existau chiar foarte multe care erau proprietăți prețioase, ce făceau cu adevărat din proprietar un *om de seamă*, și nu aparțineau decât stării a treia.

Faptul că primele locuri erau mai greu accesibile pentru simplul cetățean reprezenta ceva lesne de înțeles. Este prea multă agitație în stat și prea puțină subordonare, când *toți* pot pretinde *totul*. Ordinea cere că, în general, funcțiile să fie treptate, întocmai ca starea cetățenilor, iar talentele, uneori chiar simpla protecție, să coboare barierele care despart diferitele clase. Astfel, va fi emulație fără umilință și mișcare fără distrugere; distincția determinată de o funcție nu este produsă, după cum se spune, decât prin dificultatea, mai mică sau mai mare, de a ajunge la ea.

Dacă se obiectează că aceste distincții sunt rele, se schimbă situația problemei, dar eu spun: dacă funcțiile voastre nu-i înalță pe cei ce le stăpânesc, nu vă lăudați că le dați tuturor, pentru că nu le dați nimic. Dacă, dimpotrivă, funcțiile sunt și trebuie să fie distincții, repet ceea ce nici un om de bună credință nu va putea tăgădui, că monarhia este guvernarea care, doar prin sarcini și independent de noblețe, *distinge* un număr mai mare de oameni de restul concetățenilor lor.

De altfel, nu trebuie să ne lăsăm înșelați de această realitate ireală, care nu există decât în cuvinte. Ostașul care are privilegiul

---

[1] Faimoasa lege care excludea starea a treia de la efectuarea serviciului militar nu putea fi îndeplinită; era doar o stângăcie ministerială, despre care patima a vorbit ca despre o lege fundamentală.

de a-i vorbi ofițerului său pe un ton de o familiaritate grosolană nu este egalul lui din această pricină.

Aristocrația locurilor, care nu putea fi zărită la început, în frământarea generală, începe să se formeze; însăşi nobilimea îşi reia influența indestructibilă. Trupele de uscat şi de mare se află deja, în parte, sub comanda unor nobili sau a unor elevi pe care vechiul regim îi înnobilase, incluzându-i într-o profesie nobilă. Ba chiar republica a obținut prin ei cele mai mari succese. Dacă gingăşia, nefericită poate, a nobilimii franceze nu ar fi îndepărtat-o pe aceasta de Franța, ea ar comanda deja peste tot, şi este ceva destul de obişnuit să auzim spunându-se că *dacă nobilimea ar fi vrut, i s-ar fi dat toate funcțiile.* Desigur, în momentul în care scriu (4 ianuarie 1797), republica ar vrea să-i aibă pe corăbii pe nobilii măcelăriți la Quiberon.

Aşadar, poporul sau masa de cetățeni nu au nimic de pierdut, dimpotrivă, are totul de câştigat prin restabilirea monarhiei, folositoare şi chiar ereditare, în locul funcțiilor trecătoare şi lipsite de demnitate pe care le dă republica.

Nu am insistat asupra retribuțiilor acordate în funcție de posturi, pentru că este cunoscut că republica nu plătește deloc sau plătește prost. Ea nu a produs decât averi scandaloase; doar viciul s-a îmbogățit în slujba ei.

Voi încheia acest articol cu observații care dovedesc limpede, după cum mi se pare, că primejdia pe care o văd unii în contrarevoluție se află tocmai în întârzierea acestei mari schimbări.

Familia Bourbon nu poate fi atinsă de şefii republicii, ea există, drepturile ei sunt vizibile, iar tăcerea ei vorbeşte, poate, mai limpede decât toate manifestele posibile.

Este un adevăr care sare în ochi că Republica Franceză, chiar de când pare să-şi fi îmblânzit maximele, nu poate avea aliați adevărați. Prin firea ei, este vrăjmaşa tuturor guvernărilor, tinde să le distrugă pe toate, astfel că toate au interes să o distrugă.

Fără îndoială că politica îi poate da aliați republicii[1], dar aceste alianțe sunt împotriva firii, sau, dacă vreți, *Franța* are aliați, dar Republica Franceză nu are.

---

[1] *Scimus, et hanc veniam petimusque damusque vicissim;*
Sed non ut placidis coeant immitia, non ut
Serpentes avibus geminentur, tigribus agni.
Este tot ce pot spune mai bine unele cabinete Europei, care le întreabă.

Prieteni și vrăjmașii se vor înțelege întotdeauna pentru a da un rege Franței. Se citează adesea succesul revoluției engleze în secolul trecut, dar ce deosebire! În Anglia, monarhia nu a fost răsturnată, doar monarhul a dispărut, pentru a face loc altuia. Sângele Stuarților înșiși era pe tron și de la el își deținea dreptul noul rege. Regele era un prinț înzestrat cu toată puterea casei sale și a relațiilor ei de familie. Guvernarea Angliei nu avea nimic primejdios pentru alții: era o monarhie ca înainte de revoluție; totuși, a lipsit foarte puțin ca Iacob al II-lea să rămână cu sceptrul. Dacă ar fi avut ceva mai mult noroc, sau doar puțin mai multă iscusință, nu i-ar fi scăpat ei, cu toate că Anglia a avut un rege, cu toate că prejudecățile religioase se uneau cu cele politice pentru a-l exclude pe pretendent, deși doar situația acestui regat l-a ferit împotriva unei invazii, totuși primejdia unei a doua revoluții a amenințat Anglia până la jumătatea acestui secol. Totul a depins, după cum se știe, de bătălia de la Culloden.

În Franța, dimpotrivă, guvernul nu este monarhie, este chiar dușmanul tuturor monarhiilor înconjurătoare; nu un prinț comandă, iar dacă statul ar fi atacat vreodată, nu este probabil ca rudele străine ale pentarhilor să ridice trupe pentru a le apăra. Franța se va afla, așadar, într-o primejdie obișnuită de război civil ce va avea două cauze permanente, pentru că va trebui să se teamă necontenit de drepturile justificate ale Bourbonilor sau de politica îndrăzneață a celorlalte puteri, care ar profita de împrejurări. Atâta timp cât tronul Franței va fi ocupat de suveranul legitim, nici un prinț din univers nu se poate gândi să-l ocupe, dar atâta timp cât este vacant, toate ambițiile regale pot râvni la el și se pot ciocni. De altfel, puterea este la îndemâna tuturor de când se tăvălește în pulbere. Guvernarea legală exclude nenumărate proiecte, dar sub o stăpânire nelegitimă nu există planuri himerice, toate pasiunile se dezlănțuie și toate au speranțe întemeiate. Lașii care-l resping pe rege de frica războiului civil pregătesc de fapt acest război. Tocmai pentru că doresc nebunește *liniștea și constituția*, nu o să aibă nici liniște, nici constituție. Nu există siguranță desăvârșită pentru Franța, în starea în care se află. Doar regele, regele legitim, ridicând de pe tron sceptrul lui

Carol cel Mare, poate stinge sau dezarma toate urile, poate înşela toate planurile sinistre, poate rândui ambiţiile rânduindu-i pe oameni, poate linişti minţile înfierbântate şi crea deodată în jurul puterii acea magică incintă care este adevăratul păzitor al acesteia.

Mai există o reflecţie care trebuie să fie necontenit prezentă în faţa ochilor acelor francezi ce fac parte dintre autorităţile actuale şi sunt puşi de poziţia lor în situaţia de a influenţa reinstaurarea monarhiei. Cei mai vrednici de stimă dintre aceşti oameni nu trebuie să uite că, mai curând sau mai târziu, vor fi târâţi prin forţa lucrurilor, că timpul fuge, iar gloria le scapă. Cea de care se pot bucura este o glorie prin comparaţie: au stăvilit măcelurile, au încercat să şteargă lacrimile naţiunii şi strălucesc pentru că au urmat celor mai mari ticăloşi care au murdărit vreodată globul acesta; dar când o sută de cauze unite vor fi restabilit tronul, *amnistia*, în toată puterea cuvântului, va fi a lor, iar numele lor, obscure pentru totdeauna, vor rămâne învăluite în uitare. Aşadar, să nu piardă niciodată din vedere aureola nemuritoare care trebuie să înconjoare numele restauratorilor monarhiei. Întrucât orice insurecţie a poporului împotriva nobililor nu duce niciodată decât la crearea unor noi nobili, se vede cum se vor forma aceste noi rase pe care împrejurările se vor grăbi să le facă vestite şi care, încă din leagăn, vor putea pretinde totul.

II

Despre bunurile naţionale

Francezii sunt speriaţi cu restituirea bunurilor naţionale; regele este învinuit că nu a îndrăznit să abordeze, în declaraţiile lui, această problemă delicată. Unei mari părţi a naţiunii i s-ar putea spune: şi ce vă pasă? Şi poate că nu ar fi un răspuns rău. Însă, pentru a nu părea că evităm dificultăţile, este mai bine să observăm că interesul vădit al Franţei, în general, faţă de bunurile naţionale, şi interesul celor ce au dobândit aceste bunuri, îndeosebi, se potriveşte cu restabilirea monarhiei. Hoţia înfăptuită faţă de aceste bunuri uimeşte chiar şi

conştiinţa cea mai nesimţitoare. Nimeni nu crede în legitimitatea acestor achiziţii şi chiar şi acela ce rosteşte cel mai elocvent fraze sforăitoare pe această temă, în sensul legislaţiei actuale, se grăbeşte să revândă pentru a-şi asigura câştigul. Nimeni nu îndrăzneşte să se bucure pe deplin şi, cu cât minţile se vor linişti mai mult, cu atât mai puţin oamenii vor îndrăzni să cheltuiască din aceste fonduri. Clădirile se vor dărăpăna, şi multă vreme, lumea nu va îndrăzni să construiască altele noi; creditele vor fi slabe, capitalul Franţei va scădea în mare măsură. Există deja mult rău de acest fel, iar cei care au putut reflecta asupra abuzurilor decretelor trebuie să înţeleagă ce înseamnă un decret aruncat asupra unei treimi din cel mai puternic regat al Europei.

Foarte adesea, în cadrul corpului legislativ s-au schiţat tablouri emoţionante ale stării de plâns a acestor bunuri. Răul va spori mereu, până când conştiinţa publică nu va mai avea nici o îndoială cu privire la trăinicia acestor achiziţii, dar ce ochi poate zări această epocă?

Neţinând seama decât de posesori, prima primejdie pentru ei vine de la guvern. Să nu ne înşelăm, lui nu-i este egal de unde ia: cel mai nedrept guvern pe care ni-l putem închipui nu va cere decât să-şi umple sacii, făcându-şi cât mai puţin vrăjmaşi cu putinţă. Dar se ştie în ce condiţii au dobândit cumpărătorii aceste bunuri, se ştie ce speculă neruşinată s-a făcut cu ele. Viciul iniţial şi care apoi a continuat al achiziţionării este veşnic, după toate părerile. Astfel, guvernul francez nu se poate să nu ştie că extorcându-i pe aceşti achizitori, va avea opinia publică de partea lui şi că nu va fi nedrept decât pentru ei. De altfel, în guvernările populare, chiar legitime, nedreptatea nu cunoaşte ruşinea. Ne putem da seama cum va fi în Franţa, unde guvernul, schimbător ca şi persoanele şi lipsit de identitate, nu acceptă niciodată să revină asupra propriei lui lucrări, răsturnând ceea ce este înfăptuit.

El va da, aşadar, peste bunurile naţionale de îndată ce va putea. Bazându-se pe conştiinţa şi, ceea ce nu trebuie să uităm, pe invidia tuturor celor ce nu posedă, îi va chinui pe posesori fie prin noi vânzări, modificate cumva, fie prin apeluri generale pe deasupra preţurilor, fie prin impozite extraordinare; într-un cuvânt, aceştia nu vor fi niciodată liniştiţi.

Dar totul este stabil sub o guvernare stabilă, astfel încât chiar şi pe cei ce dobândesc bunuri naţionale îi interesează ca monarhia să fie restabilită, ca să ştie la ce să se aştepte. În mod cu totul nepotrivit, regele a fost învinovăţit că nu s-a exprimat limpede asupra acestui subiect în declaraţia sa, dar nu o putea face decât dacă ar fi dat dovadă de o uriaşă nesăbuinţă. La timpul potrivit, o lege în această privinţă nu va fi o ispravă deosebită a legislaţiei.

Dar trebuie să ne amintim aici ceea ce am spus în capitolul precedent: gusturile unei categorii de indivizi sau ale alteia nu vor opri contrarevoluţia. Tot ce vreau să dovedesc este că pentru ei contează ca puţinii oameni care pot influenţa acest mare eveniment să nu aştepte ca abuzurile adunate ale anarhiei să-l facă inevitabil şi să-l aducă deodată, căci cu cât regele va fi mai necesar, cu atât soarta tuturor celor ce au câştigat la revoluţie trebuie să fie mai aspră.

III
Despre răzbunări

Altă sperietoare de care se slujesc unii pentru a-i face pe francezi să se teamă de întoarcerea regelui lor o reprezintă răzbunările de care această întoarcere trebuie să fie însoţită.

Această obiecţie, ca şi celelalte, este făcută îndeosebi de oameni de spirit care nu cred în ea; totuşi este bine să discutăm în favoarea oamenilor cinstiţi, care o cred întemeiată.

Unii scriitori regalişti au respins ca pe o insultă această dorinţă de răzbunare de care este bănuit partidul lor. Unul singur va vorbi pentru toţi: îl citez pentru plăcerea mea şi pentru cea a cititorilor mei. Nu voi fi învinuit că-l aleg dintre regalişti, privindu-mă în oglindă.

„Sub o putere nelegitimă ne putem teme de cele mai groaznice răzbunări, căci cine ar avea dreptul de a le reprima? Victima nu poate invoca în sprijinul ei autoritatea unor legi care nu există şi a unui guvern care nu este decât rezultatul crimei şi al uzurpării.

Cu totul altfel se petrec lucrurile cu o guvernare aşezată pe baze sacre, vechi, legitime. Ea are dreptul să înăbuşe cele mai

îndreptățite răzbunări și să pedepsească pe loc, cu spada legii, pe cel ce se lasă mai mult în voia firii decât în cea a îndatoririlor.

Doar o guvernare legitimă are dreptul de a proclama amnistia și mijloacele de a face să fie respectată.

S-a demonstrat că și cel mai desăvârșit, cel mai pur dintre regaliști, cel mai grav jignit în părinții, în proprietățile lui, trebuie pedepsit cu moartea, sub o guvernare legitimă, dacă îndrăznește să răzbune el însuși insultele pe care le-a îndurat, când regele i-a poruncit să ierte.

Așadar, amnistia poate fi cu siguranță acordată și respectată cu strictețe sub o guvernare întemeiată pe legile noastre.

Fără îndoială că ar fi lesne să discutăm până unde poate extinde dreptul regelui o amnistie. Excepțiile pe care le prescrie prima dintre îndatoririle lui sunt foarte evidente. Tot ce a fost pătat cu sângele lui Ludovic al XVI-lea nu poate nădăjdui milă decât de la Dumnezeu, dar apoi, cine ar îndrăzni să traseze cu mâna sigură hotarele la care trebuie să se oprească amnistia și clemența regelui? Inima și pana mea refuză și ele aceasta. Dacă îndrăznește cineva vreodată să scrie despre un asemenea subiect, fără îndoială că va fi acel om unic poate, dacă există, care nu a căzut niciodată în greșeală, în decursul acestei cumplite revoluții, și a cărui inimă, la fel de curată ca și purtarea, nu a avut niciodată nevoie de milă."[1]

Rațiunea și sentimentul nu s-ar putea exprima cu mai multă noblețe. Ar trebui deplâns omul care nu ar recunoaște în acest text accentul convingerii.

La zece luni după ce s-au scris cele de mai sus, regele a rostit în declarația sa acest cuvânt atât de cunoscut și de vrednic de a fi menționat: *Cine ar îndrăzni să se răzbune, când regele iartă?*

El nu i-a exceptat de la amnistie decât pe cei care au votat moartea lui Ludovic al XVI-lea, pe colaboratori, pe uneltele directe și imediate ale supliciului său, și pe membrii tribunalului revoluționar care le-au trimis la eșafod pe regină și

---

[1] *Observations sur la conduite des puissances coalisées*, de dl. conte d'Antraigues; Cuvânt înainte, p. XXXIV și urm.

pe doamna Elisabeta. Încercând chiar să restrângă anatema față de primii, atât cât îi îngăduiau conștiința și onoarea lui, nu i-a socotit paricizi pe cei care puteau crede *că nu s-au amestecat cu ucigașii lui Ludovic al XVI-lea decât pentru a-l salva.*

Chiar și față de *acești monștri, pe care posteritatea nu-i va pomeni decât cu un sentiment de groază*, regele s-a mulțumit să spună, cu tot atâta măsură cât și dreptate, că *Franța întreagă cheamă asupra capetelor lor sabia dreptății.*

Prin această frază, el nu este privat de dreptul de a acorda iertare cuiva anume: cei vinovați trebuie să vadă ce ar putea pune în balanță pentru a le cumpăni crima. Monk[1] s-a slujit de Ingolsby pentru a-l aresta pe Lambert[2]. Se poate face mai bine decât a făcut Ingolsby.

Voi remarca, în plus, fără să intenționez să reduc groaza îndreptățită pe care o inspiră ucigașii lui Ludovic al XVI-lea, că, după opinia justiției divine, nu sunt toți la fel de vinovați. În plan moral, ca și în plan fizic, puterea de agitație depinde de masele ce se agită. Cei șaptezeci de judecători ai lui Carol I erau mult mai stăpâni pe ei înșiși decât judecătorii lui Ludovic al XVI-lea. Printre aceștia au fost, desigur, vinovați cu voie, pe care nu-i putem urî de-ajuns; dar acești mari vinovați cunoscuseră arta de a stârni o asemenea groază și făcuseră asupra firilor mai slabe o impresie atât de puternică, încât nu mă îndoiesc că mai mulți deputați au fost lipsiți de o parte a liberului lor arbitru. Este greu să ne formăm o idee limpede cu privire la delirul de nedefinit și supranatural care a pus stăpânire pe

---

[1] Monk, George, duce de Albermarle (1608–1670), general și om politic englez. Inițial partizan al lui Carol I, a fost silit să treacă de partea parlamentarilor, pentru care a luptat, obținând victorii. La moartea lui Cromwell a reinstaurat regalitatea, după ce l-a convins pe Carol al II-lea să facă declarația de la Breda (1660), prin care acesta a dat amnistia și a acceptat revendicările parlamentare (n.tr.)

[2] Lambert, John (1619–1664), general englez. I-a înfrânt pe regaliști la Bradford și pe scoțieni la Preston (1648), cucerind orașul Edinburg. A acționat astfel încât Cromwell să obțină protectoratul (1653), dar s-a împotrivit ca acesta să primească titlul de rege, ceea ce a dus la răcirea relațiilor dintre ei. Înfrânt de Monk, a fost condamnat la închisoare pe viață. (n.tr.)

adunare în epoca în care a fost judecat Ludovic al XVI-lea. Sunt convins că mai mulți dintre vinovați, amintindu-și de această epocă funestă, cred că au avut un vis urât, că nu le vine să creadă ceea ce au făcut și că își explică lor înșile propriile acțiuni mai puțin decât le putem noi explica.

Acești vinovați, supărați și mirați că sunt astfel, ar trebui să încerce să se împace cu ei înșiși.

În plus, aceasta nu-i privește decât pe ei, pentru că națiunea ar fi vrednică de dispreț dacă ar socoti drept un neajuns al contrarevoluției pedepsirea unor astfel de oameni, dar pentru cei care ar avea slăbiciunea aceasta, se poate observa că Providența a și început să-i pedepsească pe vinovați: peste șaizeci de regicizi, dintre cei mai vinovați, au pierit de moarte violentă. Alții voi pieri, fără îndoială, sau vor părăsi Europa mai înainte ca Franța să aibă un rege; foarte puțini vor cădea în mâinile justiției.

Francezii, pe deplin liniștiți în legătură cu răzbunările judiciare, trebuie să fie la fel în ceea ce privește răzbunările particulare: ei au primit în această privință asigurările cele mai solemne, au cuvântul regelui lor, nu le este îngăduit să se teamă.

Dar, întrucât trebuie să te adresezi tuturor minților și să previi toate obiecțiile, să răspunzi chiar și celor ce nu cred în onoare și în credință, trebuie dovedit că răzbunările personale nu sunt cu putință.

Suveranul cel mai puternic nu are decât două brațe, el nu este puternic decât prin instrumentele pe care le folosește și pe care i le impune opinia publică. Dar, cu toate că este vădit că regele, după restaurarea presupusă, nu va căuta decât să ierte, să punem răul înainte, emițând o ipoteză cu totul opusă. Cum ar proceda oare dacă ar vrea să aducă la îndeplinire răzbunări arbitrare? Armata franceză, așa cum o cunoaștem, va fi oare un instrument destul de suplu în mărimile lui? Neștiinței și releicredințe le place să și-l închipuie pe viitorul rege ca pe un Ludovic al XIV-lea care, la fel ca Jupiter al lui Homer, nu avea decât să încrunte sprânceana ca să zguduie Franța. Abia îndrăznim să dovedim cât de falsă este această presupunere. Puterea suveranității este morală, zadarnic poruncește aceasta, dacă puterea nu este pentru ea, și trebuie să o stăpânești pe deplin ca să abuzezi de ea. Regele Franței, care va urca pe

tronul strămoşilor lui, cu siguranţă nu va avea poftă să înceapă săvârşind abuzuri, şi, chiar dacă ar avea, ar fi zadarnic, pentru că nu ar fi destul de puternic pentru a o satisface. Atingând de fruntea regală, boneta roşie a făcut să piară urmele uleiului sfinţit, vraja s-a rupt, îndelungi profanări au distrus imperiul divin al prejudecăţilor naţionale şi multă vreme de acum înainte, în timp ce raţiunea rece va încovoia trupurile, spiritele vor rămâne în picioare. Unii par să se teamă ca noul rege al Franţei să nu-şi pedepsească vrăjmaşii, nefericitul. Dar va putea oare doar să-şi răsplătească prietenii?[1]

Francezii au, aşadar, două garanţii infailibile împotriva pretinselor răzbunări cu care sunt înfricoşaţi: interesul regelui şi neputinţa lui.[2]

Întoarcerea emigranţilor le mai oferă încă adversarilor monarhiei un subiect nesecat de temeri imaginare şi este important să explicăm această opinie.

Primul lucru ce trebuie remarcat este acela că există propuneri sincere, al căror adevăr este valabil într-o epocă; toate acestea sunt, de obicei, îndelung repetate după ce timpul le-a făcut să devină false sau chiar caraghioase. Partidul ataşat revoluţiei se putea teme de întoarcerea celor emigraţi, la puţin timp după legea care i-a proscris; nu afirm totuşi că ei ar fi avut dreptate, dar ce importanţă are? Este o chestiune sterilă, de care ne-am ocupa zadarnic. Problema este să ştim dacă, *în acest moment*, întoarcerea emigranţilor reprezintă ceva primejdios pentru Franţa.

Nobilimea a trimis 284 de deputaţi în aceste state generale de tristă amintire care au săvârşit tot ce am văzut. Cu prilejul unei cercetări efectuate în mai multe cricumscripţii nu s-au

---

[1] Se cunoaşte gluma lui Carol al II-lea cu privire la pleonasmul formulei engleze „Amnistie şi uitare". „Înţeleg, a spus el, amnistie *pentru vrăjmaşii mei* şi uitare *pentru prietenii mei*".

[2] Evenimentele au îndreptăţit toate aceste preziceri de bun simţ. De când lucrarea aceasta s-a încheiat, guvernul francez a publicat documente referitoare la două conspiraţii descoperite, care se judecă într-un mod puţin diferit: una iacobină, cealaltă regalistă. Pe steagul iacobinismului scria: *Moarte tuturor duşmanilor noştri*; iar pe cel al regalismului: *Milă tuturor celor ce nu o vor refuza*. Pentru a împiedica poporul să tragă concluziile, i s-a spus că parlamentul trebuia să anuleze amnistia regală; dar această prostie a depăşit o culme; cu siguranţă că nu va avea viitor.

găsit niciodată mai mult de optzeci de electori pentru un deputat. Nu este cu totul imposibil ca anumite circumscripții să fi prezentat un număr mai mare, dar trebuie să ținem seamă și de indivizii care și-au exprimat opinia în mai mult de o circumscripție.

Dacă ne gândim bine, putem evalua la 25.000 numărul capilor de familii nobile care au fost trimiși ca deputați în statele generale, și înmulțindu-l cu 5, cifră atribuită, după cum se știe, fiecărei familii, vom avea 125 000 de nobili. Să spunem 130 000, ca să punem cât mai mulți dacă scoatem femeile, rămân 65 000. Să-i scădem din numărul acesta: 1. pe nobilii care nu au plecat niciodată; 2. pe cei care s-au întors; 3. pe bătrâni; 4. pe copii; 5. pe cei bolnavi; 6. pe preoți; 7. pe toți cei ce au pierit în război, în torturi sau doar la porunca naturii. Va rămâne un număr ce nu poate fi lesne stabilit cu precizie, dar care, din toate punctele de vedere posibile, nu ar putea stârni îngrijorare în Franța.

Un prinț demn de numele său duce în luptă cel mult 5 000 sau 6 000 de oameni. Această unitate, care nu este nici pe departe alcătuită în întregime din nobili, a dat dovadă de o valoare deosebită luptând sub stindarde străine, dar, dacă o izolăm, dispare. În sfârșit, este limpede că, din punct de vedere militar, emigranții nu înseamnă nimic și nu pot face nimic.

În plus, există un motiv ce se referă, îndeosebi, la spiritul acestei lucrări și care merită să fie prezentat.

În lume nu există întâmplare și chiar, într-un sens secundar, nu există dezordine, deoarece ea este ordonată de o mână suverană, care o supune regulii și o silește să tindă spre țel.

O revoluție nu este decât o mișcare politică ce trebuie să producă un anumit efect într-un timp anumit. Această mișcare își are legile ei și, observându-le cu atenție într-o anumită perioadă de timp, putem emite presupuneri destul de sigure pentru viitor. Iar una dintre legile revoluției franceze este aceea că emigrații nu o pot ataca decât spre nenorocirea lor și sunt cu totul excluși de la orice lucrare ce se înfăptuiește.

De la primele himere ale contrarevoluției până la acțiunea jalnică pe vecie de la Quiberon[1], n-au întreprins nimic care să izbutească și chiar care să nu se fi întors împotriva lor. Nu

numai că nu reuşesc, dar tot ce întreprind poartă pecetea unei asemenea neputinţe şi nimicnicii, încât opinia publică s-a obişnuit, în sfârşit, să-i considere drept nişte oameni ce se încăpăţânează să apere un partid proscris, ceea ce aruncă asupra lor o vrăjmaşie de care până şi prietenii lor îşi dau seama.

Iar această vrăjmăşie îi va mira puţin pe cei ce cred că principala cauză a revoluţiei franceze este decăderea morală a nobilimii.

Domnul de Siant-Pierre a remarcat undeva, în lucrarea sa *Studii despre natură*, că, dacă vom compara chipurile nobililor francezi cu cele ale strămoşilor lor, ale căror trăsături pictura şi sculptura ni le-au transmis, se vede limpede că spiţele acestea au degenerat.

Îl putem crede în această privinţă mai mult decât în legătură cu fuziunile polare şi cu înfăţişarea pământului.

În fiecare stat există un anumit număr de familii pe care le-am putea numi *cosuverane*, chiar în monarhii, deoarece nobilimea, în aceste guvernări, nu este decât o prelungire a suveranităţii. Aceste familii sunt depozitarele focului sacru, care se stinge când ele încetează de a mai fi pure.

Este o problemă să ştim dacă aceste familii, odată stinse, pot fi perfect înlocuite. Cel puţin nu trebuie să credem, dacă vrem să ne exprimăm precis, că suveranii pot *înnobila*.

Există familii noi care se avântă, ca să spunem aşa, în administraţia statului, care se debarasează de egalitate într-un mod uimitor şi se remarcă printre ceilalţi întocmai ca semincerii viguroşi într-un desiş. Suveranii pot ratifica aceste înnobilări fireşti, la atât se mărgineşte puterea lor.

Dacă împiedică prea multe dintre ele, sau dacă îşi îngăduie să facă prea multe prin *deplina lor putere*, acţionează pentru distrugerea statelor lor. Falsa nobilime era una dintre cele mai mari plăgi ale Franţei, iar alte imperii, mai puţin strălucitoare, sunt istovite şi dezonorate din pricina aceasta, şi pândite de alte nenorociri.

---

[1] Capitala cantonului Morbihan, unde, în timpul Convenţiei termidoriene (iunie 1795), au debarcat unităţi de regalişti emigraţi, care au fost înfrânţi de trupele lui Hoche. Peste 700 de regalişti arestaţi au fost împuşcaţi la ordinul Comitetului salvării publice. (n.tr.)

Filosofia modernă, căreia îi place atât de mult să vorbească de *hazard*, vorbeşte îndeosebi de *hazardul naşterii*; este unul dintre textele ei favorite, dar nu există mai mult hazard în această privinţă decât în altele; există familii nobile, după cum există familii suverane.

Omul poate face, oare, un suveran? Cel mult poate sluji ca unealtă pentru a deposeda un suveran şi a da statul lui altui suveran, deja prinţ.[1] De altfel, nu a existat niciodată vreo familie suverană căreia să i se poată atribui o origine plebeiană. Dacă acest fenomen s-ar produce, ar fi o dată importantă în istoria lumii.[2]

Păstrând proporţiile, cu nobilimea se întâmplă întocmai ca şi cu suveranitatea. Fără să intrăm în alte amănunte, să ne mulţumim să observăm că, dacă nobilimea abjură dogmele naţionale, statul este pierdut.[3]

Rolul jucat de câţiva nobili în revoluţia franceză este de o mie de ori, nu spun mai *groaznic*, ci mai *cumplit* decât tot ce s-a văzut în timpul revoluţiei acesteia.

Nu a existat semn mai înfricoşător, mai hotărâtor în legătură cu îngrozitoarea sentinţă rostită cu privire la monarhia franceză.

Vom fi poate întrebaţi ce legătură au aceste greşeli cu cei

---

[1] Însuşi modul în care puterea omenească este folosită în aceste împrejurări este pe deplin potrivit pentru a-l umili. Îndeosebi aici i se pot adresa omului aceste cuvinte ale lui Rousseau: *Arată-mi puterea ta, iar eu o să-ţi arăt slăbiciunea ta.*

[2] Auzim spunându-se destul de adesea că *dacă Richard Cromwell ar fi fost înzestrat cu graiul tatălui său, ar fi făcut astfel încât protectoratul să fie ereditar în familia lui.* Este foarte bine spus!

[3] Un savant italian a făcut o remarcă neobişnuită. După ce observă că nobilimea este păstrătoarea firească şi întrucâtva depozitara religiei naţionale şi că această caracteristică este tot mai impresionantă pe măsură ce înaintăm spre obârşia naţiunilor şi lucrurilor, el adăugă: *Talchè dee esser un grad segno che vada a finire una nazione ove i mobili disprezzano la religione natia* (Vico, Principi di Scienza nuova, cart. II).

Când sacerdoţiul este membru politic al statului, iar înaltele lui demnităţi sunt ocupate, în general, de marea nobilime, rezultă cea mai puternică şi mai trainică dintre toate constituţiile cu putinţă. Astfel, filosofismul, care este dizolvantul universal, îşi îndeplineşte lucrarea capitală asupra monarhiei franceze.

emigrați, care le urăsc. Răspund că indivizii care compun națiunile, familiile și chiar organele politice sunt solidari, acesta este un fapt. În al doilea rând, răspund că principiile suferințelor nobilimii emigrate sunt cu mult anterioare emigrării. Deosebirea pe care o observăm între unii și alții dintre nobilii francezi nu este, în ochii lui Dumnezeu, decât o deosebire de longitudine și latitudine: nu ești ceea ce trebuie să fii pentru că ești aici sau dincolo, *și nu toți cei care spun Doamne! Doamne! vor intra în împărăție.* Oamenii nu pot judeca decât după exterior, dar un nobil oarecare de la Coblenz ar putea să învinovățească mai mult decât un altul, din partea stângă a adunării numite *constituante*. În sfârșit, nobilimea franceză nu trebuie să se învinovățească decât pe sine însăși de toate nefecirile ei, iar când va fi temeinic convinsă de aceasta, va fi făcut un mare pas înainte. Excepțiile, mai mult sau mai puțin numeroase, sunt vrednice de respectul universului, însă nu se poate vorbi decât în general. Astăzi, nobilimea nefericită (care poate să treacă doar printr-o eclipsă) trebuie să-și plece capul și să se resemneze. Într-o zi, va trebui să îmbrățișeze de bună voie *copii pe care nu i-a purtat la sân*. Până atunci, ea nu trebuie să mai facă eforturi exterioare și ar fi poate chiar de dorit să nu fi fost văzută vreodată într-o atitudine amenințătoare. În orice caz, emigrația a fost o eroare, nu o greșeală: cei mai mulți credeau că dau ascultare onoarei.

Numen abire jubet; prohibent discendre lages.

Dumnezeu trebuia să izbândească.

Ar mai fi multe alte reflecții de făcut în această privință, dar ne mărginim la faptul evident că emigranții nu pot nimic, și chiar putem adăuga că nu înseamnă nimic, pentru că, în fiecare zi, numărul lor scade, în pofida guvernării, în urma acestei legi invariabile a revoluției franceze, care vrea ca totul să se facă în pofida oamenilor și împotriva tuturor probabilităților. Întrucât pe cei ce au emigrat nefericirile i-au făcut mai înțelegători, ei se apropie în fiecare zi de concetățenii lor, acreala piere, și unii și ceilalți încep să-și amintească de o patrie comună, își dau mâna și se recunosc frați, chiar și pe câmpul de bătălie. Ciudatul amalgam pe care-l vedem de câtva timp nu are o cauză vizibilă, deoarece legile sunt aceleași, dar el este totuși real. Astfel, este cert că emigranții nu reprezintă nimic prin

număr, nici prin forță, și că, în curând, nu vor reprezenta nimic nici prin ură.

În ceea ce privește patimile mai trainice ale unui mic număr de oameni, putem omite să ne ocupăm de ele.

Mai există însă o reflecție importantă pe care nu trebuie să o trec sub tăcere. Unii se slujesc de câteva discursuri nesăbuite, scăpate unor tineri aventuroși sau acriți de nefericire, pentru a-i speria pe francezi cu privire la întoarcerea acestor oameni. Pentru a îndrepta toate bănuielile împotriva mea, recunosc că aceste discursuri vestesc într-adevăr intenții foarte ferme: crede oare cineva că aceia care le au sunt în stare să le aducă la îndeplinire după restabilirea monarhiei? S-ar înșela amarnic. Chiar în momentul în care guvernarea legitimă s-ar restabili, acești oameni nu ar avea putere decât pentru a da ascultare. Anarhia necesită răzbunare, ordinea o exclude cu strictețe. Un om care, în clipa aceasta, nu vorbește decât de răzbunare, va fi atunci înconjurat de împrejurări ce-l vor sili să nu vrea decât ceea ce vrea legea, și, în propriul său interes, va fi cetățean pașnic și va lăsa răzbunarea pe seama tribunalelor. Ne lăsăm mereu seduși de același sofism: *un partid a tăiat și a spânzurat când era la putere, așadar partidul potrivnic va tăia și va spânzura, la rândul lui, când se va afla la putere.* Nimic mai fals. În primul rând, acest sofism presupune că, și într-o parte și în cealaltă, există același număr de vicii, ceea ce nu este sigur. Fără a insista prea mult asupra virtuților regaliștilor, sunt sigur, cel puțin, că nu am de partea mea opinia tuturor când voi afirma, simplu, că sunt mai puține în partea republicii. De altfel, prejudecățile singure, despărțite de virtuți, ar garanta Franței că nu poate îndura din partea regaliștilor nimic asemănător cu ceea ce a îndurat din partea vrăjmașilor lor.

Experiența ne-a dat deja un semnal în această privință, pentru a-i liniști pe francezi. Ei au văzut, nu doar o dată, că partidul care a îndurat totul din partea vrăjmașilor săi nu a știut să se răzbune când i-a avut în puterea lui. Puținele răzbunări care au făcut atât de mult zgomot dovedesc același lucru, pentru că s-a văzut că numai refuzul cel mai scandalos de a face dreptate a putut aduce aceste răzbunări, și că nimeni nu și-ar fi făcut dreptate, dacă ocârmuirea ar fi putut sau ar fi vrut să o facă.

În afară de aceasta, este cât se poate de vădit că principalul

interes al regelui ar fi să împiedice răzbunările. Ieşind din răul anarhiei, el nu va vrea să o aducă înapoi, însăşi ideea de violenţă îl va face să se înfioare, iar crima aceasta va fi singura pe care nu va crede că are dreptul să o ierte.

De altfel, Franţa este foarte ostenită de convulsii şi grozăvii, nu mai vrea sânge şi, întrucât opinia publică este destul de puternică în acest moment pentru a impiedica să se manifeste partidul care ar dori aşa ceva, ne putem da seama de puterea ei în epoca în care va avea ocârmuirea de partea ei. După rele atât de îndelungi şi de cumpite, francezii se vor odihni cu încântare în braţele monarhiei. Orice atingere adusă acestei linişti ar fi, într-adevăr, o crimă împotriva naţiunii, pe care tribunalele, poate, nu ar avea timp să o pedepsească.

Motivele de mai sus sunt atât de convingătoare încât nimeni nu se poate înşela în această privinţă; aşadar, să nu ne lăsăm prostiţi de scrierile în care vedem o făţarnică filantropie condamnând grozăviile revoluţiei şi bazându-se pe excesele ei, pentru a stabili necesitatea de a preveni o alta. Ei nu condamnă această revoluţie decât pentru a nu stârni împotriva lor un strigăt universal, dar de fapt o iubesc, îi iubesc pe autorii ei şi rezultatele lor, nu le condamnă decât pe cele de care ea s-ar fi putut lipsi. Nu există nici o scriere dintre acestea în care să nu găsim dovezi evidente că autorii ţin, din înclinaţie, la partidul pe care îl condamnă din pudoare.

Astfel, francezii, înşelaţi mereu, sunt de data aceasta mai înşelaţi ca niciodată: se tem pentru ei, în general, dar nu au de ce să se teamă şi îşi sacrifică fericirea pentru a-i mulţumi pe câţiva ticăloşi.

Dacă teoriile cele mai limpezi nu-i pot convinge pe francezi, iar ei nu pot fi făcuţi să creadă că Providenţa este păzitoarea ordinei, şi că nu este pe deplin egal să acţionezi împotriva ei sau alături de ea, să judecăm cel puţin ce va face ea prin ceea ce a făcut, iar dacă raţionamentul nu are efect asupra minţii noastre, să credem cel puţin în istorie, care este politică experimentală. În secolul trecut, Anglia a dat aproape acelaşi spectacol ca Franţa în secolul nostru. Acolo, fanatismul libertăţii, încălzit de cel al religiei, a pătruns sufletele mai adânc decât în Franţa, unde cultul libertăţii se sprijină pe neant. De altfel, ce deosebire în caracterul celor două naţiuni şi în cel

al actorilor care au jucat un rol pe cele două scene! Unde este, nu zic un Hambem, ci un Cromwell al Franței? Și totuși, în pofida fanatismului extrem al republicanilor, în pofida hotărârii chibzuite a caracterului național, în ciuda groazei prea îndreptățite a numeroșilor vinovați și îndeosebi a armatei, restabilirea monarhiei a pricinuit oare în Anglia sfâșieri asemănătoare celor zămislite de o revoluție regicidă? Să ni se arate răzbunările cumplite ale regaliștilor. Câțiva regicizi au pierit sub autoritatea legilor, nu au avut loc nici lupte, nici răzbunări deosebite. Întoarcerea regelui nu a fost marcată decât de un strigăt de bucurie, care a răsunat în întreaga Anglie, și toți vrăjmașii s-au îmbrățișat. Regele, mirat de ceea ce vedea, a strigat înduioșat: *„Oare nu din vina mea am fost respins atâta timp de un popor atât de bun?"*. Vestitul Clarendon, martor și istoric integru al acestor evenimente, ne spune că *nu se mai știa unde era poporul acela care săvârșise atâtea excese și-l lipsise un timp atât de îndelungat pe rege de fericirea de a domni peste supuși minunați.*[1]

Adică *poporul* nu mai recunoaște *poporul*. Nu s-ar putea spune mai bine.

Dar de ce depindea această mare schimbare? De nimic, sau, mai bine spus, de nimic vizibil: cu un an mai înainte, nimeni nu o credea cu putință. Nici măcar nu se știe dacă a fost adusă de un regalist, pentru că este insolubilă problema de a ști când a început Monk să slujească monarhia cu bună credință.

Dar oare forțele regaliștilor erau cele care impuneau aceasta partidului potrivnic? Nicidecum: Monk nu avea decât șase mii de oameni, iar republicanii aveau de cinci sau șase ori mai mulți. Ei ocupau toate funcțiile și, din punct de vedere militar, stăpâneau întregul regat. Totuși, Monk nu a trebuit să dea nici o singură bătălie, totul s-a petrecut fără efort și parcă prin minune. La fel se vor petrece lucrurile și în Franța. Întoarcerea la ordine nu poate fi dureroasă, pentru că o să fie firească și înlesnită de o putere tainică, a cărei acțiune este pe deplin creatoare. Se va vedea tocmai contrariul celor de până acum. În locul zguduirilor violente, al sfâșierilor dureroase, al

[1] Hume, *op. cit.*, vol. X, cap. LXXII.

acestor veşnice oscilări întristătoare, o anumită stabilitate, o tihnă indescriptibilă, o mulţime universală vor vesti prezenţa suveranităţii. Nu vor fi zguduiri, violenţe, nici torturi, cu excepţia celor pe care adevărata naţiune le va aproba: crima însăşi şi uzurpările vor fi tratate cu o suveranitate măsurată, cu o justiţie calmă care nu aparţine decât puterii legitime. Regele va atinge rănile statului cu o mână sfioasă şi părintească. În sfârşit, aici este marele adevăr de care francezii nu se pot pătrunde îndeajuns: reinstaurarea monarhiei, care se numeşte *contrarevoluţie*, nu va fi defel o *revoluţie contrară*, ci *contrariul revoluţiei*.

BCU IAŞI/CENTRAL UNIVERSITY

Capitolul XI

Fragment din *Istoria Revoluției Franceze*, de David Hume[1]

Eadem mutata resurgo

Parlamentul lung[2] a declarat, printr-un jurământ solemn, că nu poate fi dizolvat (p. 181). Pentru a-şi asigura puterea, el acționa fără contenire asupra minții poporului: fie încingea spiritele prin urări şi sentimente înşelătoare adresate suveranului (p. 176), fie făcea să i se trimită din toate colțurile regatului petiții în sensul revoluției (p. 133). Abuzul de presă ajunsese la culme, numeroase cluburi făceau din toate părțile un zgomot asurzitor, fanatismul îşi avea limba lui anume; era un jargon nou, născocit de mânia şi fățărnicia timpului (p. 131). Mania universală consta în a rosti invective împotriva vechilor abuzuri (p. 129). Toate vechile instituții au fost desființate una după alta (p. 125, 188). Proiectul de lege al parlamentului britanic cu privire la *Selfdeniance* şi *New-model* au dezorganizat cu totul armata şi i-au dat o nouă formă şi o nouă compoziție, care au silit o mulțime de foşti ofițeri să refuze brevetele (p. 13). Toate crimele erau puse pe seama regaliştilor (p. 148), iar arta de a înşela poporul şi de a-l înfricoşa a fost dusă până acolo, încât s-a izbutit a-l face să creadă că regaliştii minaseră Tamisa (p. 177). Nu mai vrem rege! Nu mai vrem nobilime! Egalitate universală! Acesta era strigătul general (p. 87). Însă în mijlocul frământărilor populare se deosebea grupul exagerat al *Independenților*, care, în cele din urmă, a

---

[1] Citez ediția engleză de la Basel, publicată în 12 volume de editorul Legrand, în 1789.

[2] Denumirea celui de al 5-lea Parlament (Long Parlament, 1640–1660), convocat de Carol I. Epurat şi dizolvat de Cromwell (1648), convocat din nou la moartea acestuia şi silit de Monk să se autodizolve (n.tr.).

înlănțuit parlamentul lung.

Împotriva unei asemenea furtuni, bunătatea regelui era zadarnică. Înseși concesiile făcute poporului său erau ponegrite ca fiind săvârșite cu rea-credință (p. 186).

Prin aceste preliminării pregătiseră răzvrătiții pierzania lui Carol I, dar un simplu asasinat nu le-ar fi îndeplinit intențiile, iar crima nu ar fi fost națională, rușinea și primejdia nu i-ar fi lovit decât pe ucigași. Așadar, trebuia născocit un plan, universul trebuia uimit printr-o procedură nemaiauzită, totul trebuia înveșmântat cu o aparență de justiție, iar cruzimea acoperită de îndrăzneală. Într-un cuvânt, era necesar ca, fanatizând poporul cu noțiunile unei egalități desăvârșite, să-și asigure ascultarea din partea celor mulți și să formeze treptat o coaliție generală împotriva monarhiei (vol. X, p. 91).

Distrugerea monarhiei a fost preliminariul morții regelui. De fapt, acest prinț a fost detronat și constituția engleză a fost schimbată (în 1648) prin proiectul de lege al parlamentului privind refuzul acestuia de a-i prezenta urări suveranului, proiect care l-a despărțit pe rege de constituție.

În scurtă vreme, calomniile cele mai atroce și mai caraghioase au fost răspândite pe seama regelui, pentru a ucide respectul ce reprezintă protecția tronurilor. Răzvrătiții nu au uitat nimic pentru a-l ponegri; l-au învinuit că a predat cetăți vrăjmașilor Angliei și că a făcut să curgă sângele supușilor săi. Prin calomnie se pregăteau pentru violență (p. 94).

În perioada când regele a fost închis la castelul Carisborne, uzurpatorii puterii s-au străduit să îngrămădească asupra capului acestui prinț nefericit răutăți de tot felul. I-au luat slujitorii, nu i s-a îngăduit să comunice cu prietenii; nu-i erau îngăduite tovărășia nimănui și nici o distracție pentru a-și alina tristețea gândurilor. Se aștepta în orice clipă să fie asasinat, otrăvit,[1] pentru că nu-i trecea prin minte că va fi judecat (p. 59 și 95).

În timp ce regele suferea cumplit în închisoare, parlamentul poruncea să se publice afirmația că suveranul se simte foarte bine acolo și că e într-o dispoziție foarte bună (*ibidem*)[1].

---

[1] Aceasta era și părerea lui Ludovic al XVI-lea. Vedeți *Elogiul* său istoric.

Marea sursă a mângâierilor pe care le afla regele în toiul nenorocirilor ce-l copleşeau era, fără îndoială, religia. Acest prinţ nu avea în el nimic dur sau auster, nimic care să-i inspire vreun resentiment împotriva vrăjmaşilor săi, sau care l-ar fi putut îngrijora cu privire la viitor. În timp ce în jurul său toate aveau o înfăţişare duşmănoasă, iar familia, rudele, prietenii lui erau departe de el sau în neputinţă de a-i fi de folos, el se arunca încrezător în braţele marii Fiinţe a cărei putere pătrunde şi sprijină universul şi ale cărei pedepse, primite cu pietate şi resemnare, îi păreau regelui chezăşiile cele mai sigure ale unei nesfârşite răsplăţi (p. 95 şi 96).

Oamenii legii s-au purtat rău în această împrejurare. Bradshaw, care era de această profesie, nu a roşit prezidând tribunalul ce l-a osândit pe rege, iar Cook s-a constituit parte publică pentru popor (p. 123). Tribunalul a fost compus din ofiţeri ai armatei răsculate, din membri ai Camerei inferioare şi din burghezi din Londra. Aproape toţi erau de condiţie joasă.

Carol nu se îndoia că va muri, ştia că un rege este rareori detronat fără să piară, dar credea că va fi mai degrabă asasinat, decât judecat în chip solem (p. 122).

În închisoare era deja detronat: îl lipsiseră de fastul rangului său, iar cei din preajma lui primiseră ordin să nu-i arate nici un respect (p. 122). În scurtă vreme, s-a deprins să îndure necuviinţele şi chiar obrăzniciile acestor oameni, aşa cum îndurase şi celelalte nefericiri ale sale (p. 123.)

Judecătorii regelui se intitulau *reprezentanţi ai poporului* (p. 124). Ai poporului... principiu unic al oricărei puteri legitime (p. 127), iar actul de acuzare spunea că *abuzând de puterea limitată ce-i fusese încredinţată, încercase în chip viclean şi ticălos să instaureze o putere nemărginită şi tiranică pe ruinele libertăţii.*

După citirea actului, preşedintele i-a spus regelui că *poate vorbi.* În răspunsurile sale, Carol a arătat multă prezenţă de spirit şi forţă sufletească (p. 125). Şi toată lumea este de acord că purtarea lui în această ultimă scenă a vieţii îi cinsteşte

---

[1] Ne amintim că într-un ziar al lui Condorcet a putut fi citit un text despre pofta zdravănă de mâncare a regelui, la întoarcerea lui de la Varennes.

memoria (p. 127). Hotărât şi curajos, el a arătat în toate răspunsurile date maximum de limpezime, de corectitudine a gândirii şi a exprimării (p. 128). A fost mereu calm, mereu egal, iar puterea nedreaptă exercitată asupra lui nu l-a putut face să depăşească limitele moderaţiei. Sufletul lui, fără să se forţeze şi să se prefacă, părea a fi în dispoziţia obişnuită, contemplând cu dispreţ silinţele nedreptăţii şi ale răutăţii oamenilor (p. 128).

În general, poporul a rămas în tăcerea care este rezultatul marilor pasiuni stăpânite, dar ostaşii, frământaţi de inspite de tot felul, au ajuns în cele din urmă la un fel de turbare şi socoteau un titlu de glorie crima îngrozitoare cu care se pătau (p. 130).

Regelui i s-a acordat un răgaz de trei zile până la execuţie. L-a petrecut în tihnă, consacrându-l, în mai mare parte, lecturii şi rugăciunii. I s-a îngăduit să-şi vadă familia, care a primit de la el sfaturi minunate şi mari semne de afecţiune (p. 130). În nopţile dinaintea execuţiei a dormit liniştit. În dimineaţa zilei fatale s-a trezit foarte devreme şi s-a îmbrăcat cu multă grijă. Un preot, înzestrat cu firea blândă şi virtuţile trainice care-l deosebeau pe rege, l-a asistat pe acesta în ultimele clipe (p. 132).

Eşafodul a fost ridicat anume în faţa palatului pentru a arăta într-un mod mai impresionant izbânda dobândită de justiţia poporului asupra maiestăţii regale. Când regele a urcat pe eşafod, s-a pomenit înconjurat de o forţă armată atât de mare, încât nu şi-a putut face iluzii că este auzit de popor, astfel că a fost silit să adreseze ultimele cuvinte puţinelor persoane ce se aflau lângă el. I-a iertat pe vrăjmaşi, nu a învinovăţit pe nimeni, a adresat urări poporului său. *„Sire,* i-a spus prelatul ce-l asista, *încă un pas! E anevoios, dar scurt, şi trebuie să vă conducă în cer.* – *Mă duc,* i-a răspuns regele, *să schimb o coroană pieritoare cu o coroană nepieritoare şi cu o fericire veşnică".*

O singură lovitură i-a despărţit capul de trup. Călăul l-a arătat, şiroind de sânge, poporului, şi a strigat tare: *„Iată capul unui trădător!"* (p. 132 şi 133).

Acest prinţ merită mai degrabă titlul de *bun*, decât cel de *mare*. Uneori a adus prejudicii activităţilor economice, dând ascultare, în chip nepotrivit, părerilor unor persoane mai nepricepute decât el. Era mai potrivit să conducă un guvern

normal şi liniştit decât se eludeze sau să respingă asalturile unei adunări populare (p. 136); dar, deşi nu a avut curajul de a acţiona, l-a avut întotdeauna pe cel de a suferi. Spre ghinionul lui, s-a născut în vremuri grele, şi, cu toate că nu a avut destulă iscusinţă pentru a ieşi dintr-o situaţie atât de stânjenitoare, poate fi iertat lesne, întrucât chiar după eveniment, când de obicei ne dăm seama lesne de toate greşelile, este o mare problemă să ştim ce ar fi trebuit să facă (p. 137).

Expus fără ajutor loviturii pasiunilor celor mai pline de ură şi mai neiertătoare, nu a putut săvârşi niciodată nici cea mai mică greşeală fără a atrage asupra sa consecinţele cele mai nefericite, situaţie a cărei dificultate depăşeşte puterile celei mai mari înzestrări (p. 137).

Unii au încercat să semene îndoiala asupra bunei sale credinţe, dar examinarea cea mai scrupuloasă a comportării sale, care astăzi este cunoscută la perfecţie, respinge pe deplin această învinuire. Dimpotrivă, dacă se iau în consideraţie împrejurările deosebit de anevoioase de care s-a văzut înconjurat, dacă i se compară comportarea cu declaraţiile, vom fi siliţi să mărturisim că onoarea şi probitatea formau partea cea mai importantă a firii lui (p. 137).

Moartea regelui a pecetluit distrugerea monarhiei. Ea a fost nimicită de un decret anume al corpului legislativ. A fost gravat un sigiliu naţional, cu legenda: *Anul întâi al libertăţii.* Toate formele s-au schimbat, iar numele regelui a dispărut de peste tot, înlocuit de cele ale reprezentanţilor poporului (p. 142). *Banca regelui* s-a numit *Banca naţională.* Statuia regelui, înălţată la Bursă, a fost răsturnată, iar pe soclu s-au gravat aceste cuvinte: EXIT TIRANNUS REGUM ULTIMUS (p. 143).

Carol, murind, a lăsat poporului său o imagine despre sine (Eikon Vasiliki) într-un text vestit, capodoperă de eleganţă, candoare şi simplitate. Acest text, ce respiră doar evlavie, blândeţe şi omenie, a făcut o profundă impresie asupra oamenilor. Mulţi au mers până acolo încât au socotit că lui trebuie să-i atribuim restabilirea monarhiei (p. 146).

Rareori se întâmplă ca poporul să câştige ceva din revoluţiile care schimbă forma guvernărilor, pentru că noua creaţie, neapărat geloasă şi temătoare, are nevoie, pentru a se susţine, de

mai multă apărare şi severitate decât cea veche (p. 100).

Niciodată adevărul acestei observaţii nu s-a făcut simţit mai tare decât cu acest prilej. Frazele pompoase împotriva câtorva abuzuri în administrarea justiţiei şi finanţelor răsculaseră poporul şi, ca preţ al izbânzii pe care a dobândit-o asupra monarhiei, s-a trezit încărcat cu o mulţime de biruri, necunoscute până atunci. Guvernul abia dacă îşi dădea osteneala de a se îmbodobi cu un dram de justiţie şi de libertate. Toate funcţiile au fost încredinţate plebei cele mai josnice, care astfel se pomenea înălţată mai presus de tot ce respectase până atunci. Făţarnicii se dedau la nedreptăţi de tot felul, sub masca religiei (p. 100). Ei solicitau împrumuturi silite de la toţi cei pe care îi declarau suspecţi. Niciodată nu văzuse Anglia o ocârmuire mai aspră şi mai arbitrară decât aceea a patronilor libertăţii (p. 112 şi 113).

Întâiul act al parlamentului lung fusese un jurământ prin care el declara că nu poate fi dizolvat (p. 181).

Confuzia generală care îi urmă morţii regelui rezulta în egală măsură din spiritul de inovaţie, care era boala zilei, cât şi din distrugerea vechilor puteri. Fiecare voia să-şi facă republica lui, fiecare avea planuri şi voia să-i facă pe concetăţenii săi să le adopte, cu forţa sau prin convingere, dar aceste planuri nu erau decât himere străine de experienţă, ce nu se recomandau mulţimii decât prin jargonul la modă şi elocvenţe plebee (p. 147). *Egalizatorii* respingeau orice fel de dependenţă şi de subordonare[1]. O anumită sectă aştepta împărăţia de o mie de ani[2]; *antinomiştii* susţineau că obligaţiile monarhiei şi ale legii naturii erau suspendate. Un mare partid predica împotriva dijmelor şi abuzurilor preoţilor; ei pretindeau că statul nu trebuie să ocrotească şi să plătească salarii nici unui cult, lăsându-i fiecărui om libertatea de a-l plăti pe cel care-i va conveni mai mult. De altfel, toate religiile erau tolerate, cu excepţia celei catolice. Un alt partid spumega

---

[1] „Vrem o guvernare... în care deosebirile nu se nasc decât din egalitate însăşi, în care cetăţeanul să fie supus magistratului, magistratul poporului, iar poporul justiţiei". Robespierre. (Vezi *Monitorul* din 7 februarie 1794.)

[2] Să nu trecem cu uşurinţă peste această caracteristică de analogie.

împotriva jurisprudenței țării și a profesorilor care o predau și, sub pretextul de a simplifica administrarea justiției, el propunea să se desființeze întregul sistem al legislației, ca fiind prea legată de guvernarea monarhică (p. 148). Republicanii înfocați au abolit numele de botez, înlocuindu-le cu nume extravagante, asemănătoare spiritului revoluției (p. 242). Ei au hotărât că, întrucât căsătoria nu este decât un simplu contract, ea trebuie celebrată înaintea magistraților civili (p. 242). În sfârșit, este o tradiție în Anglia, să împingă fanatismul până acolo încât să suprime cuvântul *împărăție* în predica duminicală, spunând: *Vie republica ta.* În ceea ce privește ideea unei *propagande* după modelul celei a Romei, ea îi aparține lui Cromwell (p. 285).

Republicanii mai puțin fanatici se situau mai presus de toate legile, făgăduielile și jurămintele. Toate legăturile societății slăbiseră, iar pasiunile cele mai primejdioase se înveninau tot mai mult, bazându-se pe maxime speculative și antisociale (p. 148).

Regaliștii, lipsiți de proprietățile lor și alungați din toate funcțiile, vedeau cu groază cum vrăjmașii ticăloși îi zdrobeau cu puterea lor. Ei păstrau, din principiu și din sentiment, cea mai caldă afecțiune față de familia nefericitului monarh, căruia nu conteneau să-i cinstească amintirea și să-i deplângă sfârșitul tragic.

Pe de altă parte, presbiterienii întemeietori ai republicii, a căror influență făcuse mai eficiente armele parlamentului lung, erau indignați să vadă că puterea le scapă și că, în urma trădării sau a mai marii iscusințe a propriilor asociați, pierdeau toate roadele acțiunilor lor din trecut.

Această nemulțumire îi împingea spre partidul regalist, dar fără să-i poată face să se hotărască. Trebuiau să treacă peste numeroase temeri și invidii, până când să se poată ocupa sincer de reinstaurarea unei familii pe care o jigniseră atât de crunt.

După ce îl asasinaseră pe propriul lor rege cu atâtea forme aparente de justiție, dar, de fapt, cu atâta violență și chiar turbare, acești oameni s-au gândit să-și facă un sistem legal de guvernare și au înființat un mare comitet sau consiliu de stat, înzestrat cu putere executivă. Acest comitet comanda forțele terestre și navale, primea toate cererile, punea să fie aplicate legile și pregătea toate problemele care trebuiau supuse

parlamentului (p. 150 şi 151). Administraţia era împărţită între mai multe comitete, care luaseră totul (p. 134) şi nu dădeau niciodată socoteală (pp. 166 şi 167).

Cu toate că uzurpatorii puterii, prin caracterul şi natura instrumentelor pe care le foloseau, erau mult mai potriviţi pentru acţiuni energice decât pentru meditaţii asupra legislaturii (p. 209), adunarea părea să nu se ocupe decât de legislaţia ţării. Dacă i-am fi dat crezare, lucra la un nou plan de reprezentare şi, de îndată ce ar fi terminat constituţia, ar fi înapoiat fără întârziere poporului puterea a cărei sursă era (p. 151).

Până atunci, reprezentanţii poporului au găsit cu cale să extindă legile cu privire la înalta trădare dincolo de limitele stabilite de vechea ocârmuire. Simple discursuri, chiar intenţii, deşi nu s-au manifestat prin nici o faptă exterioară, au purtat numele de *conspiraţie*. A afirma că guvernarea actuală nu era legitimă, a susţine că Adunarea reprezentanţilor sau comitetul exercitau o putere tiranică sau ilegală, a căuta răsturnarea autorităţii lor sau a stârni împotriva lor o răscoală însemna a te face vinovat de înaltă trădare. S-a socotit necesar ca acest comitet să fie învestit cu puterea de a trimite la închisoare, putere de care îl lipsiseră pe rege, şi toate închisorile din Anglia s-au umplut de oameni pe care pasiunile partidului aflat la putere îi înfăţişa drept suspecţi (p. 163).

Era o mare bucurie pentru noii stăpâni să-i despoaie pe seniori de numele moşiilor lor, iar când curajosul Montrose a fost executat în Scoţia, judecătorii nu au omis să-l numească Jacques Graham (p. 180).

În afara impunerilor necunoscute până atunci şi continuate cu asprime, poporul plătea dijmă nouăzeci de mii de lire pe lună pentru întreţinerea armatelor. Sumele uriaşe pe care uzurpatorii puterii le scoteau din averile coroanei, ale clerului şi ale regaliştilor, nu erau de ajuns pentru cheltuielile enorme, sau, după cum se spunea, pentru *distrugerile* săvârşite de parlament şi de creaturile lui (p. 163 şi 164).

Palatele regelui au fost jefuite, iar mobilele vândute la licitaţie; tablourile vândute pe nimic au îmbogăţit toate colecţiile din Europa. Portofolii cu valori care costaseră 50 000 de guinee au fost date cu 300 (p. 388).

Aşa-zişii reprezentanţi ai poporului nu aveau, de fapt, nici

o popularitate. Incapabili de gânduri elevate şi de mari concepţii, nimic nu era mai nepotrivit pentru ei decât rolul de legislatori. Egoişti şi fătarnici, înaintau atât de încet în marea lucrare a constituţiei, încât naţiunea a început să se teamă că au de gând să rămână pe vecie în posturile lor şi să împartă puterea între şaizeci sau şaptezeci de persoane care se intitulau *reprezentanţii Republicii Engleze*. Lăudându-se că repun naţiunea în drepturi, ei încălcau cele mai de preţ drepturi de care se bucuraseră din timpuri imemoriale şi nu îndrăzneau să încredinţeze procesele de uneltire unor tribunale legale, care le-ar fi slujit rău opiniile. Aşadar, au înfiinţat un tribunal extraordinar care primea actele de acuzare venite din partea comitetului (p. 206 şi 207). Acest tribunal era compus din oameni devotaţi partidului aflat la putere, lipsiţi de nume şi caracter, în stare să sacrifice totul pentru siguranţa şi ambiţia lor.

În ceea ce îi priveşte pe regaliştii prinşi cu arma în mână, un consiliu militar îi trimitea la moarte (p. 207).

Facţiunea care pusese mâna pe putere dispunea de o armată puternică; era destul pentru ea, cu toate că nu forma decât o neînsemnată minoritate a naţiunii (p. 149). Astfel este puterea unei guvernări oarecare, odată instalată, încât această republică, deşi întemeiată pe uzurparea cea mai nedreaptă şi mai potrivnică intereselor poporului, avea totuşi puterea de a înrola, în toate provinciile, ostaşi naţionali, care se amestecau cu trupele de linie pentru a combate cu toate forţele partidul regelui (p. 199). Garda naţională din Londra a luptat la Newburg la fel de bine ca vechile bande, în 1643. Ofiţerii îi îndoctrinau pe ostaşi, iar noii republicani mergeau la luptă cântând imnuri fanatice (p. 13).

O armată numeroasă avea dublul efect de a păstra în interior o autoritate despotică şi de a îngrozi naţiunile străine. În aceleaşi mâini se concentra puterea armelor şi cea a banului. Destrămările civile stârniseră geniul militar al naţiunii. Răsturnarea universală produsă de revoluţie le îngăduia unor oameni născuţi în cele mai de jos clase ale societăţii să se ridice în posturi de comandă militară demne de curajul şi de talentele lor, dar de care obârşia obscură i-ar fi ţinut departe în altă ordine a lucrurilor (p. 209). S-a văzut un bărbat de cincizeci de

ani (Blake) trecând pe neașteptate de la serviciul militar în armata de uscat, la marină, și distingându-se acolo în chipul cel mai strălucit (p. 210). În toiul scenelor, când caraghioase, când lamentabile, pe care le oferea guvernul civil, forța militară era condusă cu multă energie, unitar și inteligent, și niciodată nu s-a arătat Anglia atât de redutabilă puterilor străine (p. 248).

Un guvern în întregime militar și despotic este aproape sigur că o să cadă, după câtva timp, într-o stare de lâncezeală și de neputință, dar când urmează imediat unui guvern legitim, poate, în primele clipe, să desfășoare o forță uimitoare, pentru că folosește cu violență mijloacele dobândite prin blândețe. Acesta este spectacolul pe care l-a prezentat Anglia în acea epocă.

Firea blândă și pașnică a ultimilor săi doi regi, starea dificilă a finanțelor și securitatea desăvârșită în care se afla față de vecinii săi o făcuseră neatentă față de politica externă, astfel că pierduse întrucâtva rangul care-i aparținea în sistemul general al Europei, însă guvernul republican i l-a înapoiat deodată (p. 263).

Cu toate că revoluția a costat Anglia valuri de sânge, ea nu a părut niciodată atât de înfricoșătoare vecinilor ei (p. 209) și tuturor națiunilor străine (p. 248). Niciodată în timpul domniilor celor mai drepți și mai curajoși dintre regii săi, ponderea ei în balanța politică nu s-a simțit atât de intens ca sub stăpânirea celor mai violenți și mai odioși uzurpatori (p. 263).

Parlamentul, mândru de succesele lui, credea că nimic nu se putea împotrivi strădaniei armelor sale; cu puterile de rangul al doilea se purta cu cea mai mare trufie, iar pentru jignirile adevărate sau pretinse declara război sau cerea reparații solemne (p. 221).

Acest vestit parlament, care umpluse Europa de zgomotul crimelor și succeselor sale, a fost totuși înlănțuit de un singur om (p. 128), iar națiunile străine nu-și puteau explica în ce mod un popor atât de zurbagiu și de puternic care, pentru a recuceri ceea ce numea *drepturile sale uzurpatoare*, detronase și asasinase un prinț minunat, descendent al unui șir lung de regi, în ce mod, spun, poporul acesta devenise sclavul unui om necunoscut națiunii și al cărui nume abia era rostit în cercul

obscur în care se născuse (p. 236).[1]

Dar această tiranie care asuprea Anglia în interior îi conferea în exterior o considerație de care țara nu se bucurase dinaintea penultimei domnii. Poporul englez părea să se înnobileze prin succesele sale externe, pe măsură ce, la el acasă, se degrada prin jugul pe care îl îndura, iar vanitatea națională, măgulită de rolul important pe care Anglia îl juca în exterior, suferea mai lesne cruzimile și jignirile pe care se vedea silită să le înghită (p. 280, 281).

Se pare că se cuvine să aruncăm o privire asupra stării generale a Europei în acea epocă și să examinăm relațiile Angliei și purtarea ei față de puterile vecine (p. 262).

Richelieu era pe atunci prim-ministru al Franței. El a fost cel care, prin solii săi, a aţâţat în Anglia flacăra răzvrătirii. Apoi, când Curtea din Franța a văzut că materialul care luase foc ardea destul de bine și că incendiul s-a întins mult, nu a mai găsit cu cale să-i asmută pe englezi împotriva suveranului lor, dimpotrivă, s-a oferit să mijlocească între rege și supușii lui și a întreținut cu familia regală exilată relațiile diplomatice prescrise de decență (p. 264).

Totuși, de fapt, Carol nu a aflat nici un sprijin la Paris, ba chiar cei de acolo nu au fost prea risipitori cu politeturile față de el (p. 170, 266).

Regina Angliei, fiica lui Henric al IV-lea, a fost văzută la Paris stând în pat, printre rudele ei, pentru că nu avea lemne de foc să se încălzească (p. 266).

În sfârșit, regele a socotit potrivit să părăsească Franța, ca să evite umilirea de a i se porunci acest lucru (p. 267).

Spania a fost prima putere care a recunoscut republica, deși familia ei regală era înrudită cu cea a Angliei. A trimis un ambasador la Londra și a primit unul din partea parlamentului (p. 268).

Întrucât Suedia era atunci în culmea măreției ei, noua

---

[1] Oamenii care soluționau atunci problemele erau atât de străini de talentele legislației, încât au fabricat în patru zile actul constituțional care l-a pus pe Cromwell în fruntea republicii. *(Ibidem*, p. 245)
Ne putem aminti în legătură cu acest subiect constituția din 1793, *făcută în câteva zile de câțiva tineri*, cum s-a afirmat la Paris, după căderea muncitorilor.

republică a căutat să se alieze cu ea şi a izbutit (p. 263).

Regele Portugaliei a îndrăznit să interzică accesul în porturile sale vaselor amiralului republican, dar în scurtă vreme, înfricoşat de pierderile cumplite ale unei lupte prea inegale, a făcut toate gesturile de supunere imaginabile faţă de mândra republică, iar aceasta a binevoit să reînnoiască vechea alianţă dintre Anglia şi Portugalia.

În Olanda, regele era iubit, cu atât mai mult cu cât era rudă cu casa de Orania, foarte îndrăgită de poporul olandez. De altfel, nefericitul prinţ era deplâns, în măsura în care erau urâţi ucigaşii tatălui său. Totuşi, prezenţa lui Carol, care venise să caute un adăpost în Olanda, stânjenea Statele generale, ce se temeau să se compromită faţă de parlamentul acela atât de înfricoşător prin puterea lui şi atât de norocos în tot de făcea. Era tare primejdios să jigneşti nişte oameni foarte trufaşi, brutali, pripiţi în hotărâri, încât guvernul a socotit necesar să dea o dovadă de respect republicii, înlăturându-l pe rege (p. 169).

Mazarin a mers atunci până acolo încât şi-a folosit toate resursele geniului său suplu şi intrigant pentru a-l fermeca pe uzurpatorul ale cărui mâini erau încă pline de sângele unui rege înrudit de aproape cu familia regală a Franţei. El i-a scris lui Cromwell: *„Îmi pară rău că treburile statului mă împiedică să vin în Anglia să-i prezint personal respectul meu celui mai mare om din lume."* (p. 307).

Cromwell, la rândul său, a mers până acolo încât a tratat de la egal la egal cu regele Franţei, înscriindu-şi numele înaintea celui al lui Ludovic al XIV-lea în copia unui tratat între cele două naţiuni, care a fost trimisă în Franţa (p. 268 - notă).

În sfârşit, prinţul palatin a ajuns să accepte o funcţie ridicolă şi o pensie de opt mii de lire sterline de la aceiaşi oameni care-i uciseseră unchiul (p. 263 - notă).

Acesta era ascendentul republicii în exterior.

În interior, Anglia adăpostea multe persoane care, din principiu, se ataşau puterii momentului şi susţineau guvernul instalat, oricare ar fi fost acesta (p. 239). În fruntea sistemului era vestitul şi virtuosul Blake, care le spunea marinarilor săi: *„Datoria noastră invariabilă este să ne batem pentru patrie, fără să ne pese în mâinile cui se află cârmuirea"* (p. 279).

Împotriva unei ordini a lucrurilor atât de bine stabilite,

regaliştii nu au întreprins decât pseudoîncercări, care s-au întors împotriva lor. Guvernul avea spioni peste tot şi nu era foarte anevoios să descopere planurile unui partid mai cunoscut prin râvna şi credinţa sa decât prin prudenţă şi discreţie (p. 259). Una dintre marile greşeli ale regaliştilor consta în a crede că toţi vrăjmaşii guvernului erau din partidul lor; ei nu vedeau că primii revoluţionari, despuiaţi de putere de o facţiune nouă, nu aveau altă pricină de nemulţumire şi erau şi mai aproape de puterea actuală decât de monarhie, a cărei reinstaurare îi ameninţa cu cele mai cumplite răzbunări (p. 259).

Situaţia acestor nefericiţi, în Anglia, era de plâns. La Londra nu se dorea nimic mai mult decât să aibă loc conspiraţii imprudente, care îndreptăţeau măsurile cele mai tiranice (p. 260).

Regaliştii au fost închişi, li s-a confiscat a zecea parte a averii drept despăgubire acordată republicii pentru cheltuielile pe care i le pricinuiau atacurile vrăjmaşilor ei. Ei nu se puteau răscumpăra decât prin sume mari, iar mulţi au fost condamnaţi la mizerie neagră. Era de ajuns să devii suspect, pentru a fi supus tuturor acestor extorcări (p. 260, 261).

Mai mult de jumătate dintre averile mobile şi imobile, rente şi venituri ale regatului erau sechestrate. Erau impresionante scăpătarea şi tristeţea în care se aflau multe familii, ruinate pentru că îşi făcuseră datoria (p. 66, 67). Starea clerului nu era mai puţin jalnică: mai bine de jumătate dintre membrii acestei tagme ajunseseră cerşetori, fără să fi săvârşit altă crimă decât aceea de a fi arătat credinţă faţă de principiile civile şi religioase garantate de legile sub autoritatea cărora îşi aleseseră starea şi de a fi refuzat să depună un jurământ care îi îngrozea (p. 67).

Regele, care cunoştea situaţia şi starea de spirit, îi avertiza pe regalişti să stea liniştiţi şi să-şi ascundă adevăratele sentimente sub masca republicană (p. 254). În ceea ce îl privea, sărac şi părăsit, rătăcea prin Europa, schimbându-şi adăpostul în funcţie de împrejurări şi consolându-se de nefericirile prezentului cu speranţa unui viitor mai bun (p. 152).

Dar cauza sărmanului monarh îi părea întregii lumi absolut disperată (p. 341), cu atât mai mult cu cât, pentru a-i confirma nefericirile, toate comunele din Anglia au semnat fără şovăire angajamentul solemn de a păstra forma actuală de guvernare

(p. 325)[1]. Prietenii lui fuseseră stângaci în toate acțiunile pe care le întreprinseseră pentru a-l sluji (*ibidem*). Sângele celor mai înflăcărați regaliști cursese pe eșafod, alții, în număr mai mare, își pierduseră curajul în închisori; toți erau sărăciți de confiscări, amenzi, impozite extraordinare. Nimeni nu îndrăznea să se declare regalist, și la o privire superficială, partidul acesta părea atât de puțin numeros, încât dacă națiunea ar fi fost vreodată liberă să aleagă (ceea ce nu părea deloc propabil), era foarte greu de ghicit ce formă de guvernare avea să-și aleagă (p. 342). Dar în toiul acestor împrejurări sinistre, norocul[2], printr-o revenire extraordinară, îi netezea regelui calea spre tron și îl aducea din nou, în pace și în triumf, la rangul strămoșilor lui (p. 342).

Când Monk a început să-și aducă marile planuri la îndeplinire, națiunea căzuse într-o anarhie deplină. Generalul nu avea decât șase mii de oameni, iar forțele care i se puteau opune erau de cinci ori mai puternice. În timp ce se îndrepta spre Londra, elita locuitorilor fiecărei provincii venea după el și îl ruga să binevoiască a fi instrumentul ce va reda națiunii pacea, liniștea și posibilitatea de a se bucura de aceste libertăți ce le aparțineau englezilor prin naștere și de care fuseseră lipsiți vreme atât de îndelungată din cauza unor împrejurări nefericite (p. 352). Se aștepta de la el, îndeosebi, convocarea legală a unui nou parlament (p. 353). Excesele tiraniei și cele ale monarhiei, amintirea trecutului, teama de viitor, toate aceste sentimente întrunite determinaseră partidele să se apropie între ele și să formeze o coaliție tacită între regaliști și presbiterieni. Aceștia erau de acord că merseseră prea departe și lecțiile experienței îi făceau, în sfârșit, să se alăture restului Angliei ca să dorească un rege, singurul leac al atâtor rele (p. 333, 353).[3]

Cu toate acestea, Monk nu avea încă de gând să răspundă dorinței concetățenilor săi (p. 353). Întotdeauna va fi o problemă să știm când anume a vrut el un rege de bună credință

---

[1] În 1695, cu un an înainte de restaurare!!! Mă înclin în fața voinței poporului.

[2] Fără îndoială!

[3] În 1659. Cu patru ani înainte, conform acestui istoric, se înșelau amarnic când își închipuiau că vrăjmașii guvernului sunt prietenii regelui.

(p. 345). Când a ajuns la Londra, în discursul rostit la parlament s-a felicitat pentru că a fost ales de Providență să refacă acest organ (p. 354). A adăugat că actualului parlament îi revine datoria să se pronunțe asupra necesității unei noi convocări și că, dacă se supunea dorințelor națiunii cu privire la acest punct important, era de ajuns, pentru siguranță publică, să fie excluși din noua adunare fanaticii și regaliștii, două specii de oameni făcute pentru a distruge guvernarea sau libertatea (p. 355).

El chiar a slujit parlamentul lung în chip violent (p. 356). Dar, de îndată ce s-a hotărât, în sfârșit, pentru o nouă convocare, întregul regat a fost în culmea bucuriei. Regaliștii și presbiterienii se îmbrățișau și se adunau pentru a-i blestema pe tirani (p. 358). Acestora nu le mai rămâneau decât câțiva oameni disperați (p. 353).[1]

Republicanii hotărâți și, mai cu seamă, judecătorii regelui nu au uitat de ei înșiși cu acest prilej. Ei sau trimișii lor le spuneau ostașilor că toate faptele de vitejie care-i făcuseră să se remarce în fața parlamentului vor fi socotite crime de regaliști, a căror răzbunare va fi cumplită, că nu trebuie să creadă toate făgăduielile solemne de uitare și iertare, că execuția regelui, cele ale câtorva nobili și închiderea celorlalți erau crime de neiertat, după opinia regaliștilor (p. 366).

Însă acordul tuturor partidelor forma un torent popular din cele pe care nimic nu le poate stăvili. Fanaticii înșiși erau dezarmați și, oscilând între disperare și mirare, lăsau să se petreacă ceea ce nu puteau împiedica (p. 363). Națiunea voia cu *nesfârșită ardoare*, deși în tăcere, restabilirea monarhiei (*ibidem*)[2]. Republicanii *care erau încă din epoca aceea stăpânii regatului*[3] au vrut atunci să discute despre *condiții* și să amintească vechi propuneri, dar opinia publică dezaproba aceste convenții cu severanul.Ideea de negocieri și de amânări

---

[1] În 1660; dar în 1655, ei se temeau de restabilirea monarhiei, mai mult decât urau guvernarea stabilită (p. 259).

[2] Dar, cu un an înainte, poporul semna, *fără șovăire*, angajamentul de a păstra republica. Astfel încât nu e nevoie decât de cel mult 365 de zile pentru a schimba, în inima acestui suveran, *ura* sau *indiferența* în *râvnă nesfârșită*.

[3] Fiți foarte atenți!

îi înfricoşa ea singură pe oamenii hărţuiţi de atâtea suferinţe. De altfel, entuziasmul libertăţii, împins la limită, făcuse loc, printr-o mişcare firească, unui spirit general de loialitate şi de subordonare. După concesiile făcute naţiunii de răposatul rege, constituţia engleză părea suficient de consolidată (p. 364).

Parlamentul ale cărui funcţiuni erau pe punctul de a expira făcuse o lege pentru a interzice poporului dreptul de a alege anumite persoane în viitoarea adunare (p. 365), căci simţea prea bine că, în împrejurările actuale, a convoca în mod liber naţiunea însemna a-l rechema pe rege (p. 361). Dar poporului nu i-a păsat de lege şi i-a numit pe deputaţii care i-au convenit (p. 365).

Aceasta era starea de spirit generală când...

Caetera DESIDERANTUR

Post-scriptum

Noua ediție a acestei lucrări[1] se apropia de sfârșit când niște francezi vrednici de o încredere deplină m-au asigurat că lucrarea cu privire la *Dezvoltarea adevăratelor principii*, pe care am citat-o în capitolul VIII, conține maxime pe care regele nu le aprobă.

„Magistrații, îmi spun ei, autori ai cărții în cauză, reduc Statele noastre generale la însușirea de a face plângeri și atribuie parlamentelor dreptul exclusiv de a verifica legile, chiar acelea care au fost date la cererea Statelor generale, ceea ce înseamnă că ei socotesc magistratura mai presus de națiune".

Mărturisesc că nu mi-am dat seama de această greșeală monstruoasă în lucrarea magistraților francezi (pe care nu o mai am la îndemână); ea îmi pare chiar exclusă de câteva pasaje ale acestei cărți, citate la paginile 112 și 113 ale textului meu; și s-a putut vedea în nota de la pagina 118 că lucrarea despre care este vorba a dat naștere unor obiecții de cu totul altă natură.

Dacă, așa cum mi se dau asigurări, autorii s-au abătut de la adevăratele principii cu privire la drepturile legitime ale națiunii franceze, nu m-aș mira ca munca lor, plină, de altfel, de însușiri minunate, să-l fi îngrijorat pe rege, pentru că și persoanele care nu au cinstea de a-l cunoaște știu, mulțumită multor mărturii indiscutabile, că aceste drepturi sfinte nu au apărător mai credincios ca el și că nu l-ar putea jigni mai mult

---

[3] Este a treia în cinci luni, inclusiv contrafacerea franceză care tocmai a apărut. Aceasta a copiat cu conștiinciozitate nenumăratele greșeli ale primei ediții și i-a adăugat altele. (Nota editorului din 1821.)

decât atribuindu-i teorii contrare.

Regret că nu am citit *Dezvoltarea* cu vreun scop sistematic. Despărțit de cărțile mele de multă vreme, silit să le folosesc nu pe cele pe care le căutam, ci pe cele pe care le găseam, ba chiar să citez adeseori din memorie sau după note luate de mult, aveam nevoie de o culegere de acest gen pentru a-mi aduna ideile. Ea mi-a fost indicată, trebuie să o spun, de faptul că era vorbită de rău de vrăjmașii regalității. Dar dacă ea conține greșeli care mi-au scăpat, la dezaprob sincer. Străin tuturor sistemelor, tuturor partidelor, tuturor urilor, prin fire, prin reflecție și poziție, voi fi cu siguranță foarte satisfăcut de oricare cititor ce mă va citi cu intenții la fel de curate ca acelea care mi-au dictat lucrarea.

De altfel, dacă aș vrea să examinez natura diferitelor puteri din care se compunea vechea constituție franceză, dacă aș vrea să urc până la izvorul echivocurilor și să înfățișez idei limpezi cu privire la esența, funcțiunile, drepturile, doleanțele și greșelile parlamentarilor, aș depăși limitele unui *post scriptum* și chiar pe cele ale lucrării mele și aș face, de altfel, un lucru cu totul nefolositor. Dacă națiunea franceză se întoarce la regele ei, așa cum orice prieten al ordinii trebuie să dorească, și dacă are Adunări naționale legale, puterile, oricare ar fi, vor veni firesc să se așeze la locul lor, fără contradicții și fără zguduiri. În toate ipotezele, pretențiile exagerate ale parlamentelor, discuțiile și certurile pe care le-au zămislit, îmi par să aparțină pe deplin istoriei antice.

Eseu
asupra principiului generator al constituţiilor politice şi al altor instituţii omeneşti

BCU IAŞI CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Până când voi, fii ai oamenilor, veți face de ocară slava mea? Până când veți iubi deșertăciunea și veți alerga după minciună?
Ps. 4. 3.

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Prefață

Politica, poate cea mai spinoasă dintre științe, pe măsura dificultății ce se ivește mereu de a discerne ce este stabil sau mișcător în elementele ei, prezintă un fenomen foarte ciudat, în stare să-l facă să tremure pe orice om înțelept, chemat să administreze clasele sociale: faptul că tot ceea ce bunul simț percepe în această știință drept un adevăr evident este, aproape întotdeauna, atunci când vorbește experiența, nu doar fals, ci și dăunător.

Pornind de la bază, dacă nu s-ar fi auzit vreodată vorbindu-se despre guvernare, iar oamenii ar fi chemați să delibereze, de pildă, despre monarhia ereditară sau electivă, ar fi socotit smintit cel ce ar alege-o pe cea dintâi. Argumentele împotriva ei se înfățișează atât de firesc rațiunii, încât nu are rost să le amintim.

Totuși, istoria, care este politică experimentală, demonstrează că monarhia ereditară este guvernarea cea mai stabilă, cea mai fericită, cea mai firească pentru om, iar monarhia electivă, dimpotrivă, este cea mai rea dintre guvernările necunoscute.

În materie de populație, de comerț, de legi prohibitive și de mii de alte subiecte importante, aproape întotdeauna teoria cea mai plauzibilă este contrazisă și anulată de experiență. Să citățm câteva exemple.

Cum să facem ca un stat să devină puternic?

„Trebuie ca, mai presus de orice, să favorizăm populația prin toate mijloacele cu putință." În schimb, orice lege ce tinde direct să favorizeze populația, fără să țină seamă de alte considerente, este rea. Trebuie chiar să încercăm să instaurăm în stat o anumită forță morală, care să tindă a diminua numărul căsătoriilor și a le face mai puțin pripite. Procentul nașterilor față de decese, stabilit de tabele, nu arată, de obicei, decât numărul celor sărmani etc. Economiștii francezi schițaseră

demonstrația acestor adevăruri, iar frumoasa lucrare a domnului Malthus a încheiat-o.

Cum trebuie să prevenim sărăcia și foametea?

„Nimic mai simplu. Trebuie să interzicem exportul de cereale."

Dimpotrivă, trebuie să acordăm o primă celor ce le exportă.

Exemplul și autoritatea Angliei ne-au silit să înghițim acest paradox.

Cum trebuie să susținem schimbul în favoarea unei țări?

„Fără îndoială, trebuie să împiedicăm numerarul să iasă și, în consecință, să veghem prin legi prohibitive drastice ca statul să nu cumpere mai mult decât vinde". Dimpotrivă, nu s-au folosit niciodată aceste mijloace fără a face să scadă schimbul, sau, ceea ce este același lucru, fără a spori datoria națiunii; și niciodată nu se va merge în sens contrar fără a-l face să crească, adică fără a arăta că a sporit creanța națiunii asupra veniturilor ei etc.

Dar observația despre care este vorba revine, cel mai adesea, în ceea ce politica are mai substanțial, mai fundamental, vreau să spun chiar în constituirea imperiilor. Aud spunându-se că filosofii germani au născocit cuvântul *metapolitică*, termen destinat a fi, față de *politică*, ceea ce cuvântul *metafizică* este față de *fizică*. Se pare că această nouă expresie este inventată special pentru a exprima *metafizica politicii*, pentru că există așa ceva, iar știința aceasta merită întreaga atenție a observatorilor.

Un scriitor anonim care se ocupa de speculațiile de acest gen și încerca să sondeze bazele ascunse ale edificiului social se credea îndreptățit, acum aproape douăzeci de ani, să avanseze ca pe niște axiome de netăgăduit următoarele propuneri diametral opuse teoriilor timpului.

1. Nici o constituție nu rezultă dintr-o deliberare: drepturile poporului nu sunt niciodată scrise, sau nu sunt decât ca niște simple declarații ale unor drepturi anterioare, nescrise.

2. Acțiunea umană este limitată la acest gen de cazuri, în asemenea măsură încât oamenii care acționează nu sunt decât niște împrejurări.

3. Drepturile propriu-zise ale popoarelor pornesc aproape

întotdeauna de la concesia făcută de suverani, şi atunci ele pot dăinui istoric, dar drepturile suveranului şi ale aristocraţiei nu au nici dată, nici autori cunoscuţi.

4. Aceste concesii înseşi au fost precedate întotdeauna de o stare de lucruri care le-a făcut necesare şi nu depindea de suveran.

5. Cu toate că legile scrise nu sunt niciodată decât declaraţii cu privire la drepturi anterioare, este greu de crezut că toate aceste drepturi ar putea fi scrise.

6. Cu cât se scrie mai mult, cu atât instituţia este mai slabă.

7. Nici o naţiune nu îşi poate acorda libertatea dacă nu o are,[1] influenţa umană neîntinzându-se dincolo de dezvoltarea drepturilor existente.

8. Legislatorii propriu-zişi sunt oameni extraordinari, care nu aparţin poate decât lumii antice şi epocii de tinereţe a naţiunilor.

9. Aceşti legislatori, chiar cu puterea lor minunată, nu au făcut niciodată decât să adune elemente preexistente şi au acţionat întotdeauna în numele divinităţii.

10. Libertatea, într-un sens, este un dar al regilor, pentru că aproape toate naţiunile libere au fost constituite de către regi.[2]

11. Nu a existat niciodată o naţiune liberă care să nu aibă în alcătuirea ei firească germeni de libertate tot atât de vechi ca ea însăşi, şi niciodată o naţiune nu a încercat eficient să dezvolte prin legile ei fundamentale scrise alte drepturi decât cele ce existau în alcătuirea ei firească.

12. O adunare oarecare de oameni nu poate alcătui o

---

[1] Machiavelli este chemat aici ca martor: „Un populo uso a vivere sotto un principe, se per qualche accidente diventa libero, ceri dificolta mantiene la liberta", *op. cit.*, I, cap. XVI.

[2] De lucrul acesta trebuie să se ţină seamă cu multă grijă în monarhiile moderne. Întrucât toate libertăţile legitime şi sfinte de acest fel trebuie să pornească de la suveran, tot ceea ce îi este smuls cu forţa este lovit de anatemă. *A scrie o lege*, spunea cu îndreptăţire Demostene, *nu înseamnă nimic: totul este să o faci dorită* (Olint. III). Dar dacă acest lucru este adevărat în ceea ce-l priveşte pe suveran faţă de popor, ce vom spune de o *naţiune*, adică, pentru a folosi termenii cei mai blânzi, de o mână de înfierbântaţi născocitori de teorii care ar propune o constituţie unui suveran legitim, aşa cum s-ar propune o capitulare unui general asediat? Toate acestea ar fi indecente, absurde şi, îndeosebi, nule.

națiune. Ba chiar o încercare de acest gen trebuie socotită printre faptele nebunești cele mai memorabile.[1]

Se pare că din 1796, data primei ediții a cărții pe care o citim,[2] nu s-a petrecut în lume nimic care l-ar fi putut face pe autor să se căiască de teoria sa. Dimpotrivă, credem că, în acest moment, ar fi poate folositor să o dezvoltăm pe deplin și să o urmăm în toate consecințele ei, printre care una dintre cele mai importante este, fără îndoială, cea care se găsește enunțată în aceşti termeni în capitolul X al aceleiași lucrări.

Omul nu poate juca rolul unui suveran. Cel mult poate sluji drept unealtă pentru a-l deposeda pe un suveran și a-i preda statul altui suveran, care este deja prinț... De altfel, nu a existat niciodată vreo familie suverană căreia să i se poată atribui o origine plebeiană. Dacă acest fenomen s-ar produce, ar fi o dată importantă în istoria lumii.[3]

Putem medita asupra acestei teze pe care *cenzura divină* a aprobat-o într-un mod destul de solemn. Dar cine știe dacă ușurința ignorată a epocii noastre nu va spune cu seriozitate: *Dacă ar fi vrut, ar mai fi încă în locul lui?*, așa cum mai repetă, după două secole: *Dacă Richard Cromwell ar fi avut geniul tatălui său, ar fi instaurat protectoratul în familia lui*, ceea ce însemna a spune: *Dacă această familie nu ar fi încetat să domnească, ar mai domni încă.*

Este scris: *„Prin mine împărățesc împărații!"*[4] Nu este o frază bisericească, o metaforă de predicator, ci adevărul literal, simplu și palpabil. este o lege a lumii politice. Dumnezeu *îi face* pe regi, la propriu. El pregătește rasele regale, le coace în mijlocul unui nor care le ascunde obârșia. Apoi, ele se ivesc *încoronate de slavă și de cinste*, își ocupă locul și iată cel mai mare semn al legitimității lor.

Aceasta pentru că ele înaintează parcă prin ele însele, fără

---

[1] Tot Machiavelli este citat aici: „E necessario che una sia quello che dia il modo e della cui mente dipenda qualunque simile ordinazione". *op. cit.*, cartea I, cap. IV.

[2] *Considerații asupra Franței*, cap. IV.

[3] *Ibidem*, cap. X, 3.

[4] „Per me Reges regnant" (Pilde, VIII, 15)

vreo violență, pe de o parte, și fără prea multă gândire, pe de altă parte: este un fel de liniște magnifică, deloc lesne de exprimat. *Uzurparea legitimă* mi-ar părea expresia potrivită (de n-ar fi prea îndrăzneață) pentru a caracteriza obârșii pe care timpul se grăbește să le confirme.

Așadar, să nu ne lăsăm înșelați de cele mai frumoase aparențe umane. Oare cine a adunat mai multe decât personajul extraordinar de a cărui prăbușire încă mai vuiește întreaga Europă? S-a mai văzut oare vreodată o suveranitate în aparență atât de consolidată, atâtea mijloace adunate la un loc, un om mai puternic, mai activ, mai înfricoșător? Multă vreme l-am văzut călcând în picioare douăzeci de neamuri mute și înghețate de spaimă, iar puterea lui prinsese rădăcini care puteau *să aducă la disperare speranța.*

Cu toate acestea a căzut, și încă atât de jos, încât mila care-l contemplă dă înapoi, de teama de a fi *înduioșată* de el. De altfel, se poate observa aici în treacăt că, dintr-un motiv *întrucâtva* diferit, a devenit la fel de greu să vorbim despre acest om și despre augustul rival care a scăpat lumea de el. Unul scapă de insultă, iar celălalt de laudă. Dar să ne întoarcem.

Într-o lume cunoscută doar de un mic număr de persoane, la Sankt Petersburg, autorul scria, în anul 1810: „Când două partide se ciocnesc într-o revoluție, iar de o parte se văd căzând victime prețioase, putem paria că acest partid va câștiga în cele din urmă, în pofida aparențelor contrare."

Este și aceasta o afirmație al cărei adevăr este justificat în modul cel mai strălucit și mai neprevăzut. Ordinea morală își are legile ei, ca și cea fizică, iar cercetarea lor este întru totul vrednică să constituie obiectul meditațiilor unui filosof adevărat. După un secol întreg de nimicuri criminale, este timpul să ne amintim ce suntem și să întoarcem orice știință la izvoarele ei. Acest lucru l-a determinat pe autor să-i îngăduie cărțuliei de față să evadeze din dosarul ce o adăpostea de cinci ani. Îi lăsăm data și o redăm cuvânt cu cuvânt, așa cum a fost scrisă în acea epocă. Prietenia a determinat publicarea de față, ceea ce, poate, este cu atât mai rău pentru autor, căci această bună doamnă este, în anumite prilejuri, la fel de oarbă ca fratele ei, Amor. Oricum ar fi, spiritul care a dictat lucrarea se

bucura de un privilegiu cunoscut: poate, fără îndoială, să se înşele uneori, în unele privinţe. Poate exagera sau vorbi prea tare; poate, în fine, jigni limba sau gustul şi, în acest caz, cu atât mai bine pentru cei vicleni, *dacă, din întâmplare, s-ar găsi.* Dar îi va rămâne întotdeauna speranţa cea mai întemeiată de a nu supăra pe nimeni, pentru că iubeşte pe toată lumea, şi, în plus, deplina siguranţă de a interesa o clasă de oameni destul de numeroasă şi foarte demnă de stimă, fără să poată vreodată să dăuneze unui singur om: această *credinţă* este pe deplin liniştitoare.

Eseu asupra principiului generator al constituțiilor politice și ale altor instituții omenești

I. Una dintre marile erori ale unui secol ce le-a săvârșit pe toate, a fost aceea de a crede că o constituție politică putea fi scrisă și creată *a priori*, în timp ce rațiunea împreună cu experiența stabilesc că o constituție este o operă divină și că tocmai ceea ce este mai fundamental și mai constituțional, în esență, în legile unei națiuni, nu poate fi scris.

II. S-a crezut adesea că se face o glumă foarte bună adresându-se francezilor întrebarea *în ce carte este scrisă legea salică*? Jerôme Bignon a răspuns foarte potrivit și, probabil, fără să știe câtă dreptate are, *că ea e scrisă în inimile francezilor*. Într-adevăr, să presupunem că o lege de importanța aceasta nu există decât pentru că este scrisă, cu siguranță că autoritatea care o va fi scris va avea și dreptul de o aboli. Așadar, legea nu va avea caracterul de sfințenie și de neclintire care deosebește legile cu adevărat constituționale. Esența unei legi fundamentale este aceea că nimeni nu are dreptul de a o aboli, dar cum va fi ea mai presus de toți, dacă *cineva* a făcut-o? Acordul poporului este cu neputință și dacă ar fi altfel, un acord nu este o lege și nu obligă pe nimeni, decât dacă ar exista o autoritate superioară care să-l confirme. Locke a căutat caracterul legii în exprimarea voințelor întrunite; trebuie să fim fericiți să întâlnim astfel caracterul care exclude tocmai ideea de *lege*. De fapt, voințele întrunite formează *regulamentul* și nu *legea*, care presupune în mod necesar și vădit o voință superioară, care se face ascultată.[1] „În sistemul lui Hobbes" (cel care a avut atâta succes în secolul nostru sub pana lui

[1] „Omul în starea sa naturală nu avea decât drepturi... Intrând în societate, eu renunț la voința mea particulară, pentru a mă conforma legii *care este voința generală*". *Le Spectateur français* (vol. 1, p. 194) și-a bătut joc pe drept cuvânt de această definiție, dar în plus putea observa că ea aparține secolului și, îndeosebi, lui Locke, care a deschis acest secol într-un mod atât de nociv.

Locke), „puterea legilor civile nu se bazează decât pe convenție, dar dacă nu există nici o lege a naturii care să ordone punerea în aplicare a legilor ce au fost făcute, la ce slujesc ele? Făgăduielile, angajamentele, jurămintele nu sunt decât vorbe, iar această legătură ușuratică la fel de lesne o putem rupe și crea. Fără dogma unui Dumnezeu legiuitor, orice obligație morală este himerică. Pe de o parte forță, pe de alta neputința, iată legătura societăților omenești".[1]

Afirmația unui teolog înțelept și profund cu privire la obligația morală poate fi aplicată cu tot atâta îndreptățire la obligația politică sau civilă. Legea nu este cu adevărat *lege* și nu are o adevărată aprobare decât dacă presupunem că emană de la o voință superioară, astfel încât caracterul ei esențial este acela de *a nu fi voința tuturor*. Altfel, legile nu vor fi, așa cum tocmai s-a spus, *decât regulamente* și, după cum mai afirmă tot autorul citat mai înainte, „cei ce au avut libertatea de a face aceste convenții nu s-au lipsit de puterea de a le revoca, iar urmașii lor, care nu au participat în nici un fel la ele, sunt și mai puțin siliți să le respecte".[2] De aici provine faptul că bunul simț primordial, din fericire anterior sofismelor, a căutat în toate părțile confirmarea legilor într-o putere aflată deasupra omului, fie recunoscând că suveranitatea vine de la Dumnezeu, fie venerând anumite legi nescrise ca venind de la el.

III. Redactorii legilor romane au aruncat, fără pretenții, în primul capitol al colecției lor, un fragment de jurisprudență grecească remarcabilă. *Dintre legile care ne guvernează*, spune acest pasaj, *unele sunt scrise, altele nu*. Nimic mai simplu și mai profund. Se cunoaște, oare, vreo lege a turcilor care să îngăduie explicit suveranului să trimită imediat un om la moarte, fără hotărârea intermediară a unui tribunal? Se cunoaște, oare, vreo lege *scrisă*, chiar religioasă, care să interzică acest lucru suveranilor Europei creștine?[3] Cu toate acestea, turcul nu este mai mirat să-și vadă stăpânul poruncind fără zăbavă moartea unui om, decât atunci când îl vede

---

[1] Bergier, *Traité historique et dogmatique de la Religion*, vol. III, cap. IV, par. 12, p. 330, 331. (După Tertulian, Apol. 45).

[2] *Ibidem*.

[3] Biserica le interzice copiilor ei, mai ferm decât legile civile, să-și facă dreptate singuri și, datorită spiritului ei, regii creștini nu și-o fac sin-

mergând la moscheie. El crede, împreună cu întreaga Asie, şi chiar cu întreaga antichitate, că dreptul exercitat imediat de a condamna la moarte este un apanaj legitim al suveranităţii. Dar prinţii noştri s-ar înfiora la simpla idee de a condamna un om la moarte, căci conform felului nostru de a vedea, această condamnare ar fi un asasinat monstruos, şi, cu toate acestea, mă îndoiesc că este cu putinţă să li-l interzicem printr-o lege fundamentală scrisă, fără a aduce rele mai mari decât cele pe care am fi voit să le prevenim.

IV. Întrebaţi istoria romană care era cu exactitate puterea senatului, şi ea va rămâne mută, cel puţin în ceea ce priveşte hotarele precise ale acestei puteri. În general, se vede bine că puterea poporului şi cea a senatului se echilibrau reciproc şi nu conteneau să se înfrunte. Se vede bine că patriotismul sau oboseala, slăbiciunea sau violenţa încheiau aceste lupte primejdioase, dar nu ştim mai mult în această privinţă.[1] Asistând la aceste mari scene ale istorie ne simţim, uneori, ispitiţi să credem că lucrurile s-ar fi petrecut mult mai bine dacă ar fi existat legi precise pentru a limita puterile. Dar ar fi o mare greşeală: asemenea legi, mereu compromise de cazuri neaşteptate şi excepţii forţate, nu ar fi dăinuit nici şase luni, sau ar fi răsturnat republica.

V. Constituţia engleză este un exemplu mai apropiat de noi şi, în consecinţă, mai impresionant. Să o examinăm cu atenţie: vom vedea că *ea nu funcţionează decât nefuncţionând* (dacă acest joc de cuvinte este îngăduit). Nu se susţine decât prin excepţii. *Habeas corpus*, de pildă, a fost atât de frecvent şi atât de mult timp suspendat, încât ne-am putut îndoi că excepţia nu a devenit regulă. Să presupunem o clipă că autorii acestui act

---

guri, în primul rând în înseşi cazurile de lezmaiestate, şi-i dau pe criminali pe mâna judecătorilor, ca să-i pedepsească după lege şi dreptate" (Pascal, *Scrisori provinciale*, 14). Acest pasaj este foarte important şi ar trebui să se afle altundeva.

[1] Am meditat adesea la acest pasaj din Cicero, *De Leg.* II, 6: *Legea Liviae praesertim uno versiculo senatus puncto temporis sublatae sunt.* Cu ce drept îşi lua senatul această libertate? Şi cum îi îngăduia poporul să facă aşa ceva? Desigur, nu este uşor să răspundem, dar de ce să ne mirăm, pentru că, după tot ce s-a scris despre istoria şi antichitatea romană, a trebuit ca în zilele noastre să se scrie dizertaţii pentru a şti cum se recruta senatul.

vestit ar fi avut pretenția de a stabili cazurile în care el putea fi suspendat: prin aceasta l-ar fi distrus.

VI. În ședința Camerei Comunelor din 26 iunie 1807, un lord a citat autoritatea unui mare om de stat pentru a stabili *că regele nu are dreptul de a dizolva parlamentul în timpul sesiunii*, dar această părere a fost contrazisă. Unde este legea? Încercați să o faceți și să stabiliți, exclusiv *în scris*, cazul în care regele are acest drept, și o să strârniți o revoluție. *Regele*, a spus atunci unul dintre membri, *are acest drept atunci când ocazia este importantă*. Dar ce înseamnă o ocazie *importantă*? Încercați să stabiliți și acest lucru în scris.

VII. Iată însă ceva mai deosebit. Toată lumea își amintește de o problemă importantă, discutată cu atâta îngrijorare în Anglia, în anul 1806. Era vorba de a ști *dacă un cumul al unei funcțiuni judecătorești cu aceea de membru în consiliul privat era sau nu în conformitate cu principiile constituției engleze*. În ședința camerei Comunelor din 3 martie, unul dintre membri a remarcat că Anglia este guvernată de o adunare (consiliul privat) pe care *constituția o ignoră*.[1] Numai că, a adăugat el, o lasă să acționeze.[2]

Iată, așadar, în această înțeleaptă și pe drept cuvânt vestită Anglie, o adunare care guvernează și face totul cu adevărat, dar pe care *constituția nu o recunoaște*. Delolme a uitat această caracteristică, pe care aș putea-o susține cu multe altele.

După aceasta, să ni se mai vorbească despre constituții scrise și de legi constituționale, făcute *a priori*. Nu înțelegem cum poate un om înțelept să viseze la o asemenea himeră. Dacă, în Anglia, i-ar trece cuiva prin minte să facă o lege pentru a conferi o existență constituțională consiliului privat și pentru a-i reglementa și delimita riguros privilegiile și atribuțiile, cu precauțiile necesare pentru a-i mărgini influența și a-l împiedica să abuzeze de ea, ar răsturna statul.

Adevărata *constituție engleză* însemna acest spirit public,

---

[1] This country is governed by a body not known by Legislature.

[2] *Connived at.* Vezi *London Chronicle* din 4 martie 1806. De remarcat că, întrucât termenul de *legislatură* include cele trei puteri, din această afirmație rezultă că însuși regele *ignoră consiliul privat*. Cred, totuși, că nu are încredere în el.

admirabil, mai presus de orice elogiu, care conduce totul, păstrează totul, salvează totul. Ceea ce este scris nu înseamnă nimic.[1]

VIII. Unii au protestat cu vehemență, la sfârșitul secolului trecut, împotriva unui ministru ce plănuise să introducă această constituție engleză (sau ceea ce se numea astfel) într-un regim aflat în frământări, care cerea una, oricare ar fi fost, cu un fel de furie. Dacă vreți, a greșit, cel puțin atât cât se poate greși când ești de bună de credință, ceea ce ne este îngăduit să presupunem, și cred din toată inima. Dar cine avea dreptul de a-l condamna? *Vel duo, vel nemo.* El nu declara că vrea să nu distrugă nimic din proprie inițiativă, ci spunea că vrea doar să substituie, cu un lucru care-i părea rezonabil, altul ce nu mai era dorit și care, prin însuși acest fapt, nu mai exista. De altfel, dacă socotim că este stabilit (și era, de fapt), principiul *că omul poate crea o constituție*, acest ministru (care era cu siguranță un om) avea dreptul de a și-o face pe a sa, ca oricare altul, și mai mult decât altul. Doctrinele erau oare îndoielnice în această privință? Nu credeau cu toții că o constituție este o lucrare a spiritului, ca o odă sau ca o tragedie? Nu declarase oare Thomas Payne, cu o profunzime care încânta universitățile, *că o constituție nu există atâta timp cât nu o poți purta în buzunar*? Secolul al optsprezecelea, care nu s-a temut de nimic, s-a arătat îndrăzneț, aceasta este regula și nu cred că a produs fie și un singur tinerel înzestrat cu oarecare talent, care să nu fi făcut trei lucruri la terminarea colegiului: o *neopedie*, o constituție și o lume. Așadar, dacă nu om la maturitatea vârstei și a talentului, foarte priceput în științele economice și în filosofia timpului, nu s-ar fi ocupat decât de cea din urmă, și tot l-aș fi socotit prea moderat; însă mărturisesc că îmi pare o adevărată minune de înțelepciune și modestie când îl văd punând (cel puțin așa cum credea el) experiența în locul teoriilor nesăbuite și cerându-le respectuos o constituție englezilor, în loc de a o face el însuși. Se va spune: „*Chiar*

---

[1] *Această constituție turbulentă*, spune Hume, *mereu plutind între prerogativă și privilegiu, are numeroase autorități pro și contra ei* (*Istoria Angliei*, Iacob, I, cap. XLVII, anul 1621). Hume, spunând astfel adevărul, nu este lipsit de respect față de țara sa. El spune ce este și ce trebuie să fie.

aceasta nu este cu putință". Eu știu, dar el nu știa. Și cum să fi știut? Numiți-mi-l pe cel care i-a spus.

IX. Cu cât vom examina mai mult jocul acțiunii omenești în formarea constituțiilor politice, cu atât ne vom convinge mai mult că aceasta nu participă la ele decât într-un mod nesfârșit de subornat sau ca simplu instrument, și nu cred că rămâne cea mai mică îndoială asupra incontestabilului adevăr al afirmațiilor următoare:

1. Că rădăcinile constituțiilor politice există înainte de orice lege scrisă;

2. Că o lege constituțională nu este și nu poate fi decât dezvoltarea sau confirmarea unui drept preexistent și nescris;

3. Că ceea ce este mai esențial, mai intrinsec constituțional și mai fundamental nu este niciodată scris și nici nu ar putea fi, fără a primejdui statul;

4. Că slăbiciunea și instabilitatea unei constituții sunt în legătură directă cu mulțimea articolelor ei scrise.[1]

X. Suntem înșelați în legătură cu acest punct printr-un sofism atât de firesc, încât scapă în întregime atenției noastre. Pentru că omul acționează, el crede că acționează singur, și pentru că are conștiința libertății sale, își uită dependența. În ordinea fizică, el ascultă glasul rațiunii și, cu toate că poate, de pildă, să semene o ghindă, să o ude etc., este totuși de acord că nu face stejari, pentru că vede copacul crescând și perfecționându-se fără ca puterea omenească să se amestece și, de altfel, fiindcă nu a făcut el ghinda. Însă în ordinea socială, în care este prezent și agent, începe să creadă că este cu adevărat autorul direct a tot ce se face de către el: într-un sens, este mistria care se crede arhitect. Omul este inteligent, este liber, sublim fără îndoială; totuși nu este decât o unealtă a lui Dumnezeu, conform fericitei expresii a lui Plutarh, într-un pasaj frumos care vine singur să se așeze aici.

„Să nu ne minunăm, spune el, dacă cele mai frumoase și mai mari lucruri din lume se fac prin voința și înțelepciunea lui Dumnezeu, dat fiind că în cele mai mari și mai importante părți

---

[1] Ceea ce poate sluji de comentariu la celebra frază a lui Tacit: *Pessimae reipublicae plurimae Leges*.

ale lumii există un suflet, căci organul şi unealta sufletului este trupul, iar sufletul este unealta lui Dumnezeu. Iar trupul înfăptuieşte de la sine mai multe avânturi, iar cele mai multe, chiar şi cele mai nobile îi vin dinspre suflet; de asemenea, sufletul nu face nici mai mult, nici mai puţin, nici una dintre aceste operaţii, primind imbold de la sine însuşi. În afară de aceasta el se lasă mânuit, înălţat şi îndreptat spre Dumnezeu, după cum îi este voia, fiind cel mai frumos organ şi cea mai iscusită unealtă care ar putea dăinui, căci ar fi lucru de mirare ca vântul, apa, norii şi ploile să fie unelte ale lui Dumnezeu cu care acesta să hrănească şi să întreţină mai multe fiinţe, să piardă şi să înfrângă multe altele, şi să nu se slujească defel de animale pentru nici o lucrare. Astfel că este mai lesne a crede că, întrucât depind cu totul de puterea lui Dumnzeu, ele slujesc tuturor impulsurilor şi ajută toate voinţele lui Dumnezeu decât că arcurile li se potrivesc sciţilor, iar lirele şi fluierele, grecilor".[1]

Nu se poate spune mai bine, şi nu cred că aceste frumoase gânduri îşi află undeva o aplicare mai dreaptă decât în alcătuirea constituţiilor politice, unde se poate spune cu egală îndreptăţire că omul face totul şi nu face nimic.

XI. Dacă există ceva cunoscut, aceasta este comparaţia lui Cicero cu privire la sistemul lui Epicur, care voia să clădească o lume cu atomii ce cădeau la întâmplare în vid. *Aş putea crede, mai degrabă*, spunea marele orator, *că nişte litere aruncate în aer s-ar putea orândui, căzând astfel încât să formeze un poem.* Mii de guri au repetat şi celebrat acest gând, totuşi nu văd pe nimeni care să-i fi dat completarea ce-i lipseşte. Să presupunem că nişte litere de tipografie, aruncate cu mâna dintr-un turn, formează pe jos *Atalia* lui Racine. Ce rezultă de aici? *Că o inteligenţă a dirijat căderea şi orânduirea literelor. Bunul simţ nu va trage niciodată altă concluzie.*

XII. Să examinăm acum o constituţie politică oarecare, de pildă cea a Angliei. Cu siguranţă, ea nu a fost făcută a priori. Niciodată nu s-au întrunit oamenii de stat, spunând: *„Să creăm trei puteri, să le echilibrăm astfel"* etc. Nimeni nu s-a gândit la

---

[1] Plutarh, *Banchetul celor şapte înţelepţi.*

așa ceva. Constituția este rodul împrejurărilor, iar numărul acestora este nesfârșit. Legile romane, legile eclesiastice, legile feudale, obiceiurile saxone, normande și daneze, privilegiile, prejudecățile și pretențiile de toate felurile, războaiele, răscoalele, revoluțiile, cucerirea, cruciadele, toate virtuțile, toate viciile, toate erorile, toate patimile, în fine, toate aceste elemente acționând împreună și formând, prin amestecarea și acțiunea lor reciprocă, combinații înmulțite cu miliarde de milioane, au produs în cele din urmă, după mai multe secole, unitatea cea mai complicată și cel mai frumos echilibrată de forțe politice care s-a văzut vreodată în lume.[1]

XIII. Întrucât aceste elemente, proiectate astfel în spațiu, s-au orânduit într-o ordine atât de frumoasă, fără ca, în mulțimea nenumărată de oameni care au acționat într-un câmp atât de larg, măcar unul singur să fi știut vreodată ce face în raport cu întregul, și să fi prevăzut ceea ce trebuie să se întâmple, a rezultat că aceste elemente erau conduse în căderea lor de o mână infailibilă, superioară omului. Poate cea mai mare nebunie a secolului nebunilor a fost aceea de a crede că legile fundamentale puteau fi scrise *a priori*, în timp ce ele sunt, evident, lucrarea unei forțe superioare omului, iar scrierea însăși, mult ulterioară, este pentru ele cel mai mare semn de nulitate.

XIV. Este remarcabil faptul că Dumnezeu, binevoind să vorbească oamenilor, a arătat aceste adevăruri în cele două revelații pe care le deținem de la bunătatea sa. Un om foarte iscusit care, după opinia mea, a făcut întrucâtva epocă în secolul nostru, din pricina luptei înverșunate pe care ne-o arată, în scrierile sale, între prejudecățile cele mai cumplite cu privire la secol, clanuri, obiceiuri etc. și intențiile cele mai curate, avânturile inimii celei

---

[1] Tacit credea că această formă de guvernare nu va fi niciodată decât o teorie ideală sau o experiență trecătoare. „Cea mai bună dintre toate guvernările, spune el (după Cicero, cum se știe), ar fi cea care ar rezulta din amestecul celor trei puteri echilibrate între ele; *dar această guvernare nu va exista niciodată, iar dacă va apărea, nu va dăinui* (*Anale*, IV, 33). Bunul simț englez o poate face totuși să dăinuie mai mult decât ne-am putea închipui, subordonând fără încetare, într-o măsură mai mică sau mai mare, teoria, sau ceea ce numim *principiile*, lecțiilor experienței și moderației, ceea ce ar fi cu neputință dacă *principiile* ar fi scrise.

mai drepte, cunoştinţele cele mai preţioase, acest om iscusit, după cum spun, a hotărât că „o învăţătură care vine direct de la Dumnezeu sau este dată doar prin ordinele lui *ar trebui*, în primul rând, să le certifice oamenilor existenţa acestei fiinţei". Dar lucrurile se petrec tocmai pe dos, căci prima caracteristică a acestei învăţături este de a nu revela direct nici existenţa lui Dumnezeu, nici atributele lui, ci de a presupune că totul este cunoscut dinainte, fără să se ştie de ce şi cum. Astfel, ea nu spune: „*Nu există decât un singur Dumnezeu*", sau, „*să nu crezi decât într-un singur Dumnezeu veşnic, atotputernic* etc." Ci spune (şi acesta este primul el cuvânt), sub o formă pur narativă: „La început, *Dumnezeu a creat* etc.", presupunând astfel că dogma este cunoscută înaintea Scripturii.

XV. Să trecem la creştinism, cea mai mare dintre toate instituţiile imaginabile, întrucât este în întregime divină şi făcută pentru toţi oameni şi toate secolele. O vom afla supusă legii generale. Desigur, divinul ei autor era liber să scrie el însuşi sau să pună să se scrie de către altcineva. Cu toate acestea, nu a făcut nici una nici alta, cel puţin în formă legislativă. Noul Testament, posterior morţii legislatorului şi chiar instaurării religiei lui, prezintă o naraţiune, sfaturi, precepte morale, îndemnuri, ordine, ameninţări etc., dar nu o culegere de dogme enunţate pe un ton poruncitor. Evangheliştii, relatând această ultimă *cină*, la care Dumnezeu ne-a iubit *până la sfârşit*, aveau bunul prilej de a porunci în scris credinţei noastre. Ei s-au ferit totuşi să declare sau să poruncească ceva. În admirabila lor relatare se citeşte: „*Duceţi-vă şi propovăduiţi*", şi nu „*Propovăduiţi asta sau asta.*" Dacă dogma se prezintă sub pana unui specialist în istoria sacră, el o enunţă simplu, ca pe un lucru cunoscut dinainte.[1] Simbolurile care au apărut de atunci sunt profesiuni de credinţă pentru a se recunoaşte sau pentru a contrazice erorile momentului.

---

[1] Este remarcabil că nici evangheliştii nu au luat pana decât târziu şi, în special, pentru a contrazice poveştile false apărute pe timpul lor. Epistolele canonice s-au născut din ele, din cauze accidentale: niciodată scriptura nu a intrat în planul iniţial al întemeietorilor. Mill, deşi protestant, a recunoscut clar acest lucru (*Pro leg.* în *Nov. Test. graec.*, p. 1, nr. 63). Şi Hobbes făcuse aceeaşi remarcă în Anglia (*Hobbes Tripos în Three discourses.* Dis. The III, III, p. 265)

Citim aici: „*Noi credem*"; niciodată: „*Voi veți crede*". Le recităm în particular, le cântăm în temple, în *strune și organe*,[1] ca și niște adevărate rugăciuni, deoarece sunt formula de supunere, de încredere și de credință, adresate lui Dumnezeu și nu rețete adresate oamenilor. Aș vrea să văd *Confesiunea de la Augsburg* sau cele treizeci și nouă de articole puse pe muzică; ar fi caraghios![2]

Cu toate că primele subsoluri conțin enunțul *tuturor* dogmelor noastre, creștinii de atunci ar fi socotit, dimpotrivă, drept o mare crimă să le anunțe *pe toate*. La fel și cu Sfintele Scripturi. Nu a existat niciodată vreo idee mai găunoasă decât aceea de a căuta în ele toate dogmele creștine. Nu există nici un rând în aceste scrieri care să afirme sau să lase doar să se întrevadă planul de a face un cod sau o declarație dogmatică cu privire la toate articolele de credință.

XVI. Mai mult decât atât, dacă un popor are un *cod al credinței*, putem fi siguri de trei lucruri:

1. Că religia acestui popor este falsă;

2. Că și-a scris codul religios într-o stare de frământare;

3. Că, în scurtă vreme, însăși națiunea respectivă își va bate joc de el și că acesta nu poate avea nici forță, nici durată. Așa sunt, de pildă, vestitele articole *la care ne facem semnul crucii mai mult decât le citim și pe care le citim mai mult decât le credem*.[3] Nu numai că acest catalog de dogme este disprețuit sau aproape, în țara care l-a văzut născându-se, dar, în plus, este vădit, chiar pentru un ochi străin, că iluștrii posesori ai acestei foi de hârtie sunt chiar foarte stânjeniți din pricina aceasta. Ar vrea să o facă să dispară, pentru că ea supără bunul simț național, luminat de epocă, și fiindcă le amintește o

---

[1] „In chordis et organo", *Ps.* 150, 4.

[2] Anotimpul nu poate decât *vorbi*, iubirea a cea care *cântă*; iată de ce noi ne căutăm simbolurile, deoarece *credința* nu este decât o *credință prin iubire*: ea nu constă doar în înțelegere, ci pătrunde și prinde rădăcini în voință. Un teolog filosof a spus pe drept cuvânt, și cu multă finețe: „Există o mare deosebire între a crede și a considera că trebuie să crezi." *Aliud est credere, aliud judicare esse credendum (Leon. Lessii Opuscula.* Ludg. 1651, p. 556, col. 2 De Praedestinatione).

[3] Gibbon, în *Memorii*, vol. I. cap. VI.

origine nefericită. *Dar constituţia este scrisă.*

XVII. Fără îndoială că niciodată aceşti englezi nu ar fi cerut marea cartă, dacă privilegiile naţiunii nu ar fi fost violate, dar, totodată, ei n-ar fi cerut-o niciodată dacă privilegiile nu ar fi existat înaintea cartei. Cu Biserica, lucrurile se petrec precum cu statul: dacă creştinismul nu ar fi fost atacat niciodată, nu ar fi scris niciodată pentru a fixa dogma. Dar, de asemenea, niciodată dogma nu a fost stabilită în scris decât pentru că exista mai înainte în starea ei firească, aceea a cuvântului.

Adevăraţii autorii ai conciliului de la Trento au fost cei doi mari novatori ai secolului al XVI-lea.[1] Discipolii lor, care s-au mai liniştit, ne-au propus de atunci să desfiinţăm această lege fundamentală, deoarece conţine câteva cuvinte dificile pentru ei, şi au încercat să ne ispitească arătându-ne ca fiind cu putinţă, la acest preţ, o reuniune care ne-ar face complici, în loc să ne facă prieteni, dar această cerere nu este nici teologică, nici filosofică. Ei înşişi au adus odinioară în limbajul religios aceste cuvinte care-i enervează. Să dorim să înveţe astăzi a le rosti. Credinţa, dacă împotrivirea sofistică nu ar fi silit-o vreodată să scrie, ar fi mult mai angelică: ea deplânge hotărârile pe care răzvrătirea i le-a smuls şi care au fost întotdeauna nişte nenorociri pentru că presupun toate îndoiala sau atacul şi nu s-au putut naşte decât în toiul emoţiilor celor mai primejdioase. Starea de război a ridicat aceste metereze venerabile împrejurul adevărului, ele îl apără, fără îndoială, dar îl şi ascund; îl fac de neatacat, dar chiar astfel, îl fac mai puţin accesibil. Nu este ceea ce adevărul cere, tocmai el, care ar vrea să îmbrăţişeze specia umană.

XVIII. Am vorbit despre creştinism ca sistem de credinţă, acum o să-l privesc ca pe un stat, în colectivitatea lui cea mai numeroasă. Aceasta este monarhică, după cum ştie toată lumea, şi aşa trebuia să fie, pentru că monarhia devine, prin însăşi firea lucrurilor tot mai necesară, pe măsură ce asocierea

---

[1] Se poate face aceeaşi remarcă, urcând în timp până la Arius: Biserica nu a dorit niciodată să-şi scrie dogmele, întotdeauna a fost silită să o facă.

devine mai numeroasă. Nu s-a uitat faptul că afirmațiile rostite de o gură rea au fost aprobate, în zilele noastre, atunci când aceasta a spus că *Franța este monarhică, geometric.* De fapt, ar fi greu să exprimăm într-un mod mai fericit un adevăr mai incontestabil. Dar dacă întinderea Franței respinge doar ea ideea oricărui alt mod de guvernare, cu atât mai mult această suveranitate care, prin însăşi esența constituției sale, va avea întotdeauna supuşi în toate locurile de pe glob, nu ar putea fi decât monarhică, iar experiența cu privire la acest punct este de acord cu teoria. Admițând aceasta, cine nu ar crede că o monarhie oarecare este mai riguros determinată şi limitată decât toate celelalte în ceea ce priveşte prerogativa conducătorului ei? Şi totuşi, s-a petrecut contrariul. Citiți nenumăratele volume generate de războiul străin şi chiar de un soi de război civil, care îşi are avantajele şi neajunsurile lui, şi veți vedea că, din toate părțile, nu se citează decât fapte; este un lucru remarcabil dacă Tribunalul suprem a îngăduit în permanență disputa cu privire la problema ce se prezintă tuturor minților ca fiind cea mai importantă a constituției, fără să fi vrut vreodată să o hotărască printr-o lege formală, ceea ce trebuia să fie astfel, dacă nu mă înşel prea tare, tocmai din pricina importanței fundamentale a problemei.[1] Câțiva oameni fără ocupație şi îndrăzneți din slăbiciune au încercat să o rezolve în 1682, în pofida unui mare om, şi aceasta a fost una dintre imprudențele cele mai solemne care au fost săvârşite vreodată în lume. Monumentul care ne-a rămas de aici este condamnabil, fără îndoială, în toate privințele, însă printr-o latură care nu a fost remarcată, deşi este mai vulnerabilă decât oricare alta în fața unei critici competente. Vestita declarație a hotărât în scris şi fără vreo necesitate nici chiar aparentă (ceea ce face ca greşeala să fie excesivă) o problemă ce trebuia în permanență lăsată în voia unei anumite înțelepciuni practice,

---

[1] Nu ştiu dacă englezii au remarcat că cel mai doct şi mai aprig apărător al suveranității despre care este vorba aici îşi intitulează astfel unul dintre capitole: *Monarhia mixtă, temperată cu aristocrație şi cu democrație, valorează mai mult decât monarhia pură* (Bellarm, *De sumo Pontif.*, cap. III). Nu este rău pentru un fanatic!

luminate de conştiinţa universală.

Acest punct de vedere este singurul care se referă la ţelul lucrării de faţă, dar merită cu prisosinţă ca toate minţile drepte să mediteze asupra lui.

XIX. Cele mai multe dintre aceste idei nu sunt defel străine filosofilor antichităţii, ei au simţit bine slăbiciunea, aproape nimicnicia scrierii în marile instituţii, dar nimeni nu a văzut şi nu a exprimat mai bine acest adevăr decât Platon, pe care îl aflăm întotdeauna cel dintâi pe drumul tuturor marilor adevăruri. După opinia lui, omul care îşi datorează întreaga educaţie scrierii nu va avea vreodată decât părelnicia înţelepciunii.[1] Scrierea, adaugă el, seamănă cu pictura. Aceste figuri cărora le dă naştere pictura se ridică în faţa noastră asemenea unor fiinţe însufleţite. *Dar dacă le întrebi cu o întrebare, ele se învăluie într-o foarte solemnă tăcere.*[2] La fel se petrece şi cu scrierea, *care nu ştie în faţa cui se cuvine să vorbească şi în faţa cui să tacă.* Iar dacă a fost dispreţuită sau pe nedrept hulită, ea *trebuie de fiecare dată să-şi cheme în ajutor părintele; singură nu e în stare nici să se apere, nici să îşi vină în ajutor*[3]. Astfel încât aceia care îşi închipuie că pot întemeia doar prin scriere o doctrină limpede şi trainică *sunt naivi nevoie mare*[4]. Dacă ar avea realmente germeni veritabili ai adevărului s-ar feri să credă că, *folosindu-se de cerneală şi de pană de trestie*[5], îi vor putea face să încolţească în univers, să-i ferească de asprimea anotimpurilor şi să le transmită eficacitatea necesară. Cât despre acela care, *instituind legi, compune o scriere politică,*[6] şi face asta închipuindu-şi că se află în lucrarea lui multă temeinicie şi multă certitudine, oricare ar fi acest om, particular sau legiuitor, atunci cel care a scris aşa este blamabil, indiferent dacă blamul cuvenit este rostit sau nu

---

[1] Platon, *Opere*, IV, *Phaidros*, pag. 485, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1983.

[2] *Ibidem*, p. 486.

[3] *Ibidem*, p. 486.

[4] *Ibidem*, p. 486. Să avem grijă, fiecare în ţara lui, ca această pletoră să nu devină endemică.

[5] *Ibidem*, p. 487.

[6] *Ibidem*, p. 489.

de cineva.[1] Căci a nu şti nimic, ori că eşti treaz ori că visezi, despre ce este drept şi ce nedrept, despre ce fapte sunt bune şi ce fapte rele, asta nu poate nicidecum să scape de a fi considerat blamabil, chiar dacă într-un glas îl aplaudă mulţimea.[2]

XX. După ce am auzit *înţelepciunea naţiunilor*, nu va fi, cred, zadarnic să auzim şi filosofia creştină.

„Ar fi fost, fără îndoială, de dorit, spune cel mai elocvent dintre părinţii greci, să nu fi avut niciodată nevoie de scrieri, iar preceptele divine să nu fi fost scrise decât în inimile noastre de harul dumnezeiesc, aşa cum sunt, scrise cu cerneală, în cărţile noastre, dar, întrucât am pierdut harul acesta din vina noastră, să ne agăţăm aşadar de *o scândură în locul corăbiei*, fără să uităm, totuşi, superioritatea primei stări. Dumnezeu nu a relevat niciodată nimic celor aleşi din Vechiul Testament, le-a vorbit întotdeauna direct, pentru că vedea că sunt curaţi la inimă. Dar poporul evreu s-a aruncat în prăpastia viciilor astfel încât a fost nevoie de cărţi şi de legi. Lucrul acesta s-a repetat cu prilejul noii revelaţii, deoarece Hristos nu a lăsat nici o scriere apostolilor săi. În loc de cărţi le-a făgăduit Duh Sfânt. El vă va inspira, le-a spus, ce veţi avea de rostit.[3] Dar întrucât, în decursul timpului, unii oameni vinovaţi s-au răzvrătit împotriva dogmei şi moralei, a trebuit să se ajungă la cărţi."

XXI. Tot adevărul se află întrunit în aceste două autorităţi. Ele arată profunda imbecilitate (este îngăduit să vorbim ca Platon, care nu se supără niciodată), a acestor sărmani inşi care îşi închipuie că legiuitorii sunt oameni,[4] că legile sunt hârtie şi că se pot constitui naţiuni *cu cerneală*. Ele arată, dimpotrivă, că scrierea este în permanenţă un semn de slăbiciune, de neştiinţă sau de primejdie; că o instituţie, cu cât este mai desăvârşită, cu atât scrie mai puţin; astfel încât cea care este cu siguranţă

---

[1] *Ibidem*, p. 489.
[2] *Ibidem*, p. 489.
[3] Ioan Hristostom, *Hom. în Matth.*, I, 1.
[4] Dintr-o mulţime de exprimări admirabile de care strălucesc *Psalmii* lui David, o deosebesc pe aceasta: *Constitue, Domine, legislatorem super eos, ut sciant quoniam homines sunt*, adică „Pune doamne, legiuitor peste ele, ca să cunoască neamurile că oameni sunt". Frumos spus! (*Ps.* 9, 20).

divină nu a scris nimic când s-a înființat, ca să ne facă să simțim că orice lege scrisă nu este decât un rău necesar, produs de infirmitatea sau de răutatea omenească, și că nu înseamnă nimic dacă nu a obținut în prealabil o confirmare nescrisă.

XXII. Aici ar trebui să ne plângem de paralogismul[1] fundamental al unui sistem care a divizat Europa într-un mod atât de diferit. Partizanii acestui sistem au spus: „*Noi nu credem decât în cuvântul lui Dumnezeu.*" Ce abuz de cuvinte! Ce stranie și nocivă ignoranță cu privire la lucrurile divine! Doar noi credem în *cuvânt*, în timp ce dragii noștri vrăjmași se încăpățânează să nu creadă decât în *scriere*, ca și cum Dumnezeu ar fi putut sau vrut să schimbe natura lucrurilor al căror autor este și să transmită scrierii viața și eficacitatea pe care aceasta nu le are! Sfânta Scriptură nu este oare *o scriere*? Nu a fost ea scrisă cu *cerneală și cu pană de trestie*? Știe ea, oare, *în fața cui se cuvine să vorbească și în fața cui să tacă*[2]? Leibnitz și slujnica lui nu citeau oare, aici, aceleași cuvinte? Poate fi această scriere altceva decât *portretul Logosului*? Și, cu toate că este nesfârșit de vrednică de respect în această privință, dacă o întrebăm, nu trebuie oare ea să se învăluie într-*o foarte solemnă tăcere*?[3] Iar dacă este disprețuită și pe nedrept hulită nu trebuie, *de fiecare dată, să-și cheme în ajutor părintele*? Slăvit să fie adevărul! Dacă, veșnic viu, *cuvântul* nu controlează scrierea, niciodată aceasta nu va deveni *cuvânt*, adică *viață*. Așadar alții să invoce cât vor *cuvântul mut*, noi vom râde în liniște de acest *fals zeu*, așteptând mereu, cu o afectuoasă nerăbdare, momentul în care partizanii lui, dezmeticiți, ni se vor arunca în brațele deschise de aproape trei secole.

XXII. Orice minte ascuțită se va convinge, în cele din urmă, cu privire la aceasta, oricât de puțin ar medita asupra unei axiome la fel de impresionantă prin importanța și universalitatea ei, aceea *că nimic mare nu are un început mare.* În istoria tuturor secolelor nu se va găsi nici o singură excepție

---

[1] Fals raționament făcut cu bună-credință, eroare. (n.tr.).

[2] Revedeți mai sus pagina cu citatele din *Phaidros* de Platon.

[3] Platon, *op. cit.*, p. 486.

la această lege. *Crescit occulto velut arbor aevo*, aceasta este deviza veşnică a oricărei mari instituţii şi de acolo derivă faptul că orice instituţie falsă scrie mult, pentru că îşi simte slăbiciunea şi încearcă să-şi afle un sprijin. Din adevărul pe care-l enunţ rezultă consecinţa de nezdruncinat că nici o instituţie mare şi reală nu ar putea fi întemeiată pe o lege scrisă, pentru că înşişi oamenii, unelte succesive ale întemeierii, nu ştiu ce trebuie să devină, iar creşterea treptată este adevăratul semn al duratei în orice ordine posibilă a lucrurilor.

Un exemplu foarte bun în această privinţă se află în puterea suveranilor pontifi pe care nu intenţionez să o prezint aici într-un mod dogmatic. Mulţi scriitori savanţi au făcut, începând din secolul al XV-lea, o uriaşă risipă de erudiţie pentru a stabili, întorcându-se în timp, până la începuturile creştinismului, că episcopii Romei în primele secole nu erau ce au fost de atunci încoace, presupunând astfel drept ceva sigur că tot ce nu găsim în timpurile de început este abuziv. Dar eu afirm, fără intenţie de gâlceavă şi fără să supăr pe nimeni, că, în această privinţă, ei dau dovadă de tot atâta filosofie şi ştiinţă adevărată câtă ar avea dacă ar încerca să afle la un copil în scutece dimensiunile adevărate ale bărbatului adult. Suveranitatea despre care vorbesc în acest moment s-a născut ca şi celelalte şi a crescut ca ele. Este jalnic să vezi minţi minunate frământându-se să dovedească prin copilărie că virilitatea este un abuz, în timp ce o instituţie oarecare, adultă de la naştere, este o absurditate fundamentală, o adevărată contradicţie logică. Dacă vrăjmaşii luminaţi şi generoşi ai acestei puteri (şi, cu siguranţă, ea are mulţi de acest fel) examinează problema din acest punct de vedere, aşa cum îi rog cu afecţiune, nu mă îndoiesc că toate obiecţiile preluate din antichitate vor dispărea dinaintea ochilor lor ca o ceaţă uşoară.

În ceea ce priveşte abuzurile, nu trebuie să mă ocup de ele aici. Întrucât subiectul acesta se întâlneşte sub pana mea, voi spune doar că trebuie să reducem mult din frazele pompoase pe care secolul trecut ne-a făcut să le citim cu privire la acest subiect important. Va veni timpul când papii împotriva cărora s-a manifestat cea mai mare indignare, cum este, de pildă, Grigore al VII-lea, vor fi consideraţi prietenii, tutorii, mântuitorii speciei umane, adevăratele genii ale Europei.

Nimeni nu se va îndoi de aceasta, de îndată ce savanţii

francezi vor fi creştini iar savanţii englezi vor fi catolici, ceea ce trebuie totuşi să se întâmple odată.

XXIV. Dar prin ce cuvânt pătrunzător ne-am putea oare face auziţi de un secol infatuat de scriere şi certat cu cuvântul până într-acolo încât să creadă că oamenii pot crea constituţii, limbi şi chiar împărăţii; de un secol pentru care toate realităţile sunt minciuni şi toate minciunile sunt realităţi, care nu vede nici măcar ce se petrece sub ochii lui, ce se hrăneşte cu cărţi şi le cere lecţii echivoce lui Tucidide şi Titus Livius, închizând ochii înaintea adevărului ce se exprimă în gazetele timpului?

Dacă dorinţele unui simplu muritor ar fi vrednice să dobândească din partea Providenţei una dintre acele hotărâri memorabile care formează marile epoci ale istoriei, i-aş cere să-i insufle unei naţiuni puternice care ar fi jignit-o grav gândul trufaş de a se constitui ea însăşi din punct de vedere politic, începând de la temelie. Iar dacă, în pofida faptului că nu sunt vrednic, mi-ar fi îngăduit antica familiaritate a unui patriarh, aş spune: „Acordă-i totul! Dă-i minte, ştiinţă, bogăţie, valoare, îndeosebi încredere nemăsurată în ea însăşi, şi geniul suplu şi întreprinzător pe care nimic nu-l stânjeneşte şi nu-l sperie. Distruge-i guvernarea antică, ia-i memoria, ucide-i sentimentele, împrăştie, în plus, groaza în jurul ei, orbeşte-i sau îngheaţă-i vrăjmaşii, porunceşte-i victoriei să vegheze în acelaşi timp asupra tuturor hotarelor sale, astfel încât nici un vecin să nu se poată amesteca în treburile ei şi nici să o tulbure în ceea ce săvârşeşte. Această naţiune să fie vestită în ştiinţe, bogată în filosofie, beată de putere omenească, liberă de orice prejudecată, de orice legătură, de orice influenţă superioară: dă-i tot ce va dori, de teamă să nu spună într-o zi „asta mi-a lipsit" sau „asta m-a stânjenit"; ca să poată acţiona, în sfârşit, liber, cu extrem de multe mijloace, pentru ca să devină, sub ocrotirea ta neclintită, o lecţie veşnică pentru specia umană".

XXV. Fără îndoială că nu putem aştepta o întrunire de împrejurări care ar însemna o minune, la propriu, dar evenimente minunate de acelaşi ordin, deşi mai puţin remarcabile, se ivesc ici, colo în istorie, chiar în istoria zilelor noastre şi, cu toate că nu au, de pildă, forţa ideală pe care o doream adineauri, cuprind totuşi mari învăţăminte.

Cu mai puţin de douăzeci şi cinci de ani în urmă, am fost

martorii unui efort solemn, făcut pentru a regenera o națiune mare, bolnavă de moarte. Era prima schiță a marii lucrări și *prefața*, dacă putem spune astfel, îngrozitoarei cărți pe care ne-a silit să o citim de atunci încoace. Fuseseră luate toate măsurile de precauție. Înțelepții țării au crezut chiar că trebuie să consulte divinitatea modernă în sanctuarul ei străin. S-a scris la Delphi și doi pontifi vestiți au răspuns solemn.[1] Oracolele pe care le-au rostit cu acest prilej nu au fost, ca altădată, frunze în vânt, jucării, și au legătură între ele:

... Quidaque haec Sapientia possit,
Tunc patuit...

De altfel, este drept să mărturisim: în ceea ce națiunea nu datorează decât propriul ei bun simț, existau lucruri ce mai pot fi admirate și astăzi. Toate părerile se întâlneau fără îndoială, cu privire la mintea înțeleaptă și augustă chemată să apuce frâiele guvernării: principalii interesați de a menține vechile legi făceau de bunăvoie un sacrificiu publicului și, pentru a consolida autoritatea supremă, se pregăteau să schimbe un epitet al suveranității. Dar, vai, toată înțelepciunea omenească a dat greș și totul s-a sfârșit cu moartea.

XXVI. Se va spune: *„Dar cunoaștem cauzele care au făcut ca acțiunea să dea greș."* Cum așa, vrem ca Dumnezeu să trimită îngeri cu înfățișare omenească, însărcinați să sfâșie în bucăți o constituție? Mereu va trebui să folosim cauze secundare: asta sau alta, ce contează? Toate uneltele sunt bune în mâinile marelui făurar, dar orbirea oamenilor este atât de mare încât, dacă mâine ar veni câțiva făcători de constituții să organizeze poporul *cu puțină cerneală*, mulțimea se va grăbi iarăși să creadă în minunea anunțată. Se va spune din nou: *„Nimic nu lipsește, totul este prevăzut, totul este scris"*, în timp ce, tocmai fiindcă totul ar fi prevăzut, discutat și scris, s-ar dovedi că această constituție e nulă și nu prezintă ochiului decât o înfățișare efemeră.

XXVII. Cred că am citit pe undeva *că există puține suveranități în stare să justifice legitimitatea obârșiei lor.* Să admitem justețea afirmației, dar de aici nu va rezulta nici cea mai măruntă pată asupra urmașilor unui conducător ale cărui

[1] Rousseau și Mably.

fapte ar putea stârni unele reacții: norul care ar învălui mai mult sau mai puțin originea autorității sale nu ar fi decât un inconvenient, urmarea necesară a unei legi din lumea morală. Dacă ar fi altfel, ar rezulta că suveranul nu ar putea domni în mod legitim decât în virtutea unei deliberări a întregului popor, adică *prin bunăvoința poporului*, ceea ce nu se va întâmpla niciodată, că niciodată nu va fi nimic mai adevărat decât ceea ce a spus autorul *Considerațiilor asupra Franței*[1], că *poporul își va accepta întotdeauna stăpânii și nu-i va alege niciodată.* Întotdeauna trebuie ca originea suveranității să se arate în afara sferei puterii umane, astfel încât chiar oamenii care par să fie implicați în mod direct în ea nu sunt decât împrejurări. În ceea ce privește legitimitatea, dacă în principiu a putut să pară ambiguă, Dumnezeu se explică prin primul său ministru al departamentului acestei lumi, timpul. Este foarte adevărat totuși că anumite prevestiri contemporane înșală puțin atunci când le observi direct, însă detaliile asupra acestui punct ar aparține altei lucrări.

XXVIII. Așadar, totul ne duce la o regulă generală:

Omul nu poate face o constituție, și nici o constituție legitimă nu poate fi scrisă. Niciodată nu s-a scris, niciodată nu se va scrie *a priori* culegerea de legi fundamentale care trebuie să constituie o societate civilă sau religioasă. Doar atunci când societatea se află deja constituită este cu putință, fără a se putea spune cum, să se declare sau să se explice în scris unele articole deosebite, dar aproape întotdeauna aceste declarații sunt efectul sau cauza unor rele foarte mari și întotdeauna costă popoarele mai mult decât merită.

XXIX. La această regulă generală că *nici o constituție nu poate fi scrisă și nici făcută a priori* nu se cunoaște decât o singură excepție, anume legislația lui Moise. Doar ea a fost, ca să spunem astfel, *aruncată*, ca o statuie, și scrisă până în cele mai mărunte amănunte de către un om prodigios care a spus „*Fiat!*" fără ca, de atunci, opera lui să aibă nevoie vreodată să fie corectată, adăugită sau modificată, nici de el, nici de alții. Doar ea a putut înfrunta timpul, pentru că nu-i datora nimic și nu aștepta nimic de la el. Doar ea a trăit o mie cinci sute de ani,

---

[1] Capitolul X

şi chiar după ce alte optsprezece noi secole au trecut peste ea, după marea anatemă ce a lovit-o într-o anume zi, o vedem vie, însufleţită, ca să spun astfel, de o nouă viaţă, unind încă, prin nu ştiu ce legătură misterioasă, care nu are nume omenesc, diferitele familii ale unui popor ce rămâne împrăştiat fără a fi dezbinat, astfel încât, asemenea atracţiei şi prin aceeaşi forţă, ea acţionează de la distanţă şi preface într-un tot o mulţime de părţi ce nu se ating. Prin urmare, această legislaţie, pentru orice minte inteligentă, iese în mod vădit din cercul trasat în jurul puterii umane; minunată excepţie de la legea generală ce nu a cedat decât o dată şi doar autorului ei, demonstrează doar ea misiunea divină a marelui legiuitor al evreilor, mult mai bine decât întreaga carte a acestui prelat englez care, cu cea mai mare încăpăţânare şi o uriaşă erudiţie, a avut totuşi nefericirea de a susţine un mare adevăr, prin cel mai trist paralogism.

XXX. Dar, întrucât orice constituţie este divină în principiul ei, rezultă că omul nu poate reuşi nimic de acest gen decât dacă se bazează pe Dumnezeu, a cărui unealtă[1] devine atunci. Dar este un adevăr căruia întreaga specie umană i-a adus necontenit cea mai strălucită dovadă. Să consultăm istoria, care este politică experimentală, şi vom vedea în permanenţă leagănul naţiunilor înconjurat de preoţi, iar divinitatea, chemată mereu în ajutorul slăbiciunii omeneşti.[2] Fabula, mult mai adevărată decât istoria antică pentru cei pregătiţi, vine şi ea să confirme demonstraţia. Întotdeauna un oracol întemeiază oraşele, întotdeauna un oracol este cel ce

---

[1] Se poate chiar generaliza afirmaţia şi spune, fără excepţie, că *nici o instituţie nu poate dăinui dacă nu se bazează pe religie.*

[2] Platon, într-un text admirabil, pe deplin asemănător unui mozaic, vorbeşte despre un timp primar, când Dumnezeu a încredinţat înfiinţarea regimului imperiilor nu unor oameni, ci unor spirite, apoi adaugă, referindu-se la dificultatea de a crea constituţii: „Este însuşi adevărul că dacă Dumnezeu nu a vegheat la întemeierea unei cetăţi iar aceasta nu a avut decât un început uman, ea nu poate scăpa de cele mai mari rele. Trebuie deci să încercăm prin toate mijloacele imaginabile să imităm regimul primar, şi, încredinţându-ne în ceea ce este nemuritor în om, trebuie să întemeiem casele, ca şi statele, consfinţind ca legi voinţele inteligenţei (supreme). Dacă un stat (oricare i-ar fi forma) este întemeiat pe viciu şi cârmuit de oameni care calcă justiţia în picioare, nu-i mai rămâne nici o cale de salvare. (Platon, *De leg.* vol. VIII. Bipont, p. 180, 181).

vesteşte protecţia divină şi succesele eroului întemeietor. Îndeosebi regii, conducători ai imperiilor ce se nasc, sunt desemnaţi în permanenţă şi aproape *însemnaţi* de cer, într-un fel extraordinar.[1] Câţi oameni uşuratici au râs de *sfânta sticluţă*[2], fără să-şi dea seama că sticluţa sfântă este o hieroglifă, şi că trebuie doar să ştii să citeşti.[3]

XXXI. Încoronarea regilor are aceeaşi rădăcină. Nu a existat niciodată o ceremonie, sau, mai bine zis, o profesiune de credinţă, mai semnificativă şi mai respectabilă. Întotdeauna degetul pontifului a atins fruntea suveranităţii ce se năştea. Numeroşii scriitori, care nu au văzut în aceste rituri auguste decât dorinţe ambiţioase, şi chiar aprobarea voită a superstiţiei şi a tiraniei, au vorbit împotriva adevărului, şi chiar, aproape toţi, împotriva propriei lor conştiinţe. Acest subiect ar merita să fie examinat. Uneori suveranii au căutat sacrul, iar uneori sacrul i-a căutat pe suverani. Alţii au fost văzuţi respingând sacrul ca pe un semn de dependenţă. Cunoaştem destule fapte pentru a fi în stare să judecăm destul de sănătos, dar ar trebui să deosebim cu grijă oamenii, timpurile, naţiunile şi cultele. Aici este suficient să insistăm asupra opiniei generale şi veşnice care invocă puterea divină la înfiinţarea imperiilor.

XXXII. Naţiunile cele mai vestite ale antichităţii, cele mai serioase şi cele mai înţelepte, precum egiptenii, etruscii, lacedemonienii şi romanii aveau constituţiile cele mai religioase, iar durata imperiilor a fost întotdeauna proporţională cu gradul de influenţă pe care principiul religios îl

---

[1] S-a folosit mult în controversă vestita regulă a lui Richard de Saint-Victor: *Quod semper, quod ubique, quod omnibus*. Dar această regulă este generală şi cred că poate fi exprimată astfel: „Orice credinţă în permanenţa universală este adevărată şi, de fiecare dată când separăm de o credinţă oarecare anumite dogme specifice diferitelor naţiuni, rămâne ceva comun tuturor, iar acest rest este un adevăr."

[2] Recipient conţinând uleiul sfinţit cu care erau unşi regii Franţei (n.tr.).

[3] Orice religie, prin însăşi natura lucrurilor, înlesneşte o mitologie care-i seamănă. Din această cauză, cea a religiei creştine este mereu castă, mereu utilă şi deseori sublimă, fără ca, printr-un privilegiu deosebit, să fie vreodată cu putinţă să o confundăm cu însăşi religia. Astfel încât nici un mit creştin nu poate dăuna, iar deseori merită întreaga atenţie a observatorului.

dobândise în constituția politică: „Orașele și națiunile cele mai dedate actului divin au fost întotdeauna cele mai trainice și mai înțelepte, după cum secolele cele mai religioase s-au distins întotdeauna cel mai mult prin geniu".[1]

XXXIII. Națiunile nu au fost civilizate niciodată decât prin religie. Nici un alt instrument cunoscut nu are influență asupra omului sălbatic. Fără să recurgem la antichitate, care este hotărâtoare în această privință, găsim o dovadă importantă în America. De trei secole suntem acolo cu legile, artele, științele noastre, civilizația, comerțul, luxul nostru, și ce am câștigat asupra stării sălbatice? Nimic. Îi distrugem pe nefericiții aceștia cu sabia și rachiul, îi împingem fără milă înăuntrul deșertului până când, în sfârșit, o să piară cu toții, victime ale viciilor noastre, precum și ale crudei noastre superiorități.

XXXIV. Și-o fi închipuit vreodată un filosof că o să-și părăsească patria și plăcerile ca să se ducă în pădurile Americii pentru a-i urmări pe sălbatici, a-i face să se scârbească de toate viciile barbariei și a le da o morală?[2] Filosofii au făcut chiar mai mult; au compus cărți frumoase pentru a dovedi că sălbaticul era omul *natural* și că noi nu putem dori nimic mai bun decât să-i semănăm. Condorcet a spus că *misionarii nu au dus în Asia și în America decât superstiții ruşinoase.*[3] Rousseau a spus, cu un spor de nebunie cu adevărat de neconceput, că misionarii nu-i par mai înțelepți decât cuceritorii.[4] În sfârșit, corifeul lor a avut neruşinarea (dar ce avea de pierdut?) de a-i acoperi de ridicolul cel mai grosolan pe acești paşnici cuceritori pe care antichitatea i-ar fi divinizat.[5]

XXXV. Cu toate acestea, misionarii sunt cei care au săvâr-

---

[1] Xenofon, *Les Mémorables*; I, 4, 16.

[2] Într-adevăr, Condorcet ne-a făgăduit că filosofii se vor ocupa necontenit de civilizarea și fericirea națiunilor barbare (*Esquisse d' un tableau historique des progrès de l'ésprit humain*, (pag. 335). Aşteptăm să binevoiască să înceapă.

[3] *Ibidem*, pag. 335.

[4] Scrisoare către arhiepiscopul Parisului.

[5] „Ei, prieteni, de ce nu ați rămas în patria voastră? În ea n-ați fi găsit draci, dar ați fi găsit tot atâtea prostii". (Voltaire, *Essai sur les moeurs et l' ésprit*. Introducere)

şit această minune, cu atât de mult mai presus de puterile şi de voinţa omonească. Doar ei au străbătut de la un capăt la altul vastul continent al Americii, pentru a crea acolo oameni. Doar ei au făcut ceea ce politica nici măcar nu îndrăznise să-şi închipuie.

Dar nimic de genul acesta nu egalează misiunile din Paraguay: acolo s-au văzut într-un mod mai pregnant autoritatea şi puterea exclusivă a religiei pentru civlizarea oamenilor. A fost lăudată această minune, dar nu de ajuns: spiritul secolului al XVIII-lea şi un altul, complicele lui, au avut puterea de a înăbuşi, în parte, glasul dreptăţii şi chiar pe cel al admiraţiei. Poate că, într-o zi (pentru că se poate spera că aceste mari şi nobile lucrări vor fi reluate), într-un oraş bogat, situat într-o veche savană, părintele acestor misionari va avea o statuie. Pe soclul ei se va putea citi:

Lui Osiris creştinul,
ai cărui soli au străbătut pământul
pentru a-i smulge pe oameni din mizerie,
din îndobitocire şi ferocitate,
învăţându-i agricultura
dându-le legi,
învăţându-i să-l cunoască şi să-l slujească pe Dumnezeu,
nu prin forţa armelor,
de care nu au avut niciodată nevoie,
ci prin blândă convingere, cântece morale
şi puterea imnurilor,
astfel încât au fost socotiţi îngeri.[1]

XXXVI. Dar când ne gândim că acest ordin legiuitor care

Căutaţi în alte părţi mai multe nebunii, mai multă neruşinare, mai mult prost gust, şi nu veţi găsi. Totuşi, cartea aceasta, din care puţine capitole sunt scutite de asemenea caracteristici, bagatela aceasta fastuoasă, nişte moderni entuziaşti nu au şovăit a o numi *un monument al spiritului uman*: fără îndoială, asemenea capelei de la Versailles şi tablourilor lui Boucher.

[1] „Osiris, domnind în Egipt, i-a scos degrabă pe egipteni din viaţa nevoiaşă de suferinţă şi sălbăticie, învăţându-i să semene şi să planteze, dându-le legi, arătându-le cum să-i cinstească şi să-i respecte pe zei; apoi, mergând prin toată lumea, a îmblânzit-o fără a folosi nicidecum forţa armelor, ci atrăgând şi câştigând de partea sa cele mai multe dintre popoare

domnea în Paraguay prin ascendentul unic la virtuţilor şi însuşirilor sale, fără să se abată vreodată de la supunerea cea mai umilă faţă de autoritatea legitimă, chiar şi cea mai nesăbuită; că acest ordin venea totodată să înfrunte în închisorile, spitalele, azilurile noastre tot ceea ce mizeria, boala şi disperarea au mai hidos şi mai respingător; că aceşti oameni, care veneau în grabă la prima chemare şi dormeau pe paie alături de nevoiaşi, nu păreau stângaci în cercurile cele mai cultivate; că urcau pe eşafod ca *să spună* ultimele cuvinte victimelor justiţiei omeneşti şi că din aceste teatre de groază se avântau în amvon, de unde tunau şi fulgerau înaintea regilor;[1] că mânuiau *penelul* în China, telescopul în observatoarele noastre, lira lui Orfeu în mijlocul sălbaticilor şi că educaseră tot secolul lui Ludovic al XIV-lea; când ne gândim, în fine, că o coaliţie odioasă de miniştri perverşi, de magistraţi nebuni şi de sectanţi ticăloşi a putut, în zilele noastre, să distrugă această

---

prin blândă convingere şi sfaturi înfăţişate în cântece şi în muzică de toate felurile, despre care grecii au crezut că este asemenea lui Bachus". (Plutarh, *D' Isis et d' Osiris*, trad. Amyot, edit. Voscosan, vol. III, pag. 287. Edit. Henr. Steph., vol. I, pag. 634).

„Odinioară, într-o insulă de pe fluviul Penobscot s-a descoperit o populaţie de sălbatici ce mai cântau multe cântări pioase şi instructive în limba indiană pe muzică bisericească şi cu o precizie pe care cu greu am găsit-o la corurile cele mai bine alcătuite; una dintre cele mai frumoase arii ale bisericii din Boston provine de la aceşti indieni (care au învăţat-o de la stăpânii lor, cu peste patruzeci de ani în urmă), fără ca de atunci încoace, nefericiţii de indieni să fi beneficiat de vreun fel de instrucţie." (*Mercure de France* din 5 iulie 1806, nr. 259, p. 29 şi urm.).

Părintele Salvaterra (frumos nume de misionar!), numit pe drept cuvânt, „Apostolul Californiei", se apropia de sălbaticii cei mai cruzi fără altă armă decât o lăută, la care cânta foarte bine. Începea să cânte *In voi credo, o Dio mio*. Bărbaţi şi femei îl înconjurau şi-l ascultau în tăcere. Muratori a spus despre acest om minunat: *„Pare favola quella d'Orfeo; ma chi sa che non sia succedato in simil caso?"* Doar misionarii au înţeles şi arătat *adevărul acestei fabule*. Se vede chiar că ei descoperiseră genul de muzică vrednică de a fi asociată la aceste mari creaţii. „Trimiteţi-ne, le scriau prietenilor lor din Europa, ariile marilor maeştri din Italia, *per essere armoniosissimi, senza tanti imbrogli di violini obbligati* etc." (Muratori, *Cristianesimo felice* etc. Veneţia, 1752, cap. XII, p. 284.

[1] „Loquebar de testimoniis tuis in conspectu regum: *et non confundebar*", *Ps.* 118, 46. Este inscripţia pusă sub portretul lui Bourdaloue, pe care au meritat-o mai mulţi dintre colegii lui.

instituție minunată și să se felicite pentru aceasta, parcă îl vedem pe nebunul care punea glorios piciorul pe un ceas spunându-i: „Nu-ți mai dau voie să faci zgomot". Dar ce spun eu? Un nebun nu este vinovat.

XXXVII. A trebuit să insist îndeosebi asupra formării imperiilor ca fiind obiectul cel mai important, dar toate instituțiile umane sunt supuse aceleiași reguli și toate sunt nule sau primejdioase dacă nu stau pe temelia oricărei existențe. Acest principiu fiind incontestabil, ce putem crede cu privire la o generație care a aruncat totul în aer, până la însești bazele edificiului social, făcând educație pur științifică! Era cu neputință să te înșeli într-un mod mai cumplit, căci orice sistem de educație care nu se bazează pe religie va cădea într-o clipită și nu se vor picura decât otrăvuri în stat, *religia fiind*, după cum bine a spus Bacon, *mirodenia care împiedică știința să se altereze.*

XXXVIII. S-a pus adeseori întrebarea: „*De ce să existe o școală de teologie în toate universitățile?*" Se poate răspunde lesne: „*Pentru ca universitățile să dăinuie, iar învățământul să nu se altereze.*" Inițial, ele nu au fost decât școli teologice, în care celelalte *facultăți* s-au adunat întocmai ca supusele în jurul unei regine. Edificiul instrucțiunii publice, aflat pe aceeași bază, a dăinuit până în zilele noastre. Cei care l-au răsturnat la ei acasă se vor căi zadarnic, vreme îndelungată. Ca să dai foc unui oraș este de ajuns un copil sau un smintit; ca să-l reclădești, trebuie arhitecți, materiale, lucrători, milioane și, mai cu seamă, timp.

XXXIX. Cei ce s-au mulțumit să altereze instituțiile antice păstrând formele exterioare au făcut, poate, la fel de mult rău speciei umane. Este deja foarte bine cunoscută[1] influența universităților moderne asupra moravurilor și spiritului național, într-o mare parte a continentului european.

---

[1] N-o să-mi îngădui să public noțiuni ce-mi sunt caracteristice, oricât de prețioase ar putea fi în alte locuri, dar cred că fiecare poate retipări ceea ce este tipărit și să-l facă pe un german să vorbească despre Germania. Astfel se exprimă cu privire la universitățile din țara sa un om pe care nimeni nu-l va acuza că este pătruns de idei antice: „Toate universitățile noastre din Germania, chiar și cele mai bune, au nevoie de mari reforme în privința moravurilor... Chiar și cele mai bune sunt o prăpastie în care pier fără scăpare nevinovăția, sănătatea și fericirea viitoare ale unei mulțumi de tineri, și

Universitățile din Anglia și-au păstrat în această privință o reputație mai mare decât celelalte; poate pentru că știu mai bine să tacă și să se laude când se cuvine, sau poate spiritul public, care are o putere extraordinară aici, a știut să apere mai bine decât în alte locuri aceste vulnerabile școli de anatema generală. Totuși, ele trebuie să dispară și, încă de pe acum datorăm inimii rele a lui Gibbon niște ciudate confidențe în această privință.[1] În fine, pentru a nu ieși din cadrul generalităților, dacă nu ajungem la maximele antice și educația nu este iarăși încredințată preoților, dacă știința nu va fi așezată peste tot pe un loc secundar, relele ce ne așteaptă sunt incalculabile: vom fi îndobitociți de știință și acesta este ultimul grad al îndobitocirii.

XL. Creația nu numai că nu-i aparține omului, dar se pare că puterea noastră *neasistată* nu poate schimba în bine instituțiile în vigoare. Dacă există ceva evident pentru om, aceasta este existența a două forțe opuse, care se înfruntă necontenit în univers. Nu există nimic bun pe care răul să nu-l murdărească și să-l nu-l strice și nu există nimic rău asupra căruia binele să nu exercite o presiune și pe care să nu-l atace, împingând fără încetare tot ce există spre perfecțiune.[2] Aceste două forțe sunt prezente peste tot. Le vedem și în creșterea plantelor, în reproducerea animalelor, în formarea limbilor, a

---

de unde ies ființe ruinate trupește și sufletește, ce vor fi mai curând în grija societății, decât folositori ei etc.... Fie ca paginile acestea să-i ocrotească pe tineri! Fie ca ei să poată citi pe ușa universităților noastre inscripția următoare: *Tinere, aici și-au pierdut fericirea și nevinovăția mulți dintre semenii tăi*". M. Mampe, *Recuei des voyages pour l'instruction de la jeunesse*, vol. II, p. 129.

[1] Vezi *Memoriile* sale în care, după ce ne dezvăluie lucruri foarte frumoase cu privire la universitățile din țara lui, ne spune, referindu-se îndeosebi la cea de la Oxford: *„Poate renunța la mine ca fiu la fel de ușor cum renunț eu la ea ca mamă."* Nu mă îndoiesc că această mamă iubitoare, sensibilă cum se cuvine la o asemenea declarație, i-a decernat un epitaf magnific: *Lubens merito.* Cavalerul William Jones, în scrisoarea sa către M. Anquetil, comite un exces contrar, dar acesta îi face cinste.

[2] Un grec ar fi spus Πρὸς επάνορθωσιν. S-ar putea spune, *spre restituirea în întregime*, expresie pe care filosofia o poate lua foarte bine din jurisprudență și care, în această nouă concepție, va fi minunat de corectă. În ceea ce privește opoziția și echilibrarea celor două forțe, este de ajuns să

imperiilor (două lucruri de nedespărțit) etc. Puterea omenească nu se exercită, poate, decât ca să elimine sau să combată răul, pentru a separa binele de el și pentru a-i reda acestuia capacitatea de a germina, conform naturii sale. Vestitul Zanotti a spus: *E dificil să schimbi lucrurile în mai bine.*[1] Această idee ascunde un sens foarte important sub înfățișarea unei extreme simplități. Ea se potrivește de minune cu altă idee a lui Origene, care ea singură valorează cât o carte frumoasă. „Nimic, spune el, nu se poate schimba în mai bine printre oameni, *în chip nedumnezeiesc*".[2] Toți oamenii au sentimentul acestui adevăr, dar fără a fi în stare să-și dea seama. De aici provine această aversiune instinctivă a tuturor oamenilor de bună credință față de inovații. Cuvântul reformă, în el însuși, și înaintea oricărei examinări, va fi întotdeauna suspect înțelepciunii, iar experiența din toate timpurile îndreptățește acest fel de instinct. Se știe prea bine care a fost rodul celor mai frumoase speculații de acest gen.[3]

XLI. Pentru a aplica aceste maxime generale la un caz anume, întrucât țin seama de extrema primejdie a inovațiilor bazate pe simple teorii omenești, fără a mă crede în stare de a avea o opinie fermă, pe cale de raționament, asupra importantei probleme a reformei parlamentare care-i frământă pe oameni în Anglia de atâta vreme, mă simt totuși înclinat să cred că această idee este dăunătoare, iar englezii se vor căi dacă o aplică prea intens. Dar, spun partizanii reformei, (fiindcă acesta este marele lor argument), *abuzurile sunt uimitoare,*

---

deschidem ochii. *Împotriva răului este binele și împotriva morții viața... Așișderea, privește la toate lucrurile Celui Preaînalt; ele sunt perechi, una împotriva celeilalte. Sir.* 33, 17, 19. Vom spune, în treacăt, că de aici se naște regula *frumosului ideal.* Nimic în natură nefiind ceea ce trebuie să fie, adevăratul artist, cel ce poate spune „Est Deus in nobis", are puterea tainică de a discerne trăsăturile cele mai puțin alterate, de a le asambla pentru a forma întreguri care nu există decât în mintea lui.

[1] *Difficile est mutare in melius.* Zanotti, citat în *Transunto delle R. Academia di Torino*, 1788–89, p. 6.

[2] AΘEEI; sau, dacă vrem să exprimăm idee în mod mai laconic și fără nici o licență gramaticală, „Fără Dumnezeu, nimic nu este mai bine" (*Orig. adv. Cels.* I, 26, ed. Ruaei, Paris, 1733, vol. I, p. 345).

[3] *Nihil motum ex antique probabile est.* (Tit. Liv. XXXIV, 53).

incontestabile, iar un abuz formal, un viciu, pot fi oare constituționale? Da, fără îndoială, pot fi, căci orice constituție politică are defecte esențiale, ce țin de natura ei și de care e cu neputință să o separăm, iar ceea ce îi face să tremure pe toți reformatorii este faptul că aceste defecte se pot schimba o dată cu împrejurările, astfel încât, chiar dacă se arată că sunt noi, tot nu se arată că nu sunt necesare.[1] Ce om rațional nu se va înfiora atingându-se de această lucrare? Armonia socială este supusă legii tempertamentului, întocmai ca armonia propriu-zisă în gama generală. Dacă acordați riguros cuvintele, octavele vor distona și invers. Disonanța fiind, așadar, inevitabilă, în loc să o alungăm, ceea ce este cu neputință, trebuie să o temperăm, distribuind-o. Astfel, dintr-o parte și din alta, *defectul este un element al perfecțiunii posibile.* În această propoziție nu există decât forma paradoxului. Dar, se va mai spune poate și acum, *care este regula pentru a discerne defectul accidentului de cel ce ține de natura lucrurilor și pe care este cu neputință să-l eliminăm*? Oamenii cărora natura nu le-a dat decât urechi pun astfel de întrebări, iar cei ce au ureche ridică din umeri.

XLII. Trebuie să fim foarte atenți când este vorba de abuzuri, să nu judecăm instituțiile politice decât prin efectele lor permanente, niciodată prin cauzele lor oarecare, ce nu înseamnă nimic,[2] nici prin anumite neajunsuri colaterale (dacă ne putem exprima astfel) *ce pun stăpânire* pe o vedere slabă, împiedicând-o să zărească ansamblul. De fapt, cauza ipotezei

---

[1] Se spune că *trebuie să recurgem la legile fundamentale și inițiale ale statului pe care un obicei nedrept le-a abolit.* Este un joc în care pierdem totul. *În cântarul acesta nimic nu va fi corect, totuși poporul apleacă lesne urechea la astfel de cuvinte.* (Pascal, *Pensées*, Renouard, 1803, p. 121, 122). Nu se poate spune mai bine, dar vedeți ce este omul! Autorul acestei observații și secta lui hidoasă au jucat necontenit acest joc desăvârșit pentru a pierde totul și, într-adevăr, jocul a reușit de minune. De altfel, Voltaire a vorbit în această privință ca Pascal: „Este o idee zadarnică, o muncă ingrată să vrei să aduci totul la obiceiurile vechi" (*Essai sur les moeurs et l'ésprit*, cap. LXXXV). Ascultați-l apoi vorbind despre papi și veți vedea cum își amintește de maxima lui.

[2] Cel puțin față de meritul instituției, căci, din alte puncte de vedere, poate fi foarte important să te ocupi de ele.

ce pare dovedită netrebuind să aibă nici un raport logic cu efectul, iar neajunsurile unei instituții bune în sine nefiind, după cum am spus mai înainte, decât *o disonanță inevitabilă în gama generală*, cum vor putea fi oare judecate instituțiile după cauze și după neajunsuri? Voltaire, care a vorbit despre toate timp de un secol fără să treacă vreodată dincolo de suprafața lucrurilor,[1] a emis un raționament glumeț asupra vânzării funcțiilor din magistratură ce avea loc în Franța, și poate nici un exemplu nu ar fi mai potrivit pentru a face simțit adevărul teoriei pe care o expun. *„Dovada*, spune el, *că această vânzare reprezintă un abuz este faptul că nu s-a produs decât prin alt abuz"*.[2] Aici Voltaire nu se înșală așa cum se poate înșela orice om. El se înșală în mod rușinos. Este o eclipsă totală a bunului simț. *Tot ce se naște dintr-un abuz este un abuz*! Dimpotrivă, una dintre legile cele mai generale și mai evidente ale acestei forțe ascunse și totodată impresionante care operează și se face simțită din toate părțile este aceea că remedierea abuzului se naște din abuz și că răul, ajuns la un anumit punct, se sinucide, și așa trebuie să se întâmple, căci răul, care nu este decât o negație, are ca măsuri ale dimensiunilor și duratei pe cele ale ființei de care se lipsește și pe care o adoră. Dar atunci o nouă realitate apare în grabă, neapărat, în locul celei care tocmai a dispărut, *căci naturii îi este groază de vid*, iar binele... Dar mă depărtez prea tare de Voltaire.

XLIII. Eroarea acestui om provenea de acolo că marele scriitor, *împărțit între douăzeci de științe*, după cum a spus el însuși undeva, și preocupat, de altfel, în permanență să instruiască universul, nu avea decât foarte rareori timp să gândească. „O curte desfrânată și risipitoare,. aflată într-o situație disperată din pricina propriilor cheltuieli, se gândește să vândă funcțiunile din magistratură și creează astfel (ceea ce nu ar fi făcut niciodată nesilită și în cunoștință de cauză) o magistratură bogată, inamovibilă și independentă, astfel încât

---

[1] Dante îi spunea lui Virgilius, făcându-i, trebuie să mărturisim, cam prea multă cinste: *Maestro di color che sanno*. Parini, deși era cu totul ramolit, a avut curajul de a-i spune lui Voltaire, parodiindu-l pe Dante: *Sei Maestro... di coloro che credon di sapere* (*Il. Mattino*). Cuvântul este potrivit.

[2] *Précis du siècle de Louis XV*, cap. XLII

puterea nesfârşită care acţionează în univers fără să-i pese de consecinţe[1] se slujeşte de corupţie pentru a crea tribunale incoruptibile (atât cât îngăduie slăbiciunea umană)". Într-adevăr, nu există nimic atât de plauzibil pentru ochiul veritabilului filosof, nimic mai conform cu marile analogii şi cu această lege incontestabilă, care vrea ca instituţiile cele mai importante să nu fie niciodată rezultatul vreunei deliberări, ci al împrejurărilor. Iată problema aproape rezolvată atunci când este pusă, aşa cum se întâmplă cu toate problemele. *O ţară ca Franţa ar putea fi judecată mai bine decât de magistraţi ereditari*? Dacă ne hotărâm să răspundem afirmativ, ceea ce presupun, va trebui să propunem îndată problema următoare: *magistratura trebuind să fie ereditară, există oare, pentru a o constitui mai întâi, iar apoi pentru a o recruta, un mod mai avantajos decât acela ce aruncă milioane la preţul cel mai scăzut în lăzile suveranului şi care, totodată, garantează bogăţia, independenţa şi chiar noblеţea* (oarecare) *a judecătorilor superiori*? Dacă nu socotim venalitatea decât un mijloc ereditar, orice om drept se miră de acest punct de vedere, care este cel adevărat. Nu avem aici loc să aprofundăm problema, dar este de ajuns pentru a dovedi că Voltaire nici măcar nu a zărit-o.

XLIV. Să presupunem acum că la conducere s-ar afla un om ca el, întrunind printr-o potrivire fericită frivolitatea, incapacitatea şi îndrăzneala: va acţiona neîntârziat, conform teoriilor sale nebuneşti cu privire la legi şi abuzuri. Va lua împrumuturi cu 15% ca să-şi achite datoriile cu 50% dobândă, va pregăti minţile printr-o mulţime de scrieri plătite ce vor insulta magistratura, lipsind-o de încredere publică. În curând, protecţia, de o mie de ori mai neghioabă decât întâmplarea, va deschide lista veşnică a stângăciilor lui: omul distins, întrucât nu va mai socoti ereditatea drept contraponderea unor munci împovărătoare, se va îndepărta definitiv, iar marile tribunale vor fi date pe mâna unor aventurieri fără nume, fără avere şi nerespectaţi, în locul acestei magistraturi venerabile, în care virtutea şi ştiinţa deveniseră ereditare ca şi demnităţile sale,

[1] *Ludens in orbe terrarum.* (*Prov.*, VIII, 31).

adevărat sacerdoțiu pentru care națiunile străine au putut invidia Franța, până în momentul în care abuzul de filosofie, eliminând înțelepciunea din toate locurile în care se afla, a încheiat șirul de isprăvi frumoase alungând-o din propria-i casă.

XLV. Aceasta este imaginea firească a celor mai multe dintre reforme, căci nu doar creația nu-i aparține omului, ci însăși reforma nu-i aparține decât într-un mod secundar și cu o mulțime de restricții cumplite. Pornind de la principii de netăgăduit, fiecare om poate judeca instituțiile țării sale cu o certitudine desăvârșită. El îi poate aprecia pe toți *creatorii*, *legiuitorii*, *restauratorii* națiunilor, atât de dragi secolului al XVIII-lea, pe care posteritatea îi va privi cum milă, poate chiar cu groază. În Europa și în afara ei s-au clădit castele din cărți de joc. Amănuntele ar fi odioase, dar cu siguranță că nu arătăm lipsă de respect față de nimeni rugându-i, pur și simplu, pe oameni să privească și să judece cel puțin prin prisma evenimentului, dacă se încăpățânează să refuze orice alt gen de învățătură. Omul aflat în legătură cu Creatorul său e sublim, iar acțiunea lui este constructivă, dar de îndată ce se desparte de Dumnezeu și acționează singur, nu încetează a fi puternic, căci acesta este un privilegiu al firii sale, însă acțiunea lui e negativă și duce doar la distrugere.

XLVI. În toată istoria nu există un singur fapt care să interzică aceste maxime. Nici o instituție umană nu poate dăinui dacă nu este susținută de mâna ce susține totul, adică dacă nu-i este consacrată anume, la origine. Cu cât va fi mai pătrunsă de principiul divin, cu atât va fi mai trainică. Ce ciudată este orbirea oamenilor din secolul nostru! Se laudă cu luminile lor și nu știu nimic, pentru că se ignoră pe ei înșiși. Nu știu nici ce sunt, nici ce pot. O trufie neîmblânzită îi face necontenit să răstoarne tot ce nu ei au făcut, iar pentru a opera noi creații se despart de principiul oricărei existențe. Jean-Jacques Rousseau însuși a spus, totuși, foarte bine: „Om mărunt și neînsemnat, arată-mi puterea ta, iar eu o să-ți arăt cât de slab ești". S-ar putea spune cu tot atâta îndreptățire și cu mai mult folos: „Om mic și neînsemnat, mărturisește-mi cât de slab ești, iar eu o să-ți arăt puterea ta." De fapt, de îndată ce omul și-a recunoscut nimicnicia, a făcut un mare pas înainte, pentru că este foarte aproape de a căuta un sprijin cu care poate orice.

Este tocmai contrariul a ceea ce a făcut secolul care tocmai s-a sfârşit. (Vai, nu s-a sfârşit decât în almanahurile noastre). Priviţi toate acţiunile, toate instituţiile lui, şi o să-l vedeţi în permanenţă preocupat să le despartă de divinitate. Omul s-a crezut o fiinţă independentă şi a profesat un adevărat ateism practic, mai primejdios poate şi mai vinovat decât cel teoretic.

XLVII. Abătându-se din pricina zadarnicelor sale ştiinţe de la singura ştiinţă care îl interesează cu adevărat, el a crezut că are puterea de a crea, în timp ce nu o are nici măcar pe cea de a numi. A crezut el, care nu are nici măcar puterea de a produce o insectă sau un petic de muşchi, că este autorul imediat al suveranităţii, lucrul cel mai important, mai sfânt, mai fundamental al lumii morale şi politice,[1] şi că o familie, de exemplu, domneşte pentru că un popor a voit-o, în timp ce este dovedit incontestabil că orice familie domneşte fiindcă este aleasă de o putere superioară. Dacă nu vede aceste dovezi, înseamnă că închide ochii sau priveşte prea de aproape. A cezut că el a născocit limbile, dar nu depinde decât tot de el să vadă că orice limbă omenească este *învăţată* şi niciodată *inventată*, şi că nici o ipoteză imaginară în cercul puterii umane nu poate să explice, cu cea mai măruntă aparenţă de probabilitate, nici formarea, nici diversitatea limbilor. A crezut că poate constitui naţiunile, cu alte cuvinte *că poate crea această unitate naţională în virtutea căreia o naţiune este ea însăşi şi nu alta*. În sfârşit, a crezut că, întrucât are puterea de a crea instituţii, o avea cu atât mai mult pe cea de a le prelua de la alte naţiuni şi de a le transporta la el gata făcute, cu numele pe care le purtau la aceste popoare, pentru a se bucura de ele ca şi acestea, cu aceleaşi avantaje. Documentele franceze îmi oferă această privinţă un exemplu deosebit.

XLVIII. Acum vreo câţiva ani, francezii au îndrăznit să instituie la Paris câteva probe de alergări ce au fost numite cu seriozitate, în câteva publicaţii ale zilei, „jocuri olimpice".

---

[1] „Principiul că orice putere legitimă porneşte de la popor este nobil şi specios în sine, totuşi este dezmiţit de întreaga pondere a istoriei şi a experienţei". (Hume, *Istoria Angliei*, Carol I 1642, cap. LIX, ediţia engleză de la Basel, 1789, p. 120).

Raționamentul celor care au inventat sau au înnoit acest nume frumos nu era complicat. *Se alerga*, spuneau ei, *pe jos și călare pe malurile râului Alfen, se aleargă pe jos și călare pe malurile Senei, așadar este același lucru*". Nimic mai simplu, dar, fără să-i întrebăm de ce nu le-a dat prin gând să numească aceste jocuri *pariziene*, ar mai fi multe alte observații de făcut. Pentru instituirea jocurilor olimpice s-au consultat oracolele, zeii și eroii au luat și ei parte; ele nu începeau niciodată fără a se face sacrificii și alte ceremonii religioase, erau socotite drept marile adunări ale poporului din Grecia, și nimic nu era mai sacru. Dar parizienii, mai înainte de a institui alergările înnoite ale grecilor, s-au dus oare la Roma, *ad limina apostolorum*, pentru a-l consulta pe papă? Înainte de a-i arunca în cursă pe smintiți ca să-i distreze pe prăvăliași, puneau oare să se cânte slujba de la liturghie? Cu ce opinie politică importantă știuseră ei să asocieze aceste alergări? Cum se numeau cei ce le înființaseră? Dar este prea mult, bunul simț cel mai elementar simte de îndată nimicnicia și ridicolul acestei imitații.

XLIX. Totuși, într-un ziar scris de oameni de spirit care nu au săvârșit altă greșeală și nu au îndurat altă nefericire decât pe aceea de a profesa doctrinele moderne, se scria, în legătură cu aceste alergări următorul pasaj, dirijat de entuziasmul cel mai amuzant: „Prevestesc că jocurile olimpice ale francezilor vor atrage într-o zi Europa în Câmpul lui Marte. Ce suflet rece și incapabil de emoții au cei ce nu văd aici decât niște alergări! Eu văd în ele un spectacol așa cum universul nu mai oferise de pe timpul celor din Elida, unde Grecia oferea un spectacol Greciei. Nu, circurile romanilor, turneele vechilor noștri cavaleri nu se comparau cu ele."[1]

Iar eu *cred*, și chiar *știu* că nici o instituție umană nu este trainică dacă nu are o bază religioasă, și, în plus (vă rog să fiți foarte atenți la aceasta), *dacă nu poartă un nume luat dintr-o*

---

[1] *Décade philosophique*, octombrie 1797, nr. 1, pag. 31 (1809). Acest pasaj, alături de data lui, are dublul merit de a fi peste măsură de glumeț și de a îndemna la reflecție. Se văd în el ideile cu care se amăgeau atunci acești copii și ce știau ei în legătură cu ceea ce omul trebuie să știe în primul rând. De atunci, o nouă ordine a lucrurilor a respins de ajuns aceste frumoase închipuiri, iar dacă întreaga Europă este astăzi atrasă la Paris, cu siguranță că nu vine aici pentru a asista la jocurile olimpice (1814).

limbă națională, născut de la sine, fără nici o deliberare anterioară și cunoscută.

L. Teoria numelor mai constituie și ceva de mare importanță. Numele nu sunt defel arbitrare, așa cum au afirmat atâția oameni *care își pierduseră numele*. Dumnezeu se numește *Eu sunt*, iar orice făptură se numește *Eu sunt acesta*. Numele unei ființe spirituale fiindu-i relativ necesar acțiunii acesteia, de aici provine faptul că la antici, cea mai mare cinste pentru o divinitate era *polionimia*, adică pluralitatea numelor, care o anunța pe cea a funcțiilor sau mărimea puterii. Mitologia antică ne-o arată pe Diana, copilă încă, cerându-i această onoare lui Jupiter, iar în versurile atribuite lui Orfeu, ea este elogiată cu numele de *demon polionim* (ființă supranaturală cu mai multe nume)[1]. Ceea ce înseamnă în fond, că doar Dumnezeu are dreptul de a da un nume. De fapt, el a *numit* totul, fiindcă a creat totul. A dat nume stelelor,[2] a spiritelor și, dintre cele din urmă, Scriptura nu rostește decât trei, dar toate trei referitoare la menirea acestor slujitori ai lui Dumnezeu. La fel se întâmplă și cu oamenii, pe care Dumnezeu a vrut să-i numească el însuși, iar Scriptura ni-i face cunoscuți în număr destul de mare: întotdeauna numele sunt referitoare la funcțiuni.[3] Nu a spus el, oare, că în viitoarea lui împărăție va da celui ce biruiește un nume nou,[4] pe măsura faptelor lui? Iar oamenii, făcuți după chipul și asemănarea lui Dumnezeu, au găsit oare un mod mai solemn de a-i răsplăti pe învingători decât acela a le da un nume nou, cel mai onorabil dintre toate, după judecata oamenilor, cel al neamurilor învinse?[1] De fiecare

---

[1] Vezi nota cu privire la cel de-al șaptelea vers al imnului închinat Dianei de Calimah (ediția lui Spanheim) și Lanzi, *Saggia di letteratura etrusca*, vol. II, p. 241, notă. Imnurile lui Homer nu sunt, fapt, decât niște colecții de epitete ceea ce ține de același principiu al polionimiei.

[2] *Isaia*, 40, 26.

[3] Să ne amintim de cel mai mare nume dat dumnezeiește și direct unui om. Motivația numelui a fost dată, în acest caz o dată cu numele, iar numele exprimă tocmai destinația sau puterea, ceea ce înseamnă același lucru.

[4] *Apocalipsa* 3, 12.

dată când se spune că omul își schimbă viața și capătă o nouă înfățișare, primește, de obicei, un nume nou. Aceasta se vede la botez, la confirmare, la înrolarea soldaților, la intrarea în călugărie, la eliberarea sclavilor etc., într-un cuvânt, numele oricărei ființe exprimă ceea ce este ea, și aici nu este nimic arbitrar. Expresia vulgară *are un nume* sau *nu are nume* este foarte corectă și foarte expresivă, nici un om neputând fi rânduit printre cei chemați la adunări și care nu au nume,[2] dacă familia lui nu este însemnată cu semnul ce o deosebește de celelalte.

LI. Cu națiunile se întâmplă ca și cu indivizii: sunt unele care nu au nume. Herodot observă că tracii ar fi poporul cel mai puternic din univers dacă ar fi uniți, dar, adaugă el, *această unire este cu neputință, pentru că ei au toți nume diferite*.[3] Este o remarcă foarte corectă. Există și popoare moderne care *nu au nume*, și sunt altele care au mai multe, dar polionimia este la fel de nefericită pentru națiuni pe cât s-a crezut că este potrivită pentru divinități.

LII. Numele neavând, așadar, nimic arbitrar, iar originea lor depinzând, asemenea tuturor lucrurilor, direct de Dumnezeu, să nu credem cumva că omul are dreptul de a numi necondiționat, chiar și pe cele al căror autor este cumva îndreptățit să se considere, și să le impună nume conform ideii pe care o are despre ele. Dumnezeu și-a rezervat în această privință un fel de jurisdicție imediată pe care este cu neputință să o nesocotim.[4] „S-ar putea, prin urmare, Hermogenes, ca instituirea de nume să nu fie un lucru de rând, cum crezi tu, și nici isprava unor oameni de rând, ori a primilor veniți. În acest caz, Cratylos are dreptate să spună că numele lucrurilor există în chip firesc și că nu oricine ar fi un făuritor de nume (onomaturg), ci doar acela cu privirea ațintită asupra denumirii firești fiecărui lucru și capabil să imprime forma în litere și silabe".[1]

---

[1] Această observație a fost făcută de autorul omonim, dar foarte cunoscut, al cărții germane *Die Siegsgeschichte der christlichen Religion in einer gemeinnutzigen Erklärung der Offenbarung Iohannis*, Nürnberg, 1799, pag. 89. Nu este nimic de spus împotriva acestei pagini.

[2] *Numeri*, 16, 2.

[3] Herodot, *Terpsic.* V, 3.

[4] *Orig. adv. Cels*, I, 18, 24, p. 342; *Exhort. ad. martyr.* nr. 46 și în not. Edit. Ruaei, vol. I, p. 305, 341.

Cu toate acestea, nimic nu-i place mai mult omului decât să dea un nume. Aşa face, de pildă, când dă lucrurilor epitete semnificative, talent ce-l deosebeşte pe marele scriitor şi, îndeosebi pe marele poet. Fericita aplicare a unui epitet ilustrează un substantiv care devine celebru sub acest nou semn.[2] Exemple se găsesc în toate limbile, dar ca să ne limităm la cea a poporului acestuia, care are el însuşi un nume atât de mare încât l-a dat cuvântului *franchise*,[3] sau l-a primit de la el, ce om cu carte nu cunoaşte *zgârcitul Acheron, atenţii cai de luptă, neruşinatul pat, sfioasele rugăminţi, freamătul argintiu, rapidul distrugător, palizii linguşitori etc.*[4] Omul nu va uita niciodată drepturile sale iniţiale, ba chiar se poate afirma, într-un anumit sens, că le va exercita întotdeauna, dar cât de mult le-a redus degradarea lui! Iată o lege adevărată, aşa cum a făcut-o Dumnezeu.

Nu-i este îngăduit omului să dea nume mari lucrurilor pe care le-a săvârşit şi pe care le crede mari, dar dacă a acţionat în mod legitim, numele vulgar al acelui lucru va fi înnobilat şi va deveni mare.

LIV. Fie că este vorba de creaţii materiale sau politice, regula este aceeaşi. De pildă, nimic nu este mai cunoscut în istoria greacă decât cuvântul Kerameikos[5]. Atena nu a avut altul mai nobil. La mult timp după ce oraşul îşi pierduse marii oameni şi existenţa politică, Atticus îi scria cu trufie de la Atena vestitului său prieten: „Aflându-mă deunăzi în Karameikos" etc., iar Cicero glumea pe socoteala lui în răspunsul său.[1] Ce înseamnă, totuşi, în sine însuşi, cuvântul atât de vestit

---

[1] Platon, *Opere*, vol. III, *Cratylos*, p. 261, Ed. Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1978.

[2] Astfel încât, remarcă Denis din Halicarnas, dacă epitetul este distinctiv şi firesc, cântăreşte în expunere tot atât cât un substantiv (*despre poezia lui Homer*, cap. VI). Chiar se poate afirma, într-un anumit sens, că valorează mai mult, pentru că are meritul creaţiei, fără a săvârşi greşeala neologismului.

[3] Libertate, independenţă, corectitudine, sinceritate, spontaneitate sunt doar câteva dintre sensurile acestui cuvânt. (n.tr.).

[4] Nu-mi amintesc nici un epitet ilustru al lui Voltaire; poate că este o scăpare a memoriei mele.

[5] Cartier din antica Atenă, la nord-vest de Acropole, al cărui nume provine de la atelierele de ceramică amplasate acolo. (n.tr.).

„Tuileries"?[2] Nimic mai vulgar, dar cenușa eroilor care este amestecată cu pământul acesta l-a consfințit, iar pământul a consfințit numele. E destul de ciudat că la distanță atât de mare în timp și de loc, același cuvânt, Tuileries, vestit odinioară ca loc de înmormântare, a fost din nou ilustrat sub denumirea unui palat. Autoritatea ce venea să locuiască la Tuileries nu s-a gândit să dea locului un nume răsunător, pe măsura ei. Dacă ar fi săvârșit această greșeală, nu ar fi existat nici un motiv ca, a doua zi, locul să nu fie locuit de pungași și femei de stradă.

LV. Alt motiv, prețios, deși nu provine de atât de sus, trebuie să ne îndemne și el să ne ferim de orice nume pompos, impus *a priori*. Aceasta, deoarece conștiința prevenindu-l aproape întotdeauna pe om de viciul lucrării pe care a săvârșit-o, trufia răzvrătită, ce nu se poate înșela singură, încearcă cel puțin să-i înșele pe alții, născocind un nume onorabil care presupune tocmai un merit contrar, astfel că numele acesta, în loc să ateste cu adevărat desăvârșirea lucrării, este o veritabilă mărturisire a viciului ce o deosebește. Secolul al XVIII-lea, atât de bogat în tot ce ne putem închipui fals și caraghios, ne-a oferit în această privință o mulțime de exemple ciudate în titlurile cărților, în epigrafe, inscripții și altele de aceste gen. Astfel, de pildă, dacă veți citi la începutul uneia dintre principalele lucrări ale acestui secol:

Tantum series juncturaque pollet:
Tantum de medio sumptis accedit honoris,

ștergeți pretențiosul epigraf și înlocuiți-l cu îndrăzneală, chiar mai înainte de a fi deschis cartea și fără teamă că veți fi nedrept:

Rudis indigestaque moles;
Non bene junctarum discordia semina rerum.

De fapt, haosul este imaginea acestei cărți, iar epigraful exprimă în cel mai înalt grad ceea ce îi lipsește în cel mai înalt

---

[1] Iată drept răspuns la fraza ta: *Aflându-mă dăunăzi în Kerameikon* etc., Cicero, *Ad. Att.* I, 10.

[2] Cu o oarecare largheță, care include tot ideea de *olărie*.

grad. Dacă citiți în titlul unei alte lucrări *Istoria filosofică și politică*, veți ști, mai înainte de a citi istoria anunțată aici, că ea nu este nici filosofică, nici politică, iar după ce o veți fi citit veți ști, în plus, că este opera unui nebun. Va îndrăzni oare cineva să scrie sub propriul său portret: *„Vitam impendere vero"*? Puteți paria, fără să vă informați, că este portretul unui mincinos, și el însuși vă va mărturisi aceasta într-o zi, când o să aibă chef să vă spună adevărul. Se poate citi sub alt portret: *„Postgenitis hic carus erit, nunc carus amicius"*, fără a ne aminti pe loc acest vers luat chiar din original, pentru a-l prezenta întrucâtva diferit: *„Am avut adoratori, dar nici un prieten!"* Și, într-adevăr, poate că niciodată nu a existat printre literați vreun om mai inapt de a simți prietenia și mai puțin vrednic de a o inspira. Lucrări și acțiuni de alt gen îngăduie aceeași observație. Astfel, de exemplu, dacă muzica la o națiune vestită devine deodată o problemă de stat, dacă spiritul secolului, orb în toate privințele, îi acordă acestei arte o falsă importanță și o falsă protecție, mult diferită de cea de care ar avea nevoie, dacă muzicii i se înalță un templu sub numele antic și sonor de Odeon, este o dovadă infailibilă că arta este în decadență, și nimeni nu trebuie să se mire când aude în țara aceasta un critic celebru mărturisind, la puțin timp după aceea, într-un stil destul de viguros, că nimic nu ne împiedică să scriem pe frontonul templului: „De închiriat".[1]

LVI. Dar, după cum am spus, aceasta nu este decât o observație secundară. Să ne întoarcem la principiul general, acela că omul nu are, sau nu mai are dreptul de a numi lucrurile (cel puțin, în sensul pe care l-am explicat). Să fim foarte atenți, numele cele mai respectabile au, în toate limbile, o origine

---

[1] Lipsește mult ca aceleași piese executate la *Odéon* să producă în mine senzația pe care o avem în vechiul *Théâtre de Musique*, unde le ascultam cu încântare. Artiștii noștri au pierdut tradiția acestei capodopere (*Stabat* de Pergolese); pentru ei este scrisă într-o limbă străină, ei cântă notele fără să le cunoască spiritul, execuția este de gheață, fără suflet, sentiment și expresie. Însăși orchestra cântă mașinal și cu o slăbiciune ce ucide efectul. Vechea muzică (anume care?) este rivală celei mai înalte poezii; a noastră nu este decât rivala ciripitului păsărilor. Așadar, virtuozii noștri moderni să nu mai... dezonoreze compoziții sublime... să nu-și mai bată joc (îndeosebi) de Pergolese, este prea mare pentru ei" (*Journal de l' Empire*, 28 martie 1821).

vulgară. Niciodată numele nu este pe măsura lucrului, întotdeauna lucrul ilustrează numele. Trebuie ca numele să germineze, ca să spunem aşa, în caz contrar este fals. Ce înseamnă cuvântul *tron*, la origine? *Jilţ*, sau chiar *taburet*. Ce înseamnă *sceptru*? Un baston în care te sprijini.[1] Dar *bastonul* regilor s-a deosebit, în scurtă vreme, de toate celelalte, şi acest nume, cu noua lui semnificaţie, dăinuie de trei mii de ani.

Ce este mai nobil în literatură şi mai umil la origine decât cuvântul *tragedie*? Iar substantivul, aproape urât mirositor, *drapel*, ridicat şi înnobilat de lancea războinicilor, ce succes a avut în limba noastră! Numeroase alte substantive susţin mai mult sau mai puţin acest principiu, ca, de pildă, senat, dictator, consul, împărat, biserică, mareşal, cardinal etc. Să încheiem cu termenii *conetabil* şi *cancelar*, ce desemnează două importante demnităţi ale timpurilor moderne: cel dintâi nu semnifica, la origine, decât funcţia de *şef al grajdului*,[2] iar cel de-al doilea, *pe omul care stă înapoia unui grilaj*, (pentru a nu fi copleşit de mulţimea solicitanţilor).

LVII. Aşadar, există două reguli infailibile pentru a judeca creaţiile umane, de orice fel ar fi, *baza* şi *numele*, iar aceste două reguli, bine înţelese, ne scutesc de orice aplicare neplăcută. Dacă baza este pur omenească, edificiul nu poate rezista şi, cu cât mai mulţi oameni vor fi contribuit la ea prin deliberare, ştiinţă şi îndeosebi prin scriere, în fine, prin mijloace umane de tot felul, cu atât instituţia va fi mai şubredă. Mai cu seamă prin această regulă va trebui să judecăm tot ce fac suveranii sau adunările omeneşti pentru civilizarea, întemeierea sau regenerarea popoarelor.

---

[1] În cea de a doua carte a *Iliadei*, Ulisse vrea să-i împiedice pe greci să renunţe în mod laş la acţiunea lor. Când întâlneşte în mijlocul dezordinii stârnite de cei nemulţumiţi un rege sau un nobil, îi vorbeşte cu blândeţe pentru a-l convinge, dar când are la îndemână vreun om din popor, îl snopeşte cu lovituri de sceptru. (*Iliada*, II, 198, 199).
I s-a reproşat odionioară lui Socrate că şi-a însuşit versurile pe care Ulise le rosteşte în această împrejurare şi că le-a citit pentru a dovedi în faţa poporului că nu ştie nimic şi că nu este nimic. (Xenofon, *Memor. Socr.* I, II, 20).

[2] Conetabil nu este decât contracţia galică a lui *comes stabuli*, însoţitorul sau funcţionarul prinţului în departamentul grajdurilor.

LVIII. Dintr-un motiv contrar, cu cât instituția este mai divină în temeliile sale, cu atât este mai trainică. Este chiar bine să remarcăm, pentru mai multă claritate, că principiul religios este, în esență, creator și conservator, în două feluri. În primul rând, întrucât acționează cu mai multă putere decât oricare altul asupra spiritului omenesc, obține eforturi prodigioase din partea acestuia. Astfel, de pildă, omul convins de dogmele sale religioase că este foarte avantajos pentru el ca, după moarte, trupul să-i fie păstrat cât mai întreg cu putință, fără ca vreo mână indiscretă sau profanatoare să se poată apropia de el, omul acesta, după ce va stăpâni la perfecție arta îmbălsămării, va construi, în cele din urmă, piramide din Egipt. În al doilea rând, principiul religios, deja atât de puternic prin ceea ce săvârșește, este infinit mai mult prin ceea ce împiedică, din cauza respectului cu care înconjoară tot ce ia sub protecția sa. Dacă o simplă piatră este sfințită, există imediat un motiv ca să scape mâinilor care ar putea-o rătăci sau strica. Pământul este acoperit cu dovezi ale acestui adevăr. Vasele etrusce, de pildă, conservate în morminte datorită religiei, au ajuns până la noi, în pofida fragilității lor, în număr mai mare decât monumentele de marmură și bronz din aceleași epoci.[1] Așadar, dacă vreți să se păstreze totul, închinați totul lui Dumnezeu.

LIX. Ce-a de a doua regulă, cea a numelor, nu este, cred, nici mai puțin limpede, nici mai puțin hotărâtoare decât precedenta. Dacă numele este impus de o adunare, dacă este stabilit printr-o deliberare prealabilă, astfel încât să preceadă obiectul, dacă este pompos,[2] dacă are o legătură gramaticală cu lucrul pe care trebuie să-l reprezinte, și, în fine, dacă provine dintr-o limbă străină, toate caracteristicile nimicniciei sunt întrunite și putem fi siguri că numele și lucrul vor dispărea în scurt timp. Presupunerile potrivnice vestesc legitimitatea și, în consecință, durata instituției. Trebuie să ne ferim a trece cu

---

[1] *Mercure de France*, 17 iunie 1809, nr. 413, p. 679.

[2] Astfel, de pildă, dacă un om care nu este suveran se numește singur *legiuitor*, aceasta este o dovadă sigură că nu este, iar dacă o adunare îndrăznește să se numească legislativă, faptul dovedește nu doar că ea nu este astfel, ci și că și-a pierdut mințile și că va ajunge în scurt timp de batjocura lumii.

uşurinţă peste aceasta. Un filosof adevărat nu trebuie niciodată să piardă din vedere limba, adevărat barometru ale cărui variaţii vestesc, fără greş, timpul bun şi pe cel rău. Ca să mă limitez la subiectul de faţă, este sigur că introducerea fără măsură a unor cuvinte străine, aplicate îndeosebi instituţiilor naţionale de orice fel, este unul dintre semnele cele mai infailibile ale degradării unui popor.

LX. Dacă formarea tuturor imperiilor, progresele civilizaţiei şi acordul unanim al tuturor istoriilor şi tradiţiilor nu ar fi de ajuns pentru a ne convinge, moartea imperiilor încheia demonstraţia începută prin naşterea lor. Întrucât principiul religios a creat totul, absenţa lui e cea care a distrus totul. Secta lui Epicur, pe care am putea-o numi *neîncrederea antică*, a degradat mai întâi, apoi în scurtă vreme a distrus toate guvernările care au avut nefericirea de a o accepta. Peste tot, *Lucreţia* l-a vesit pe *Cezar*.

Dar toate experienţele trecute pier în faţa exemplului îngrozitor dat de secolul trecut. Oamenii sunt încă ameţiţi de aburii lui, şi, în general, mai trebuie mult ca să aibă suficient sânge rece pentru a contempla acest exemplu în lumina lui adevărată şi, îndeosebi, pentru a trage din el concluziile necesare. Aşadar, este esenţial ca toate privirile să se îndrepte spre această scenă cumplită.

LXI. Au existat întotdeauna pe pământ religii şi necredincioşi care le-au combătut. De asemenea, întotdeauna necredinţa a fost o crimă, deoarece, neexistând religie falsă, fără nici un dram de adevăr, nu poate exista nici necredinţă care să nu combată vreun adevăr divin, mai mult sau mai puţin desfigurat, *dar necredinţă adevărată nu poate exista decât în sânul adevăratei religii* şi, printr-o consecinţă necesară, necredinţa nu a putut produce niciodată în trecut relele pe care le-a săvârşit în zilele noastre, pentru că ea este întotdeauna vinovată din pricina luminilor care o înconjoară. Pe baza acestei legi trebuie judecat secolul al XVIII-lea, deoarece, din acest punct de vedere, nu seamănă cu nici un alt secol. Se spune destul de adesea că toate *secolele se aseamănă şi că toţi oamenii au fost întotdeauna aceiaşi*, dar să ne ferim a da crezare acestor maxime generale, pe care lenea sau uşurinţa le născocesc pentru a ne scuti să gândim. Dimpotrivă, toate

secolele şi toate naţiunile manifestă un caracter personal şi distinctiv pe care trebuie să-l examinăm cu grijă. Fără îndoială, au existat întotdeauna vicii în lume, dar aceste vicii pot să difere prin cantitate, natură, calitate dominantă şi intensitate.[1] Însă, cu toate că întotdeauna au existat necredincioşi, nu a existat niciodată, înainte de secolul al XVIII-lea, şi în sânul creştinismului, *o răzvrătire împotriva lui Dumnezeu*; nu s-a văzut niciodată o conjuraţie blasfemiatoare a tuturor aptitudinilor, împotriva autorului lor, şi tocmai la aşa ceva am asistat în zilele noastre. Vodevilul a săvârşit blasfemii întocmai ca şi tragedia, iar romanul, precum istoria şi fizica. Oamenii acestui secol au prostituat geniul necredinţei şi, conform admirabilei expresii a lui Ludovic cel Sfânt, aflat pe patul de moarte, s-au războit împotriva lui Dumnezeu pentru darurile lui.[2] Necredinţa antică nu se supără niciodată, uneori raţionează, de obicei glumeşte, dar întotdeauna fără răutate. Însuşi Lucreţiu nu ajunge niciodată până la insultă şi, cu toate că temperamentul lui întunecat şi melancolic îl îndemna să vadă lucrurile în negru, chiar atunci când acuză religia că a produs mari rele, îşi păstrează sângele rece. Religiile antice nu meritau osteaneala ca neîncrederea contemporană să se supere pe ele.

LXII. Când *vestea cea bună* a fost anunţată în lume, atacul a devenit mai puternic; cu toate acestea, vrăjmaşii ei mai păstrează o anumită măsură. Ei nu se arată în istorie decât din când în când şi în permanenţă izolaţi. Nu se vede niciodată o adunare sau o ligă creată anume, nu sunt cuprinşi niciodată de mânia căreia i-au fost martori. Însuşi Bayle, părintele necredinţei moderne, nu seamănă defel cu urmaşii săi. În abaterile sale cele mai condamnabile nu manifestă o prea mare poftă de a convinge, şi cu atât mai puţin un ton iritat sau spirit

---

[1] Mai trebuie să avem consideraţie pentru amestecul de virtuţi a căror proporţie variază la nesfârşit. Când se prezintă excese de acelaşi fel în timpuri şi locuri diferite, ne credem în drept să conchidem magistral că oamenii au fost întotdeauna aceiaşi. Nu există sofism mai grosolan şi mai comun.

[2] Joinville în colecţia *Mémoires relatifs a l'histoire de France*, vol. III, p. 160.

de partid; contestă mai puțin decât se îndoiește, prezintă argumentele pro și contra, adesea este mai elocvent pentru cauza bună decât pentru cea rea.[1]

LXIII. Așadar, abia în prima jumătate a secolului al XVIII-lea necredința a devenit cu adevărat o putere. La început, o vedem întinzându-se peste tot cu o energie incredibilă. Se strecoară peste tot, de la palat până la colibă, molipsește totul, are căi nevăzute, o acțiune ascunsă, dar infailibilă, astfel că observatorul cel mai atent, martor al efectului, nu poate descoperi întotdeauna căile. Având un prestigiu de neînchipuit, se face iubită chiar de aceia cărora le este vrăjmaș de moarte, iar autoritatea pe care este pe cale de a o distruge o îmbrățișează prosteşte, înainte de a primi lovitura mortală. În scurtă vreme, un simplu sistem devine o asociație formală, care se schimbă repede în complot și, în sfârșit, într-o mare conjurație care acoperă Europa.

LXIV. Atunci se arată pentru prima oară această caracteristică a necredinței, ce nu aparține decât secolului al XVIII-lea. Nu mai este tonul rece al indiferenței, sau cel mult ironia rea a scepticismului; este ura de moarte, tonul mâniei, și, adesea, al turbării. Scriitorii acelei epoci, cel puțin cei mai importanți, nu mai consideră creștinismul drept o eroare omenească fără consecințe, ci îl urmăresc ca pe principalul vrăjmaș, îl atacă peste măsură, este un război pe viață și pe moarte și, ceea ce ni s-ar părea de necrezut, dacă nu am avea tristele dovezi sub ochi, este faptul că mai mulți dintre oamenii aceștia care se numeau filosofi, au urcat de la ura împotriva creștinismului, la ura personală împotriva divinului său autor. L-au urât, cu adevărat, așa cum se poate urî un dușman. Mai cu seamă, doi oameni care vor fi acoperiți pentru totdeauna de anatemele posterității s-au deosebit prin acel fel de răutate ce părea cu mult deasupra puterilor firii omenești celei mai depravate.

LXV. Cu toate acestea, întreaga Europă fiind civilizată de creștinism iar slujitorii acestei religii dobândind în toate țările

---

[1] Vedeți, de pildă, cu câtă logică a combătut materialismul în articolul referitor la Leucip al dicționarului său.

o existență politică importantă, instituțiile civile și religioase se amestecaseră și parcă se întrepătrunseseră într-un chip surprinzător, astfel încât se putea spune despre toate statele Europei, cu mai multă sau mai puțină îndreptățire ceea ce Gibbon a spus despre Franța, anume că acest regat a fost făcut de episcopi. Așadar, era inevitabil ca filosofia secolului să nu întârzie a urî instituțiile sociale, de care nu putea separa principiul religios. Așa s-a întâmplat: toate guvernele, toate instituțiile Europei i-au displăcut pentru că erau creștine și, în măsura în care erau creștine, îngrijorarea, nemulțumirea generală au pus stăpânire pe toate mințile. Îndeosebi în Franța, turbarea filosofică a fost nețărmurită și în curând o singură voce extraordinară, formată din atâtea voci adunate s-au auzit strigând din mijlocul vinovatei Europe.

LXVI. „În lături de la noi![1] Așadar veșnic va trebui să tremurăm înaintea preoților și să primim din partea lor instrucțiunea pe care vor binevoi să ne-o dea? În toată Europa, adevărul este ascuns de fumul cădelniței și e vremea să iasă din acest nor fatal. Nu le vom mai vorbi despre tine copiilor noștri; când vor fi mari va fi treaba lor să știe dacă ești și ce ești și ce vrei de la ei. Tot ce există nu ne place, fiindcă numele tău este scris pe tot ce există. Vrem să distrugem totul și să refacem totul fără tine. Ieși din consiile noastre, din academiile noastre, din casele noastre; vom ști prea bine să acționăm singuri, rațiunea ne este de ajuns. În lături de la noi!"

Cum a pedepsit Dumnezeu acest delir execrabil! L-a pedepsit așa cum a creat lumina, prin cuvânt. A spus: „Așa să fie!" Iar lumea politică s-a prăbușit.

Iată așadar, în ce mod se îmbină cele două feluri de demonstrații pentru a lovi privirile cele mai puțin clarvăzătoare. Pe de o parte, principiul religios guvernează toate creațiile politice, iar pe de altă parte, totul dispare de îndată ce el se retrage.

LYII. Pentru că a închis ochii în fața acestor mari adevăruri, Europa este vinovată, și pentru că este vinovată,

---

[1] *Dixerunt Deo: Recede a nobis! Scientiam viarum tuerum nolumus.* Iov. 21, 14.

suferă. Cu toate acestea, ea continuă să respingă lumina şi nu cunoaşte braţul care o loveşte. Foarte puţini oameni din această generaţie materialistă sunt în stare să cunoască data, natura şi enormitatea unor crime săvârşite de indivizi, de naţiuni şi de imperii; şi mai puţin pot înţelege ce fel de ispăşire necesită aceste crime şi minunea încântătoare ce sileşte răul să cureţe cu propriile-i mâini locul pe care paşnicul Arhitect l-a măsurat deja din ochi pentru minunatele lui construcţii. Oamenii acestui secol au optat. *Ochii lor s-au aţintit ca să mă plece la pământ.*[1] Dar ar fi zadarnic, poate chiar primejdios să intrăm în amănunte: ni s-a poruncit să ţinem adevărul în iubire.[2] În plus, în anumite ocazii, trebuie să-l profesăm doar cu respect şi, în pofida tuturor precauţiilor imaginabile, pasul ar fi primejdios chiar şi pentru scriitorul cel mai calm şi mai bine intenţionat. De altfel, lumea cuprinde întotdeauna o mulţime de oameni atât de vicioşi, atât de profund corupţi, încât, dacă s-ar putea îndoi de anumite lucruri, ar putea deveni şi mult mai răi şi, ca să spunem aşa, vinovaţi asemenea îngerilor răzvrătiţi. Mai degrabă să sporească prostia lor, dacă aşa ceva este cu putinţă, ca să nu poată deveni atât de vinovaţi cât pot fi oamenii. Orbirea este, fără îndoială, o pedeapsă cumplită, uneori totuşi lasă să se întrevadă iubirea: este tot ce poate fi mai folositor să spunem în acest moment.

Mai, 1809.

---

1 Oculos statuerunt declinare in terram (*ps.* 16, 11)

2 ΑΛΗΘΕΝΟΝΤΕΣΕΝ ἀγάπῃ. *Efeseni*, 4, 15. Expresie intraductibilă. Vulgata care, pe drept cuvânt, preferă să se exprime corect, decât să se exprime în latină, a spus: *Facientes veritatem in charitate.*

Cuprins

Prefață 5
Scrisoarea adresată domnului conte de Maistre de către un gentilom rus căruia îi trimisese un exemplar din *Considerații asupra Franței* 17
I. Despre revoluții 21
II. Presupuneri cu privire la căile Providenței în revoluția franceză 26
III. Despre distrugerea violentă a speciei umane 40
IV. Republica Franceză poate oare dăinui? 49
V. Despre revoluția franceză examinată în caracterul ei antireligios. Digresiune despre creștinism 58
VI. Despre influența divină în constituțiile politice .. 66
VII. Semne de nulitate în guvernarea franceză 72
VIII. Despre vechea constituție franceză. Digresiune cu privire la rege și la declarația sa către francezi din luna iulie 1795 80
IX. Cum se va înfăptui contrarevoluția, dacă va avea loc? 96
X. Cu privire la pretinsele primejdii ale unei contrarevoluții 102
XI. Fragment din *Istoria revoluției franceze,* de David Hume 127
Post-scriptum 143
Eseu asupra principiului generator al constituțiilor politice și al altor instituții omenești 145
Prefață 147
Eseu 153

ÎN ATENŢIA

librarilor şi a vânzătorilor cu amănuntul!

Contravaloarea timbrului literar se depune
în contul Uniunii Scriitorilor din România
nr. 45101032, BCR, Filiala sector 1, Bucureşti.

BCU IAŞI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

B.C.U. „M. EMINESCU" IAŞI

Tehnoredactor: DOIN[illegible]NU

Bun de tipar: 04.09.2000 Apărut 2000

BCU IAȘI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY